

ત્રિવેણી સંગમ

પેશાવરથી માર્કેટ : એ એક ત્રિચિત્ર વસ્તુ છે. એ એક પ્રવાસવર્ણન છે, એથીએ ચટ્ટી ભય એની એ એક સાહસિકા (Adventure Story) છે, ને તેય વળી સાચી સાહસિકા છે, તેને ય આખી પાડે એવો એ એક દૃશ દેશની પરિસ્થિતિ વિશે રસભરી દ્રષ્ટીમત આપનારો માહિતી સંગ્રહ છે. એકજ પુસ્તકમાં આવો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે આની ત્રિવિધ ગમનાને પ્રગટ કરતાં આનંદ થય છે વાચકને ય તે વાચતાં તેટલો જ આનંદ થશે એવી આત્મા અસ્થાને નથી. એનો લખનાર એક મુલાજરીન છે જેણે ૧૯૨૦ની સાલમાં આ અદ્ભુત સફર કરી હતી. એ સફરનું વર્ણન લખી એણે ખરેખર સાહિત્યની અને પ્રજાની સેવા બજાવી છે.

આ પુસ્તક ગાડીવ સાહિત્ય મંદિર પર તા ૭-૧-૩૨ ને રોજ સરકારી સીલ પડ્યું ને ચોક્કી પહેરે એકો તે પૂર્વે છપાઈને તૈયાર થઈ ગયું હતું માત્ર પ્રસ્તાવના ને બાધણી જ બાકી હતા પરંતુ સીલને હીને તે બહાર ન પડી શક્યું એટલું જ નહિ પણ સીલ-

ગાગામાં ઉધાઘરાણીના મુખસ્પર્શનો લાભ ઝોઝો-
વતો પશુ એને મળી ચૂક્યો, કોઠ કોઠ નકસો એ
વાતની સાક્ષી પૂરે. તેવી નમ્યો નળાવી લેવા વાચક
વર્તને વિનનિ છે.

આ પુસ્તકના ઉલ્લા પૃષ્ઠોમાં રશિયા વિષે ધણી
માહિતી છે. જે દેશમાં રૈજ ન કંઈ ને કંઈ ફેરફાર
થવા કરતા હોય તે દેશ માટે કાલે મળેલી માહિતી
આજે જૂની ને છેક જૂતકાળના જેવી થઈ પડે એમાં
નવાઈ નથી. એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકમાંની માહિતી
પશુ કંઈક વાંચી લાગે. તેમાં છતાં તે લેખકના
સ્વાતુલ્યો છે-સાબળેશી, કે કોઈ ખીજ બાપા
પરથી ઉતારેલી વસ્તુ નથી, એટલે એમાં જીવંત તત્વ
છે એમ વાંચકને જરૂર લાગશે; અને એ જીવંત તત્વ
પૂરતીજ એની મદદતા છે. વાંચકને ચોંટાને નવી
મળેલી માહિતીનો ઓષ તેના પર ચઢાવી દેવાનું
મુરકેલ નહિ જ પડે એવી અહીં છે

ન. વી.

પુરાવરથો

મોરકો

ગોંડીવ સાહિત્ય મંદિર

માંડીવ   સાપ્તાહિક

દર રવિવારે આપ્યા ગુજરાતની
અખરો, નોંધો, રમુજ અને
માહિતીની ચર્ચા પ્રગટ કરે છે.
લવાજમ બદલગામ રૂ. ૪)
પરદેશ સિલિંગ ૬મ.

ત્રીશક્તિ   સાપ્તાહિક

દર રવિવારે બદલ પાનું ગરવી
ગુજરાતપાનું પહેલું ને એકલું
સાપ્તાહિક ગુખપન. લવાજમ રૂ-
પિયા ૪) પરદેશ સિલિંગ ૧૦

માંડીવ   છાપખાનું

દર વરસમાં શુદ્ધ અને સ્વચ્છ
છાપકામ કરવા માટે મારી
ખ્માતિ મેળવી ચૂક્યું છે.

માંડીવ   સાહિત્ય

માંડીવે, પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો
તેમજ ખીનું સિદ્ધ પુસ્તકો
અને ગોપક કૃતિઓ મળે છે.

સરનામું: ૧૮૦ કેળાંપીક, સુરત.

સુરત   આવો,   ત્યારે
જરૂર મુલાકાત   લેશો.

(૧)

ઇ. સ. ૧૯૨૦ની સાલમાં, હિંદુસ્થાનના રાજદ્વારી સમુ-
 દ્રમાં “હિજરત” નું જે અર્થ મેળું
 નવલોહીયા જીવાનો ઉછળ્યું તેનાથી પંજાબના અસંતુષ્ટ નિર્ધન
 ખેડુતો દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા. નાના
 નાના વેપારી કે દુકાનદારો તો શું ? પણ દેશના કેટલાયે સુશિક્ષિત
 લોકો જેમને આતંત્ર્યનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો એવા પણ દૂર દૂર
 નીકળે ચલ્યા. પંજાબના અભિમાની, માની ને હોશિયાર, રાજદ્વારી
 પુરોહો જે પોતાને આતંત્ર્યના હિમાયતી કહેવડવતા હતા તેમને પણ
 તે મોજ આગળ મૂકે મોઢે નમતુ આપવું પડ્યું. તે સુશિક્ષિત-
 વર્ગ હિંદુસ્થાનની રાજકીય ચળવળનો જમણો હાથ નહિ તો ડાબો
 હાથ તો હતોજ. હિંદુસ્થાનના અહિંસક અસહકારના કાર્યક્રમમાં તે-
 મની ખરી સદ્ગતિ નહોતી અહિંસક અસહકારને તે વર્ગે
 ખુદિપૂર્વક કબૂલજ કર્યો નહોતો. અને તેટલા કારણને લઈને અહિં-
 સક અસહકારના માર્ગે ચલાજ મળ્યો એવી તેમને કદિ શ્રદ્ધા
 બેઠીજ ન હતી. એવા અસહકારના કાર્યક્રમના મૂળ તત્વોની આગત-
 માંજ તે વર્ગ તદ્દન અસંતુષ્ટ હતો નવીન કદ્મનાથી ઘેરણા પા-
 મેલા, ને ચઢના લોટીના એ તરંગોને એ કાર્યક્રમ બિલકુલ આકર્ષક
 ન લાગ્યો. તે તેમને સત્વ વગરનો જણાયો; પરંતુ હિજરતની ચ-

ળવળથી તેમને દૂર દૂરના દેશોમાં જઈ તે દેશના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવાની અમુક તક મળી. તેમણે અકબીરના અભીર તરફથી મળેલા નિમન્ત્રણનો અમુક ઉપયોગ કરી લીધો. હિંદુસ્થાન છોડી અફઘાનિસ્તાન આવેલા લોકોનું એ અભીરે સારું સ્વાગત કર્યું; દેશભાગી હિંદી લોકોનું ગોતાના દેશમાં સ્વાગત કરવાને તે એકેકે પણ તૈયાર હતો.

પ્રથમ દિવસ એ એક ધાર્મિક ચળવળ હતી. શુદ્ધિસ્થાનની ખિલાફત સંબંધમાં અંગ્રેજ સરકારે જે દિવસનો ઉદ્દેશ અનાયલયુ ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું તેથી ચીકાઈ મળેલા મુસલમાનોએ—મુસલમાન કામને માટે જ ઉભી કરેલી એ ચળવળ હતી. બ્રિટિશ અમલ હેઠળ જેઓ મુખી ન હોય, જેઓને તેમના રાજ્યથી અસતોષ હોય તેઓએ તાબડોલ બ્રિટિશ રાજ્યનો સાગ કરી પરદેશની કાંઈ પણ મુસલમાની સત્તા હેઠળ જઈ રહેવું એવો તે ચળવળનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ હતો.

ખિલાફતની ચળવળથી ધર્મધેરા મુસલમાનોનાં માર્ગો તદ્દન ફરી ગયાં હતાં, અને તેનાં પરિણામે દિવસનો જન્મ 'દિવસ'નો જન્મ થયો. દિવસની એ-ટલે દેશભાગી ચળવળ ખિલાફતમાંથી જ ઉદય પામી. આ ચળવળની જે છાંય ઉત્પન્ન થઈ તે છાંયથી ૩૬૦૦૦ મુસલમાનો અફઘાનિસ્તાન તરફ ચાલ્યા ગયા. અર્થાત્ ૩૬૦૦૦ હિંદી મુસલમાનો તે હિંદી મઠીને પરદેશી બન્યા.

ચળવળની શરૂઆતમાં વીસ વીસ, ત્રીસ ત્રીસ માણસોનો એકેક કાફલો—એવા કાફલાનું લોકો શરૂઆત નીકળતા હતા; પરંતુ છેવટના ભાગમાં તેમની સંખ્યા એકેક વધી ગઈ.

ચિકડો માણુમે તે પ્રજાગ્રા સામેય થના લાખ્યા આ પુસ્તકમા જે દેવાય છે તેનો સબધ પોથી સાત દુન્ડીઓ માથે છે, અને તે સાત દુન્ડીઓમાજ ચળવળથી ધમગધ ગયેના અને સાદસિક લેખો. અમારેય થયના હતો, તો ત ઉસ્માની આમાની ત્રીજી દુન્ડીમા તો હિંદુસ્થાન એવા પત્રી હિંદુસ્થાનનો સગદનો પ્રદેશ અને અધધાનિસ્થાનનુ પહેલું મહત્વનુ ચેરે જલાલામાદ છે, એની વચ્ચેના સ્થળોએ અમે વધારે વખત ની રીતાવતા મીધા જલાલામાદ જઈ મહોવ્યા

જલાલામાદમા જનરલ નાદિરખાને* અમારે ધણુ સરસ
જાગત ન્યું નાદિરખાન અધધાનિસ્થાનના

નાદિરખાન યુદ્ધમત્રી અને જલાલામાદના મર્નર હતા
સર્વ અધવાન અમરદારો કરતા તેમણે

અમારા નિત જુજ આડી લીધા નાદિરખાન ધણુ સબ્ધ અને મુશિખિત પુઠા હતા તેમની મુખમુદ્રા મર્વ પણ માણુસનુ મન હરણુ કરી લે એવી હતી તેઓ કરીરે નઈ પાતળી કઠીના અને ખૂબ હથેલી હતા તેમણે પોં લસ્કરી હથેલી ખૂબ પહેવાં હતા ઈન્જ પણુ લસરી રખતીજ હતી તેમની નાણી વિશ્વાસ અને આદર ઉત્પન્ન કરે એવી હતી તેમની લાપામા એ પ્રમરની અધિમર શક્તિ હતી જે હિંદુસ્તાની હુગરંગે ચુકાઓમા રહીને પણ તેમણે આતર રાષ્ટ્રીય રાજ્ય રણુનુ સાર જ્ઞાન મેળવ્યુ હતુ યૂરોપની ગજનીનિનુ ધાણુ તેજે સર્ણુ સમજ ગયા હતા, તેના દાનપેચની તેમને પ્રેરેરી માહિતી હતી હિંદુસ્થાનના તે સમયના રાજ્ય-રણુનો તેમનો અભ્યાસ જમરદસ્ત હતો બદ મોઢ પણ હિંદી મહુખતે આશ્ચર્યચકિત રી દે એવો હતો અમારા રાજકીય વાદનિમાદમા 'હિંદુસ્થાને પી રીતે મર્વુ' એનુ તેમણે અમારા

આગળ એટલું તર્કથી, યુક્તિપ્રયુક્તિથી અને દાખલા દલીલ સવિ પ્રતિપાદન કરી આપ્યું કે અમે સૌ છક થઈ ગયા. તેમના તે સ-
જ્જીય ધોરણની અંભારે પ્રશંસા જ કરવી પડી.

યુદ્ધમંત્રી અને ગવર્નર હોવા છતાં નાદિરખાન એક પત્રના
તંત્રી હતા. તે પત્રનો ઉદ્દેશ " પૂર્વ તરફનાં

છાપાના તંત્રી રાષ્ટ્રોમાં ઐક્ય સ્થાપન " કરવાનો હતો,
અને તેજ ધોરણે તે અસાધ્યતામાં આવતું

હતું. પત્રનું નામ ઇતિહાદ-ઈ-મશરૂફી (Itihad-i-Masharūfī)

હતું. પત્રના એકાદ પૃષ્ઠ પર જો સદુજ નગર નાખીએ તો તંત્રીની
વિદ્વતા અને લાયકાતની તત્કાળ ખાત્રી થઈ જતી. નાદિરખાન
અસાધ્યતાનો હતો. તેમની યુદ્ધ બાહુ વિલકાલુ હતી. અધ્યાનિસ્તા-
નના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

જરાબર જો અઢવાડીયાં સુધી નાદિરખાનની મેખાનગીરી
જોગવ્યા પછી અમે ઘોડા પર બેમી કામુલ

હીરાની ખાણો જવા નીકળ્યા. જે ટુકડીઓ મળી અમે
પચાસ જણ હતા. જલ્લાલાબાદ પછી અ-

મારો પહેલો મુકામ જગદાલક (Gagdalak) માં થયો. એ ગામ
પર્વતની દાર પર આવેલું છે અને તેની સામેજ હીરાની ખાણો
છે. અસારે જો કે તે ખાણોમાં કામ ચાલતું નથી. તોપણ લાંબા
લોકોલુ કહેતું એવું હતું કે તે ખાણો ખરેખર સાક્ષાત્ કુબેરના
ભંડાર જેવી છે.

કદિન પર્વતોની દારમાં થઈ ચાર દિવસનો પ્રવાસ કર્યા
પછી અમે કામુલ જઈ પહોંચ્યા. તે ઈ

અમીર સાથે- સં ૧૯૨૦ના જુનની ૩૭ તારીખ હતી
મુલાકાત અમીર બાદશાહે જાતે હાજર રહી અમારું
મુરર સ્વાગત કર્યું. અને પછી તેઓ એક

હવે આસન પર બેગ “ ગિરાદરે ” એના સંબોધનથી તેમણે પોતાના ભાવણની શરૂઆત કરી તેઓ બોલ્યા—

“ ભાઈઓ, અકધાનિસ્તાન દેશ એ તમારો દેશ છે હું તો લોદાને માટે ત્રિજ્યેષ્ઠ નીમેયો એ રક્ષક છું હું તમારું એક ભાઈ તરીકે આગત કડ છું હું : મારી પામે હશે તે મારું સાવગોથી તમારું રક્ષણ કરીશ દૂરમા સર્વ રીતે હું તમારું કષ્ટ મગડના પ્રયત્ન કરીશ મારી પામ્યાનાઓ અને લશ્કરી સંસ્થાઓ તમારે માટે ખુલી છે તમારામાંથી જે મના પર સરસ્વતીની રૂપા હોય તેઓને માટે નિશ્ચયિષ્ઠાવયો ખુલા છે તેમને ગ્રેગ મોટા દરજ્જાની નોકરીઓ પણ આપનામાં આપશે, અને જેઓ જુદામાં પછાત હોય તે લશ્કરી સંસ્થામાં જોડાઈ જાય પરંતુ તમે દૂર દેશથી પ્રનાસ કરી આવ્યા છો એને વખૂટા ચામ્પા હોય જેથી તમને થોડા આરામની જગર છે તમારા માટે મેં જુદીજ વ્યવસ્થા કરી છે તમને હાઈ હાઉસ થી જોડાશે તમને જામીન-અસ-શિરાજ એવા પ્રમુખ પરિતના શિખર ઉપર રાખનાની ને ગો રખ કરી હું તમારું રહેજો. જે મહિના તમારું મેમન તરીકે તમારું મેમન છે, પંડી પાછા આવના રહેજો ત તમારી જિંદગી પ્રમાણે મમ સ્વીકારી લેજો, ત તમારું તમારી મરતુ પર છોડુ છું ” વગેરે

પુનઃ એ ના અમે વધુ નહીં માટે અને દર્શાવેલા સાગ જાન અમને ચાલિત ના આવી અમીર નાદેગે પોતાનું ભાવણ ખનમ મુકું અમ અમ પડ તેમણે અમાગ સમધમા જે સદા-નુમતિ મનાવી તે માત્ર તેમજ અમા- ઉત્તમ આગત ક્યું તે માટે તેમણે આગળ માન

અમીરનું ભાણું મમામ થયા પછી અમને એક એક
હાઉસમા લઈ જવામા આયા. તે મકાન
ગેઝ્ટ હાઉસ જનુપુરાણું હોના છતાં ખૂબ મનુષ્ય
અને સિગ્નાલ હતું તેનો કેન્દ્ર ભાગ તે
વખતે મેન્શનિંગ વડા ૥ રવિન્દ્ર ચરમ્માગતોના તાલામા હતો એને
બાકીના ભાગમા અમને મુખ આપસમા આ મે

સાળે વાગુ ક્યા પછી અમે શ્રી 'જમન-અમ-સિરા /'
વિનેજ ચર્ચા કરના લાગ્યા "અમીરે જે આપણને જાન-અમ-
સિરાજ જવાનું હતું તે જરૂર છે કે કેમ? આપણે ત્યાં જવાની
વી જરૂર છે? આપણે ત્યાં જવું જ શું માટે?" એના એવા
પ્રશ્નોની વાગવા અમારા વચ્ચે શરૂ થઈ

આપના સમય સુધી અમારામાના ધણાખરા એક ખાસ
કલ્પનાથીજ યેસવના હતા અને તે કે પ
નાપાકનો ત્યાગ નાની અસર હતી કે નાકના મન પરથી
સંપૂર્ણ રીતે નાશ થઈ નહોતી. ને કે
હવેના એને 'નાપાક' દ્વિધ્યનનો ત્યાગ શ્રી પ્રમુખ જઈ પડેલ્યું
તે પ્રમુખ એજ તેમણે હેન્ટુ ખેચ હતું પ્રમુખ એજ કે નાક
પોતાનું લક્ષ્યસ્થન દરાવેલું હતું અનાતોનિયા-એને એસિયાઈ
તુર્કધ્યાન જવાનો સિચાર ધણા યોગના જ મનમા હતો જેમને તેથી
પણ આગળ જવું હતું તેઓએ પોતાનો નિશ્ચય પોતાના મનમા
ઘેરથી નીખળતા પડેરાજ કરી રાખ્યો હતો માન તે તેમણે કાઢના
આગળ જવું થો ન હતો

પરંતુ 'અનાતોનિયા કે પ્રમુખ?' નો વાદ શરૂ થયો તેમા
અનાતોનિયા જનારાઓનોજ વિજય થયો
ખલાફતને ખાતર 'આપણે તો અનાતોનિયા જવું છે,
આપણે તો અનાતોનિયા / જવાના આ

પણે હિંદુઆનથી નીમ્યા છીએ તે અનાતોનિયા જવાને નીમ્યા છીએ પ્રમુખમા રહેના નીમ્યા નથી આપણે ખનિફા માટે લાડુ છે આપણે ખિનાફતલું ગફાપુ કરુ છે આપણે તેને માટે આ પણા મસ્તક હાથમા લાધને નીમ્યા છીએ આપણે ખનિફાને ખાતર મગુ જોઈએ આપણે લાજ જરુ જોઈએ આ અમીર આપણને નાહક અનજે રખે શુ રના લઈ જાય છે? આપણા માર્ગે આગળ જવા દેના જ ને આપણને રના ખાના માટે જળનુ-અમ્-શિરાજમા શા માટે મોખ્યે છે? આપણે હનાખાના માટે આવ્યા નથી? આપણે તો પ્રાણુ નિસર્જન કરના આવ્યા છીએ આપણે હના ખાધને શુ કરની છે?

“એના જેવા આપણા બે મરિના આપણને આડે રખે ફાવે લા લઈ જઈને શુ કરના ગુમાવરાવે છે અમીર નિશે શંકા અમીર સાદેમને આપણા રખતની કિંમત નહિ હોય પણ આપણને તો છે! આ પણુને બે મહિના રાખી રાખનામા અમીરનો હાથ પણ ગૂંદ હેતુ હોવો જોઈએ તે હેતુ માટેજ આપણને તેણે અમીરની રાખેના હોના જોઈએ આપણને આગળ જવા દેના નહિ હોય નહિ તો અમીર તે / વખતે તેણે કુખ આપણો કેમ ન આપે? એને બે મરિના આપણુ શુ ક્રમ દશે? અને એના અમલદારો આ પત્ની સાથે જે વર્તન ચનાવે છે તે પણ એની સત્યના પ્રમાણેજ, તેણે ઉચ્ચારના મીઠા મીઠા શ તે પ્રમાણે હ કે શુ? અમીર મહા પણ ખ્વા સિયાય આ જેજટાઉસના મુખ્ય અમલદાર આપણી સાથે આમ બેરખીથી ઉદ્ધતાધથી શા માટે વર્તે? અમીર તો આપણને મેમ્બાનગીરી સ્વીકારવાનુ કહેતા હતા અને આપણી ખો રાખોના સામાન આપણે મોતાન પગ લાવવો પડે છે! તો એ મેમ્બાનગીરીની રીત કેવી? આવો / આપણો સત્કાર કે? અમીર

તે િસે શુ મ્હેતો હતો? અને આજ પ્રત્યક્ષ શુ જોઈએ ડીસે?
 इन्द्र तृतीयम्! એ શુ? ક્ષત્ર્ય એમા અમીરનો હેતુ આપણી
 મ્મ પત્ની કરનાના તો નહિ દોષ? અમીરનું મન મુદ્દ હતો / કવ
 ચના અમનદારા / આમ મરતા હતો? પણ તેમા આપણે શુ ગીએ?
 આપણે અમીરને ખ ખ પીને આનો જલ્લા પૂડીશુ તેની સમતિ
 વિના આ અમનદારો આપુ મનઝી નર્નન સી રીતે ચનારી શક?
 મધ નહિ એ અમીરનો / આ જરા પ્રપચ છે અને તેદનાજ
 માટે તેણે આપણને અડી પાડને મે મિના દનાદિર જ્યાની
 શુકિત ાદી છે અમીરને માટે આપણને સફર્શુ સશન ઉપગે
 છે એ માથા ફરલ ધમચેના જુરાનો આ પ્રમાણે મોઝા તેથી
 બાડીના નોકાના મનમા પડુ અમીરના સબધમા ધીમે ધીમે બમ
 થરા લાગ્યો તેમના મન પડુ રમલીન બની ગયા

આ પ્રમાણે અમીરની અન તેના અમનદારોની દુષ્ટ નર્ત
 છુકના સબધમા અમે સર્વ વિચારમજ્ન

અનુભવ રનમ્મા? ચના ધીમે ધીમે રાત્રિનું સામ્રાજ્ય રાક
 ચયુ-અને તે વધતી જતી મુમ્મી ધેર

રાત્રિની સાથે / ાગમનિન વિચારોથી જનતજ્નતના લન અમારા
 મનમા ઉપન થરા લાગ્યા અમીરના દુષ્ટ વિચાર વિવિધ અરૂપ
 ધારણુ કરીને અમને પ્હીન નના લાગ્યા રાત્રિ દુષ્ટ વિચારોને /
 જન્મ આપે છે દુનીઆના મગા કુ મો બધા રાત્રે / બને છે તે
 મુજ્જા રાત્રિ પડી એમને અમને ખરા લખકર અદીઓ આવના
 લાગ્યા અને તેમાનુ એક સ્વપ્ન તો આમેનું / સાનુજ પડ્યું—

જાતો એક સપનાન મૌનની ઝોઝાપ દુરાદ્યનુ રૂપ નહ
 અમારી સામે ઉભો સ્થો મૌનની ઝોઝાપ દુરાદ્ય એ દિ સમાજ
 વિનાશક મસ્થાનો એ મુખ્ય પ્રતિનિધિ હતો દિદુમ્બાન સબ
 અમીરો સમુદાયર પડુ જોઈ હતો ઉપગત તે અદ્વાનિસ્તાનની

જેમ-દરજામિત્ર અગવળોનો નેતા હતો. લાંબી ઘડી અને ધીમે ધીમે આવેલી જહાજસ્થાના કારણે નાગરિકને ધ્વજતું ધ્વાપણ પળ તેની સાથે ચાલી આવ્યું હતું. તે પોતાને સાદાત જુદરપતિનો અવનાર માનતો હતો. જગતનો સર્વ જ્ઞાનભંડાર મારાજ બેઝનમાં ભરેલો છે એમ તેને લાગતું હતું; અને તેટલાજ માટે અમને જે ચાર શિખામણની પાતો શ્રેવાને આટલી રાતે તસ્દી લઈને અમારી પાસે આવ્યો હતો. તેણે અમને લાંબા રાષ્ટ્રીય અગવળના મુખ્ય જોનાઓ વિશે માહિતી આપી, અને તેમની ભયંકર આમ-ધાનક અગવળથી તદ્દન દૂર રહેવા સંબંધી મદત્વનો હસારો કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ અમારા દિલને ખાતર અમારામાંથી કેટલાકને એક બાબુએ લઈ જઈ તેમને સુક્તિ, લાંચ અને ધમકી બતાવી પોતાના પક્ષમાં મળી જવા સમજાવ્યા. તેની દૂરદર્શી અને દિલકારક સલાહમાં તેણે અમને તત્કાળ જમણ-અમ-શિરાજ જ્યાંને હતું.

તે વખતે એ શયનાને જે મુખમુદ્રા ધારણ કરી હતી તે ખરેખર અવર્ણનીય હતી. દૂરદર્શીપણું શયતાનની આંખો અને ચાકાકી એ જે સહગુણો (?) તે શયતાનની મુદ્રા પર તે વખતે સપૂર્ણ રીતે તરી આવેલા જણાતા હતા. તેની તે કપડી આખો અમારી દિલ-ચાલ તરફ એક સરખી કૃપા કરતી હતી. તેની દૃષ્ટિમાં અમને તે વખતે 'કાવત્રાખોરપણુ' જોતજોત ભરેલું જણાઈ આવ્યું. કાષ્ટક બદ્દુર જેમ મંત્રપ્રયોગ કર્યા પછી પોતાની શક્તિનો પ્રભાવ જોતો હોય તેમ તે અમારા તરફ જોતો હતો. એનાં એ સર્વ લક્ષણો ઉપરથી અમારા મનમાં એને વિશે અવિશ્વાસ અને શંકા ઉત્પન્ન થયા. તેણે બોલવું લાવિ શક્ય સમયવતુ હતું.

તોપણ અમે યે કાંઈ જોઈ ઉત્સાહ નહોતો. એની જાન

જામા ન નખાવ્યો -એ નિશ્ચય મો
 અમારો નિશ્ચય -એ તેો અપેક્ષા રીતે જાણુ પુ કે અમે
 જે આપણા પાલ પર્વત ઓળખી અવ્યા
 છીએ તે મનની લાનસાથી આજા છીએ તમારા પામા ભગા
 માદ નહિ । અમારો નાન ગાળી ગોધ કરી છ અમારા અગન
 સાદસથી પ્રમિલિમા આવડુ મિરા અમારા અર્ધ સ્વસ્તી ફુલી
 આમા જાહેરાત થાય અથવા જનનમા અમને પ્રાપ્ત અને ધન
 મળે એવા માદ મદ અમે ચાહો આપ્યા નથી તેના અમારા
 મુશ્કેલી ઉદ્દેશ નહોતો એવો અમે મહત્વા મુશ્કેલી મહત્વા પદમા
 વર્ધ ભગવાન નથી તમારા તરવાળો અમે અભ્યાસ કરીશુ
 અને તે અમારી તુદિને મળે આજ લાગે તે તમને અમે
 અમારા ગુરુ બાળીશુ અમે તરખ હોના હતા એવા ના ન
 નથી કે સદજ વારમા ફસા પડીએ તમારા માર્ગ અો તમારી
 સનાદ એ બને ધણા ઉત્તમ હો પશુ આજે અમારાથી તેના
 રીમાર વર્ધ રાક એમ નથી

શયતનો અમારે બોલતુ કીમ ન લાગ્યુ તેો પોતાનુ
 મરનક નીનુ નમાન્યુ અો મો ફેરની એક મ લાથી પચાપન મર
 વાની વૃત્તિ જાણી એમો મુગા મુગા ચાચા મયા સિનાય બીજો
 માર્ગજ ન હતો તે આખરે ત્યાથી પસાર મદ ગરા

ખીજે દિવસે લાની રાષ્ટ્રીય મળનગના મુખ્ય અમેસર કા

અમકુલઅનીએ સ્વદેશ હોગી આપેના
 ત્રિપુટી વચ્ચે લેમો અને મુરમા વસના । દિન્દી
 તડાતડી એને પેતાને લા જમના તેજા આપડા

મુદો વાનર મુશ્કેલીએ એ રીયર પશુ
 લા નિમનથ મળતા હાજર થયા હતા ત્યા બીજા પડ મુલા
 આપ્યા હતા તે રુપા । અો મહત્વાક્ષી હતા તેમનુ નામ મોરવી

અમદુલ હક હવે તુર્કસ્થાન જઈ ખવિદ્ધના વાજબી હક માટે લડવાને તૈયાર થયેલા અમારામાના કેળવણી જણનો તેમણે પક્ષ લીધો હતો કાંઈ અમદુલખાની, મુઘલા ઓમાયદુલાદ અને મૌલવી અમદુલ હક એ ત્રિપુરી વચ્ચે અમારા વિષે વાદવિવાદ શરૂ થયો. દલીલબાજીથી તેમનામા મોળા લાગવા પડ્યાનો વખત આની પહેલાંનો તે એ ત્રિપુરી યુદ્ધ હતું એમ કહીએ તો પણ આપે તે યુદ્ધમા અમારામાથી કાંઈએ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કાંઈ પણ ભાગ લીધો નહિ. પ્રેક્ષક તરીકે માત્ર અમે તે જોઈ રહ્યા હતા.

તે વખતે જણા તો એન્ગેલે પર જાતજાતના આગેપ અને પગપર નિંદાઓ વરસાદના વરમાવી રહ્યા.

પરવાનો જોઈએ હતા પણ પગે તે યુદ્ધનું અંગ ત્રીન થવા લાગ્યું. મુઘલા સાહેબ અને અમદુલ

હક એકબીજા હારે નહિ એવા થોડા હતા જેનેની જોડી ઉમરમા નહિ તેણે, વાણીની અપજતા બતાવનામા ખરેખર સગળી હતી તેમણે વાગ્યુંક ગમતા નહોતું અમદુલખાની અવધ એક તેઓ ધણા સમજી હતા તેમની વિચારસરણી ક્ષીયોથી બેસી હતી તેથી બીજાઓની માફક અમને પણ તેમના પ્રત્યે સદાનુભૂતિ થઈ કેળવી વારે સંવત્સર મુલા આટેમે કાળને પોતાની સ્મૃતિ શિરજોડી બતાવી તેની ક્ષીયો તોડી પાડના માફી તેથી અમને વળો મતાપ થયો તેની વિચારોની ગોચર નિર્ણય કરનાર ગ્રામ અમે નીમરી લીધું જામન-અમ-જિનાન જવની અમારી નામનું મળધી અમે તેને નાપટ સંદેશમા નાખ્યો નાખ્યું જણાવી દીધું, અને વિજેયમા હું કે તુર્કસ્થાન જવા માટે પગનાં આપવો એ તમારી ફરજ છે, આ જવની તમારે અમને પગનાં આપીને જોઈએ આખરે અમદુલ હક સાથે અમાગ વિચાર મળના આવતા મૌલાનાને યુદ્ધ જોડી જામન-અમ-જિનાન જવની જવું પડ્યું તેમની સુખી દુર થઈ.

પરંતુ રણસંઘામમાંથી નાહોતો યોદ્ધો કોઈ સ્વચ્છ બેસે છે !

મૌલાનાનું પણ તેજ પ્રમાણે થયું. તેમને નાહોતો યોદ્ધો એમ લાગવા માંડ્યું કે હવે શું કરું ને શું ન કરું ? તેના શરીરમાં સંતાપથી લાલ

લાલ બળવા લાગી. બાણુનો મારો માણસ સહન કરી શકે છે પણ શબ્દનો મારો કદિ સહન થઈ શકતો નથી. એ નિયમ પ્રમાણે એ શયનાનં તુર્તજ અમીર પાસે ગયો અને આંગુ પાડી રહતાં રહતાં સર્વ હકીકતનો પાઠ તેણે વાંચી સંભળાવ્યો. તેણે અમીર આગળ એવું આબેહુબ ચિત્રણ ખડું કર્યું, કે કોઈક વિતારો પોતાનાં ચિત્રમાં પણ તેનો ભાવ ભાગ્યેજ લાવી શકે !

અમીરની ક્રોધ દષ્ટિ એકદમ કાંઈ પર ઉતરી. અને તેને

બીજેજ દિવસે સવારે દરબારમાં હાજર કાઢના વાળ્યા બાર રહેવા હુકમ મોકલ્યો. તેના પર જબ્બ-અમ્-શિરાજ જવા સંબંધી અમીરે કરેલા

હુકમનો ભંગ કરવાનો તમા ફેશત્યાગી લેકિને ઉશ્કેરવાનો આરોપ મૂંઝામાં આવ્યો અને ફરમાન કર્યું કે કાં તો તમે ફરીથી તે લેકિને જબ્બ-અમ્-શિરાજ તરફ કુચ કરવા સમજાવો અગર તમે પોતે જેલમાં જવા તૈયાર થાવ.

હવે અમે અમીરનો હુકમ ન પાળીએ તો કાંઈ પર કેવો

પ્રસંગ આવે, કેટલું સંકટ આવે-એનો

અમારી મુંઝવણ પૂર્ણ વિચાર કરી અમે કાંઈની વિનંતીને

માન આપ્યું અને જબ્બ-અમ્-શિરાજ

જવાનો નિશ્ચય કર્યો કાંઈએ પણ એ ઉપધરના બદલામાં અમને અલય વચન આપ્યું કે એક મહિના અંદર તમને તુર્કગઢન જવાનો પાસપોર્ટ હું મેળવી આપીશ.

ખરેખર અમે અમારી નિંદગીમાં આ વખતે પહેલીજ

જળન-અમ્-
શિરાજ

વાન પગે ચાલીને ચાળીશ માધવિની મુસા-
ફરીએ નીમળ્યા ગાથે ફટાડે જામે જળન-
અમ્-શિરાજ જઈ પાલો-આ તે યથે
અગાઉ જે જે દૂધડીઓ ગઈ હતી તેના

માણુઓએ અમારૂં ધણું દિઆદથી વાગત મ્હું અને અમાગ
અનુભવીની વાત આજળ અનાનતા પાલો અમાગ “હૃદયપાત્રીના
રથળ” સબધી અને ત્યાના અવલોકાએ અમારી સથે ફેરી મીતે
વર્તાતા તે અબધી વાચનને પ્રાપ્ત ખ્યાલ આપવો દીધ પડે

જળન-અમ્-શિરાજ પાલો ધૂની રસતીનું ગામ છે
શિરાજ જેની નાની નાની ટેમ્પીઓ પર
હૃદયેતલું ચિત્ર તે સ્મિતુ છે આરેથી કે નજીથી કોઈએ
તો પણ જળન-અમ્-શિરાજ જાતે હા

તન ગાંધી સુદ ચિત્રજ ન પના મુ દોષ એન લાગે એમલુ બધું
તે રમણીય છે એની જણ બાલુએ ડાયા ડાયા પર્વતો આવેલા
છે તે પર્વતો શિશુગામા લયગ્ર થયા પરનથી આ ગામનું નામ
રે છે ગોથી બાલુએ દર્શિમયાંદ પટેલ ત્યા મુધી લીલેતરીનું
મેનન છે તેથી તે પ્રેશ જો લીના અમુથી જ પનાયગે દોષ
એમ વાગે છે

ગામના મધ્ય ભાગમા થકને મારુલ નદીની એક શાખા વારે
છે જળન-અમ્-શિરાજની દરમિયાન પરેખગ
એશિયાનું મુ સમય છે મારુલની બાલુમાલુ આ
અવીટજલાર્ક રોજની દર્શિએ જાનો પ્રેશ સુદ
મનાવ છે તેમા જળન-અમ્-શિરાજ

ગોથી ઉત્તમ ગ્યાન છે ગામનો આગવરના ભાગમા હુગરની
ઉત્તરની પર ઉત્તર દલા પાડે એનો પુષ્પ જલમીન છે હુગરના
‘હૃદય ભાગ’ તરફ સિવજરનેખા ધણુ મુખ્યદુગ્ધ ગામમા

આવે છે મહિં માદર્યમા તેની બરોબરી કરે એવું દુનિયામા એકે પણ સ્થળ નથી એમ માનનામા આવે છે પરંતુ અધ્યાનિસ્થાન એ ખાલુએ આવેલું હોવાથી તે ગણતરીની બહાર રહ્યું છે, લોકોની નજરમા તે હજી આવ્યું નથી જો તે એક ખૂણામા અને દૂર ન હોત તો દુનિયાનો કોઈ પણ દેશ તેના સાંદર્યની બરોબરી કરી શકત નહિ

જળન-અમ્-શિરાજ પગ ગરનરની સત્તા અને છે લશ્કરી સેનાપતિના અધિકાર પણ તેનીજ પાસે છે

લશ્કરી છાવણી જળન-અમ્-શિરાજ લશ્કરી દૃષ્ટિએ ધણું મહત્વનું સ્થળ છે, એટલે ત્યાંના મિલ્લામા

થોડુંક લગ્નયુક્ત લશ્કરી સંન્ય દમેશા રાખનામા આવે છે

અમારા જોરાક સબધી કહીએ તો જણ દીક દોઢ શેર લોખ રોજ ત્યાં અમને આપનામા આવતો જો

અમારો જોરાક કે એટલા બધા યોગની અમારે જરૂર ન હતી પણ ત્યાં ખાવાની ખીજ વસ્તુઓ

મળતી નહિ તેથી અપ જેટલો લોખ રાખી લઈ બાકીના ભોટમાથી અમે તેન ધી, અને માસ ખરીદતા અમારો આ બધો બ્યન્ટાર અદલાનદલીથી આવતો રસોઈ કરવાને જોઈતું બળતણ પણ અમે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અદલાનદલીની પદ્ધતિથી ખરીદી રાખીએ એમ હતું પરંતુ જગનમા જવાનું અમને જુ ગમતું અમારા સાહસિ આદમો તેથી કોઈક એન પાતું એમને જગનમા ફરના જતા મળ્યું પ્રેતા પ્રેતા અમે બળતણ લઈ આવતા

અમનદારોએ અમારે રેરાની જે વ્યવસ્થા રી હતી તે સરસ હતી અમને રેવા માટે એક મોટું

ચોડીદાર કે બશુસ? જે માગતું મળન આપનામા આવ્યું હતું તેની વ્યવસ્થા તથા સરદારણ માટે અધ્યાન

મોડીદારે મૂક્યા હતા

ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે દેગ છોડી, આવેલા મુસલમાનોને

બળ-અસ્-શિરા-૪ મોકલવાના હેતુમાં

કાર્ક ગૃહ અર્થ સમાગેયો હતો; તેમાં

એ હેતુઓ

રાજનીતિનો કાર્ક અગળ દારપેચ હતો એ

દારપેચમાં એ રાજદારી હેતુ ખામ કરીને

બચાવ આપતા હતા એક હેતુ એ કે આ સ્વદેશસાગી મુસલમાનોની

મનોદશાની બારીક તપાસ કરી તેમના મન અધ્યાન મનોદશાને

અનુકૂળ કરી નાખના, અને બીજો હેતુ એ હતો કે હિંદી ખખ-

મનો પ્રચાર કરનાર કોણ કોણ છે તે શોધી કાઢવું. અને એકંદર

રીતે જોતા સરકારનું એ ધોરણ આબાદ ફતેહમદ પણ નીવડ્યું.

ફતેહ ધણી રામદ લેખિને પકડવામાં આવ્યા પરંતુ, એ ઉપાય

ચાગીરા હદપાટ થયેલા માણ્યો સામે બીનકુવ લાગુ પડ્યો નહિ.

તેમના સળધમાં એ ધોરણ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યું, કારણ કે તે

લેખિ ઉપર બચાવેલા બેમાના કોષ પણ પલમ સામેય થયા નહતા.

તે ચાગીરા બધું કોણ હતું ? તેઓ દેશને માટે અનુમનારા

ચાગીરા વીરો હતા દેશભિમાનથી તેમનાં

શૂરા ચાળીસ વીર હૃદય પ્રકૃષ્ટિત થયેલા હતા તેમને કોષ

પણ આક્રમણની ચિંતા ન હતી તેમની

બધી પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વતંત્રતાને ખાતગજ આવતી હતી સ્વતંત્રતા,

સ્વતંત્રતા એ- તેમના મનમાં એક લગની લાગી હતી સ્વતંત્રતા

દેનીની તેમણે ઉપામના શરૂ કરી હતી તેમની પ્રાર્થના એટલે

માનુષ્યમિતી મુકિત માટેની પ્રાર્થના હતી તેમને ઝણ ફેલાવું

ટોપ તો માત્ર માનુષ્યમિતુ-૪ હતું માનુષ્યમિ સિનાય બી-૫ કાષ તે

બચુતા નહતા તેઓ પાલો સાથે ભગતા પણ નહિ, તેમ તેમને

નિરસ્કાર પણ નહિ કરતા તેમણે અધ્યાનિસ્થાન પામેથી દશાની

ધ્વજ કરી નહિ, તેમ પોતાને મદદ ન કરવા માટે તેમને દોષ પણ ન દીધો. તેમના પ્રત્યે જે વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું તેની વિરુદ્ધ તેઓ કદિ પણ જખમટ કરતા નહિ. તેમનું લક્ષ ધીજીજ તરફ પડેલું હતું.

કામુક્ષથી જન્મજી-અસુ-શિરાજ જન્મ નીજીજી વખતે કાજીએ જે વચનો અમને આપ્યાં હતાં. તેના

કાજીની કબુલાત! આધારે અમે કાજીના પરવાનાની ત્યાં ગયા પછી ઘણા દિવસ સુધી રાત્રી જોઈ.

અકવાડીઆં પર અકવાડીઆં પસાર થઈ ગયાં. પણ કામુક્ષથી કાંઈ ખબર આવી નહિ. થોડા વખતમાં અમને આ એકાંત વાસમાં કાંઈ પણ કામ ધોધા વિના રહેવાનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. પછી અમારો એક કાફલો આવ્યો તેણે એવી ખબર આણી કે કાજીને ખાબરની કબર આગળ પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે.

એ ખબર સાંભળી અમને ઘણી ચિંતા થઈ, અમને તે અસહ્ય થઈ પડી. અમે એક અરજીનો

પરવાના માટે અરજી મુસદ્દો તૈયાર કરીને તે અમીર પાસે મોકલવા માટે મવર્નર તરફ રવાના કર્યો. એ અરજીમાં અમે અમીર સાહેબને વિનંતિ

કરી હતી કે કાજીને તક્લીફ હોડી દેવા. તથા અમને તુર્કસ્થાન જવા માટે જસદીથી પાસ પોર્ટ આપવો તે માટે અમે કાયદેસર માંગણી કરી હતી. તે અરજી પર ૩૦૦ દિનરતી લોકોએ સહીઓ કરી હતી.

અમે કાંઈ માત્ર તે અરજી કરીનેજ અટકવા નહિ; પણ અમારામાં જનસ્થાશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાની તથા પદ્ધતિસર સંગઠન કરવાની પણ અમે બધાએ સરખાનું કરી દીધી. સ્વદેશ-

ભાગી લોકોની અંગે એક સમિતિ હિંમતી કરી અને બહુમતીથી તેના કાર્યવાહક મેડળ અને પ્રમુખની ચૂંટણી કરી. અકબરખાન કુરેશી વધુ મતે પ્રમુખ ચૂંટાયા. તે બહુ શક્તિશાળી, તેમજ કર્તવ્યપરાયણ અને ઘણા સહનશીલ પુરુષ હતા. બોસ્તોવિકમના તત્વનો હિંદુસ્થાનમાં પ્રચાર કરવાના આરંભ સર ૧૦ વર્ષની સખત મજૂરીની સળનો ભાગ થયેલા હિંદીઓમાં તે પ્રથમ હતા.

એમને આ સળ ૪૦ સં ૧૯૨૧ની સાલમાં થઈ હતી; અને આજે તેઓ મી. પી. જેલમાં હાથ હિંદુ કમનસીબ કડી સાથે પડેલા છે. પરંતુ હારે આજે સની વાત છે કે તેમના મિત્રો પણ આજે તેમને વિસરી ગયા છે. હિંદુસ્થાનના એક પણ નેતાએ તેમને સળ થયાથી માંડીને આજ દિવસ સુધીમાં તેમના છત્રાસ માટે કિંવા સરખરના અન્યાય સામે મોંમાથી એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નથી. આગેવાન ગણના વર્તમાન પત્રકારોએ પણ તેમના વિષે એક લીટી સરખીયે પોતાના પત્રમાં કદિ લીધી નથી. હિંદની સ્વતંત્રતા માટે ૧૦ વર્ષની સળ ભોગવનાર એક કર્તવ્યનિઃ દિમતજાન દેશપુત્રનું તેના દેશખંધુઓને આજે સ્મરણ પણ ન હોય એ કેવા કમનસીબની વાત છે? અમુ.

મુલાઠરિનોમા બગૃતિ લાવવાના કામમાં, અને તેમને હર નિદામાંથી જગાડવાના કામમાં અમારી એ સંગઠનને લીધે યોજના ઘણી મદદ થઈ. યોજના વખતમાં તે યોજનાનું મુદર પરિણામ અમારી નજરે પડ્યું. તે યોજનાથી મુલાઠરિનોમા હરણપોષણના પ્રશ્નનો નિદાન થઈ શક્યો નહિ, તો પણ તેમના અગળા અને આરોગ્ય, તેમજ તેમનામાં રગતગમનનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાની જાગૃતમાં તેનાથી ઘણી મદદ થઈ. અમારામાં કેટલાકે સિપાહીગીરી કરેલી

દતી. તેમના હાથ નીચે અમે લક્ષ્મી દ્વાયનને અને મરદાની રમતો રમવાનો આરંભ કર્યો. હૃદયનો ઉત્સાહ યનાં સાધનોની ખોટ પડી નથી તેનો અનુભવ અમને આ વખતે થયો. અમે સરખા માપની લંબાઈની પણ જાડી લાઈઓ મેળવી. તેનાથી અમારી બાંકુડોની આબાદ મરજ સરી અને બે મહિના પૂરા થતા પહેલાં તો અમે બધા દૃઢપણે થયેલા લોકો જાણે હથીઆરબધે પાવરધા નૈનિકો બની ગયા.

અમને આટલા જલદી તૈયાર થયેલા જોઈને અધધાન સિપાઈઓ પણ અમારા તરફ આશ્ચર્યથી જોવા લાગ્યા. અમારી પરેડ જ્યારે ચાલતી ત્યારે ગવર્નર પણ કાંઈ કાંઈ વાર જાતે

હાજર રહેતા; એટલુંજ નહિ પણ અમારી લક્ષ્મી તાલીમ, દ્વાયન, ખેવ, વ્યવસ્થા, સિસ્તા, (Discipline) અને લક્ષ્મી દળાજી જોઈ તે કહેતા “તમે લોકો અધધાન લક્ષ્મીમાં દાખલ થાવ તો તમને સરકાર હરપૂર પગાર આપશે.” પરંતુ અધધાન સરકારના નોકર થવાની અમે ના પાડતા.

મે અકવાડીમાં મુખી રાહ જોવા છતાં જ્યારે અમે કરેલી અરજીનો કાંઈ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે

ખીજી અરજી અમારી ધીરજ ખૂટવા માંડી. અમારી આશાની ધમિરતો તૂટવા લાગી. અરજીનું

શું થયું તે જાણવા સમિતિ મારફત કેટલાક પ્રતિનિધિઓને ગવર્નર પાસે મોકલવામાં આવ્યા. પણ તેઓએ અરજીની વાત કાદતાંજ ગવર્નર સાહેબે કાને હાથ દીધા અને કહ્યું “તમારી અરજી અમને મળી નથી.” તેઓ સાહેબે બેદનીતિ જાખત્યાર કેરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નહિ. અરજી પહોંચી ન હતી તો પણ અમારામાં ફાટફૂટ કરાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; અને તે બધું અમે પાર પણ પડ્યો.

કેમકે અમારી સાથે જેઓ પેશાવર છોડી આવ્યા હતા તે અમારાથી દૂર પડ્યા. આથી અમારું સંખ્યાબળ ઘણું ઘટી ગયું. બહુમતીનું બળ ઓછું થઈ ગયું. અમે બીજી અરજી મોકલી તે વખતે તેના પર ૧૯૮ સહીઓ થઈ. અમારામાં ફાટફૂટ પાડવાનો પ્રયત્ન થવાથી બીજી અરજીમાં અમે લાખ બહુ કડક વાપરી હતી.

ખીજા બે અફવાડીઓ અમે જેમ તેમ કાઢ્યાં, પણ અમારી અરજીનો જવાબ ન મળ્યો. જવાબ આગવર્ગરની બાજુ પવાની બાબતમાં અમીરની જે ધોળાધોળા અને લીધ થઈ તેથી અમારા કોષાશ્રિમાં દરરોજ ઘી હોમાવા લાગ્યું. અમે ધણા ઉરકેરાઈ ગયા. અમને લાગ્યું કે અમે મોકલેલી અરજી કાં તો ગવર્નર અડિંગ દબાવી રાખતો હોવો જોઈએ, કે કચરાની ટોપલીમાં નાખતો હોવો જોઈએ, અગર તો અમીરના અમલદારો અમીરનાજ કહેવાથી કાંઈક દૂરદર્શી વિચાર કરી અમને તે અરજીનો જવાબ નહિ આપતા હોય! કારણ કે જવાબ ન આપવામાં અમીરનો કાઈ પણ રાજદ્વારી ગૂઢ હેતુ હોવો જોઈએ, તે વિના ખીજું કાંઈ કારણ સંભવતું ન હતું.

આગળ જતા અમારો એ તર્ક ખરો પણ પડ્યો; 'કેમકે

જવાબ ન આપવાનું મહત્વનું કારણ સી-

મુદો સમજાયો મલા સાથેનો પત્ર વહેવાર; હિંદની સરકાર

સાથે વાટાઘાટ ચાલતી હતી તેને લીધેજ

અમને તે મુદત દરમ્યાન ઉત્તર મળી રાખ્યો નહિ. વાટાઘાટ પૂરી થતાં સુધી હિંદી, દેશત્યાગી લોકોને જવા પણ આધા પાછા થવા દેવાના ન હતા. અધ્યાનિસ્થાનના લોકોને પોતાની સ્વતંત્રતા કબૂલ રખાવવાના કામમાં તેમનો ઉપયોગ કરી લેવો હતો; અને તે દિશામાં તેમના પ્રયત્નો ચાલુ હતા.

પરંતુ હિંદુસ્થાનની દૃષ્ટિએ દેશત્યાગી મુસલમાનોની, એ, ચ-

હિજરતનો

ગરલાલ

જનમ થુ જગમર હતી ? નહિ ! હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ મુસલમાનોની દેશસાગની ચળવળ પ્રગતિને અગ્રમુખની બે પાત્રી હાથે એની હતી હિંદ બદલ

રના મુસલમાનોની અને હિંદી મુસલમાનોની તે ચળવળમાં જેમ જેમ સહાનુભૂતિ મળવા લાગી તેમ તેમ હિંદી મુસલમાનો હિંદી રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થવા માંડ્યા અને તેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળથી અનગ થયા તેમણે પગ્દેશની ધાર્મિક ચળવળને માન મહત્વ આપ્યું તેથી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં તેમનું ધ્યાન રહ્યું નહિ આને લીધે રાષ્ટ્રીય ચળવળને જે ભારે નુશાન થયું છે તે કદિ પણ ભરપાઈ થઈ શકે એમ નથી—નિદાન આજે તો તે અસંભવિત છે

અ તે ત્રીજી અરજ—છેવડનો ખરીતો મોકલો—એની બાબા કોઈ પણ સરકાર-જેને જરા પણ સ્વા

ત્રીજી અરજ

ભિમાન હોય તે ટાલુદાર પણ સદન ન કરે—તેના માટે ભયકર સિક્કાનું પ્રે-એની

જાતની હતી એ અરજ અમીર ખાસે મોકલાયા માટે સમિતિએ ગવર્નર તરફ રનાના ઢરી તેલુ લખાણ ખરેખર ધમકી ઉક્તાર્થ અને બેપરવાઈભરેનું હતું છતાં મારે પ્રેરેનું લેખએ કે અમીરે ધરેલી ધીરજ અને સહનશીલતા ઘણી પ્રમસાપાત્ર હતી તેણે પોતાની શાંતિનો જરા પણ ભગ થયા દીધો નહિ અને અમને તરતજ અપ્રધાનિસ્થાનમાંથી હુદપાર કરવાનો હુકમ આપ્યો એવું કરીનેજ તેણે પોતાના મનનું સમાધાન કરી લીધું

પણ અમને તો અમીરનો ક્રોધ પેગવરની દુવા સમાન થઇ પડ્યો ચાપમાળ વરદાન મળી ગયા જેવું

સાપ કે વરદાન ? થયું તે વખતની અરજ પર (૮૨) બ્યાથી જાણની રૂબ સીંગો હતી તેમાં ૪૦

રાષ્ટ્રીય પક્ષના (Nationalist) અને ૪૨ અમારા ધર્મધેલા મુસનમાન ભાઈઓ હતા તેમના પરજ હવે ખિનાફતની છેવટની આગા હતી તેમના પરજ ખિવાફતનો બધો આધાર હતો તેઓજ ખિનાફતને અમૃતનું પાન કરાવી મરણુથી બચાવે—એમ હતું !

જુનાઈ માસમા એક મુંદર બપોરના વખતે અમને હદપાર કરાનો તે હુકમ વાચી સંભળાનામા

હદપારીનો હુકમ આ-ઓ ગુનર્નર તે હુકમ વાચતા ધોળા પુણી જેવો ધર્મ ગયો તેનો ચહેરો બહુ

બેડાગ લાગતો હતો તેણે તે હુકમ હુ ખ અને કોધથી વાચ્યો તો ખરો પણ તે વખતે પણ તેણે મોતાની મુસદ્દીગીરી ગવાનવાની છેવટની તપ જ્યા દીધી નહિ તેણે અમને અમારી સારાસાર બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરનાની વારવાર લનામણુ કરી કહ્યું, “અફઘાનિસ્થાનમાજ રહેનામા શા ફાયદા છે તેનો મનમા ફરીથી વિચાર કરો અફઘાન સરકારની મહેરબાની મેળવનામા કેવળ વાલ છે તે બાબત બ્યાનમા લાવો—”

તેની વાક્યાવગીથી અમારામાથી બે જણ બોળનાઈ ગયા તેઓ અફઘાન સરકારને મળી ગયા એમને

સમતોલ સખ્યા તે જતા રહેના અમારી સખ્યા જે વિપમ હતી તે સમ ધર્મ ૪૦-ને ૪૦ જ રહ્યા

ફરીથી પ્રવાસ શરૂ કરના મહેના આ સ્થળે ખિનાફત વિરે ખુ અફઘાન લોકોની શી માન્યતા હતી

ધર્મચરત અફઘાન તે જણાવતુ જરૂરનું છે હિદી મુસન-માનેને ખિનાફત, ખિનાફત જેવું જે કાઈ લાગતુ હતુ તેનો અફઘાન પ્રગતી દષ્ટિએ મર્ઝા અર્થ ન હતો હિદી મુસનમાનોના ધનધનાનો તેમને મર્ઝા હેતુ ન મમગતો ન હતો. ખિનાફત માટે આ હિદી મુસનમાનો આમ કેમ કરે છે

તેનુંજ તેમને આ સ્વં યાગતુ હતુ ખિન્નાકત મળમે અધરાત્રિ સ્થાનની માન્યતા તદન જુ ૧૨૮ હતી જેમને ખિન્નાકતની ૨ જગનો વિદિશ સરખર નિરૂદ્ધ નીવ યન્ન તનેકે ઉપોગ મ્વો ૧૮૦ એવા ધણા થોડાજ અધધન મુન-મનોની તે ચ ૧૧૧૧ પ્રત્યે અ તરની સહાનુભૂતિ હતી. સાવારણુ મેને, દાર્ઘ ધર્મ-નુમ્ન અધધાનને પણ દેશ કરતા તો ધર્મ (મિતલ) વધારે કિમતી લાગનો ૧ નધી એ લોકોની રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ અગાડે હતી તેનીજ તે વખતે પણ હતી. જતે તેમની દેશપ્રાતિ આજે પણ વધતી જાય છે

જે માર્ગ અધધાનને ખનિકા પ્રત્યેના તેના મર્તવ્ય સંબંધી અમે

પૂના તે તે અમને એવો જ્યા ૧ આપતા

પૂર્વ દેશનું ક તે સાજગીને અમને અત્યંત દુ ખ

રાષ્ટ્રીયત્વ થતુ તેમને ઉત્તર ધણોજ ઉદ્ધતાઈ જરેનો

હતો પૂર્વ તરફના લોકોમા ગણીયતની

ભાવના થી છે તે (આપણુ દિદો મુસરમાન નેનાએને અને ધર્મ દુરધરો જેમને દિદ જહાર કાઢ મુન-મનોની રજાના સંબંધી સપમા આવે છે તેમણે) જેની ટોચ તો તેમણે અધધાનિન્માન જર્વ એકાદ ગરીમ ખેડૂત પામથો તેના રાષ્ટ્રીયત્વનો પાલ લઈ લેવો ઘેટા બકરા પાળનારા અધધાન પણ દિદી મુસરમાનોને પૂર્વ તરફના રાષ્ટ્રીયત્વનો પાડ આપનામા આનાદ ગુરુ બની શકે છે તેમના હાથ નીચે રહા એક વાર તે પા અવસ્થ શીખી લેવો—એટલુંજ નહિ બરકે અનેક વાર તે ગોખી નાખવો જરૂરનો છે અમારા મૌલાનાએને કંઈ છુ કે તેમણે મારી સાથે અધધાનિન્માન, પુર્ક સ્થાન અને અઝારમેજનમા આવતુ, અને દિદી મુસરમાનોમા ખનિકા મારે જે લકિત, જે ઉત્સાહ જે ઉમંગ જ આમ્યા છે તેનથી અર્ધી પણ ત્યા તેમણે બતાવી આપવી

ખિન્નાકતની ચળવળ જેવો અનર્થકારક માર્ગ લેવાના મગ

ગંભીર ભૂલ

લેખ દિદી મુસવમાનો ખીજાં મુસ્લીમ

રાષ્ટ્રોનો ખોટો ગર્વ કરીને તદ્દન અધ-

બેદોશ બની ગયા છે. દિદ બહારના મુસ-

લમાની રાન્યના ગ્રેમથી તેઓ તદ્દન ઘેરા બની જતા તેમને ાથે

દિદ પશુ ન મુરરે એની, દિદ ન મિટાની ગકાય એવી ગભીર

ભૂનો થઈ છે અને તેમના આગસને લીધે આખી દિદી-મુસ્લિમ

જાતિ, અને આખો સમાજ પોતાની અસવ જન્મભૂમિ-પ્રત્યેના

કર્તવ્યથી ભણ થયા છે માનુષ્યમિ-જન્મભૂમિ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય તેઓ

ચૂકી ગયા છે દિદના મુસવમાનોને દિદુસ્થાન હજી કાદિરસ્થાનજ

લાગે છે અને અજાનથી તેના ખીજા વતનીઓ સાથે હજી પણ

તેજ પ્રમાણે વર્તે છે

• દિદુસ્થાન કરતા તો અરબસ્થાન જેવા સપૂર્ણ મુસવમાન

રાષ્ટ્રો આજકાલ રેલ્વે, તાર વગેરે આધુનિક

જમાનાની સાથે બનહારના સાધનોનો અને શાસ્ત્રીય સ-

શોધનોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે

ત્યારે દિદુસ્થાને- શામાટે તેનાથી દૂર રહેતું કે જે પવિત્ર અરબ-

સ્થાનમા અગાઉ હાંટ પરજ લોકા મુસાફરી કરતા, તે કેકાણે આજે

સેકેડે મોટરોની દોડદોડ આનુ થઈ છે આજે આપણા દેશમાથી

એકેક હાંટ આણુ આય છે તો ધર્મધેવા મુશ્કાઓ અને મૌલવીઓ

આમુ પાડે છે! તેમને ખબર નથી કે અરબસ્થાનના પવિત્ર મુહાને

અને કાણજોને તો આધુનિક વાહનોથી—મોટર અને વિમાનોથી

ઘણો આનંદ થાય છે

ઇન્ન સાહેબે તો પોતાના દ્વાપદ્ધમા વગેરે ખડખડાટ દા-

ખવ કરી કદપનામા પણ ન આવે એવી

અરબસ્થાનમાં કાન્તિ બની કરી છે અરબસ્થાનની

નવો યુગ સ્થિતિમા ફેરફાર થવાને લીધે આજે મુ-

તાઓ અને મોતીઓની ધાર્મિક ઘેાઝા મુપત્યુપ દબાઈ ગઈ છે ત્યાં રાજદ્વારો, અને લશ્કરી દૃષ્ટિએ. મદતની, તેમજ ધર્મ સબંધી ક્રાંતિ થનાજ જૂનો ધર્મ જાલુએ ગયો છે અને નવીન મુખધર્મનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે આધુનિક નસ નસ સુધારા આગળ બરી જૂની જામનો દામ્યજનક ગણના લાગી છે ઉદ્ધમની ત્યાં આગળ મોતો વાગે છે ત્યાં મુઘાઓની ધર્મ સબંધી પીપુડીનો અરાજ કોઈને સહગતો નથી

૧. ઓપણી દિદુસ્થાનની સ્થિતિ ઉત્તરી છે હજી આપણા મુલા અને મૌવરીઓ જૂતકાળના સ્વમમાજ વાહીયાત વાતો રમે છે તેમની આખોના પડા હજી ઉ ધગ્યા નથો, અને તેથી તેઓ હજી પોતાના દેશમધુઓને અરમસ્થાન, મેમોપોટેમિયા, તુર્કસ્થાન (અને બીજો ક્યા તે પ્રેમુ જાગે) જાગે ત્યાં મધમને માટે રહેવાનું કહે છે તેમનાજ રાજ્યો સપૂર્ણ ઉદય પામતા હોય તે વખતે તેમણે જાતે પર્વતની પેઠે અચળ રહેવું અને બીજાને તેવો ઉપદેશ કરવો એ કટલી આશ્ચર્યની વાત છે ! અસ્તુ

પછી અમે અમારો પ્રનાસ રાફ કર્યો ત્યારે અમારી પામે જે કાનવું સામાન હતો તે અમારે વેડી પુસ્તક ઓડયા નાખવો પથો માત્ર જે વસ્તુઓ સહેના ધવી પીર પર ઉચાડી જવાય એવી હતી તેજ વસ્તુઓ દાબી દાબીને ઓચળામા લરી પછી ચાર ચાર જણની દાર કરી અમારા મુકામથી અમે ફૂચ રાફ કરી વેડી નાખેના સામાનમા મુખ્યત્વે અમારા પુસ્તકોજ હતા તે ઓડી જતા અમને ઘણી દિનગીરી થઈ પરવું સયોગો એના હતા કે તેમ ક્યાં સિના છૂટકોજ ન હતો અમારી પામેના બધા પુસ્તકો અમે પ્રમુતના કિનામખાનાના પુસ્તકમય ખાતે અર્પણુ કયા

અમારો બધો સામાન ઘણી બારીકાઈથી તપાસવામાં આવ્યો.
દરેક પોપટ જોવામાં આવ્યું બધો સામાન
ગવર્નરની તપાસાઈ રહ્યા પછી અમે નીકળ્યા. તે
સહાનુભૂતિ વખતે ગવર્નરની મુખમુદ્રા ઘણી સ્નેહભરી
જણાતી હતી અમે કૃત્ય કરતા હતા તે
વખતે તે અમારા તરફ ઘણી ગંભીર નજરે ઘણી વાર સુધી
જોઈ રહ્યો.

ખાધ પર બહુકા ભેરની ધીમે ધીમે અમે જામ-અમ્-
શિગગની રજા લીધી અમારા પગ જો કે
જામ-શિરાજી અમને આગળ લઈ જતા હતા 'તોપણ'
અમારું પણ અમારા મન અમને પાછાં ખેંચતા હતા.
કેમકે તે એક રીતે જામ-અમ્-શિરાજ
છોડવાને તદ્દન નારાજ હતા ખરે જોતા તે સ્થળે અમને હલપાર
દેખા હતા છતાં પણ કોણ જાણે કેમ, જામ-અમ્-શિરાજમાં
અમારું દિલ ચોટી રહ્યું હતું ત્યાંની આરોગ્યદાયક હવાથી અમારી
તબીબત સુધરી હતી રોગરના ઝાડ અમને હમેશા ફળ આપતાં
હતા તેમનો અમને કેટલો બધો આશ્રય મળતો હતો. તેમની
શીતળ હાવામાં ક્યાકના ક્યાક જેવના અમે રાત્રીજની હાથા દરતા
વધાઈ મુખ અનુભવ્યું હતું અમે તે ઝાડ નીચે જઈ હોઠએ તે
વખતે અમારી ચોમેર ફળના દળનેટગવા પડતા જામ-અમ્-
શિરાજના અરણ્ય એટલે વનદેવતાનું જ રહેવાણું હતું પછી તેને
છોડીને જતા કોને કુખ ન થાય ?

વળી ત્યાંના લોકોના ખિવાફત સબધી વિચારોમાં અને
અમારા વિચારોમાં જો કે ધરોળ તફાવત
દ્યાળુ લોકો હતો તોપણ તે લોકો ઘણાજ દ્યાળુ
અને સારો આદરમ પ્રદર્શકો એના હતા.

તેમના નિચાર બહુ ઉંચા હતા. અમને તો તેમણે આદરસત્કારમાં મુજબ કરી દીધા હતા. તેમનો નિયોગ અમને ઘણો અસહ્ય થઈ પડ્યો. પરંતુ અમે કોઈક ઉચ્ચ ધ્યેયથી નીકળ્યા હતા. અમારા કર્તવ્યનું પુનઃ અમને લાભ થયું હતું એટલે અમે જળત-અસ્-શિરાજની અંતિ કષ્ટે રજા લીધી. ખરે અમને ધર છોડી નીકળતી વખતના જેટનુંજ તે વખતે પણ દુઃખ લાગ્યું.

• સુર્યાસ્તના સુમારે અમે ગુલબહાર નામે ભરછક વસ્તીવાળા ગામે જઈ પહોંચ્યા. અમારો ભોમીશ્યા અ ગુલબહારમાં મુકામ મને એક મુસાફરખાનામાં લઈ ગયો. ત્યાં તે ગત અમે સુખે અને સુરક્ષિતપણે પીતાની. અમારામાંથી બાર જણને તે રાત્રે પહેરો ભરવા નોમવામાં આવ્યા. દરેક પહેરા વખતે જે જે માથુમો પોતાની બહુકો ખમ્મે મૂકી પોતાના ભાઈઓનું રક્ષણ કરતા હતા. આ પ્રમાણે તે રાત્રે છ કલાક સુધી બધાએ વારાફરતી પહેરો ભર્યો. તે દેકાણે અમે જાણે હાવણી નાખી પછા દોઢાએ એમજ લાગતું હતું અને અમે પહેરેગીરેની દુઃખ પર કોઈ ચોર છુટારાની ધારતી ન રાખતા તે રાત આનંદે ઉઘમા મઠી.

સવારમાં અમારે જોઈતી ખોરાકની ચીજો ગુલબહારમાંથી ખરીદી વારી અમે આગળ પ્રવાસ શરૂ. આગળ આદ્યા ક્યેઈ અમારો એ પ્રવાસ ઘણો કઠણ હતો. કાશુ સ્ત્રી ગુલબહાર સુધીનો પ્રદેશ જો કે બહુ હુશીયાર ન હતો તો પણ ગુલબહારની આગળ જતા અમારે બરફથી છવાયેલા દિ હુકુશ, અદરાન અને જોરબદના ગગનચુબિત શિખરો પર ધમને જવાનું હતું.

ગુલબહારથી તાશકુર્ગ સુધીનો પ્રદેશ પર્વતો અને જંગલોની

હારથી જોડાયેલો છે ગગનચુમ્બિત પર્વત
કુદરતી રચના અને તેમનો સાકડી ખીણો, વાકાચુક
પથરસા, હિલા ચઢવ, બાબુમા સિહના
જેવી ધુધવાળ-ગર્જના કરી વહેતી લયકર નદીઓ ધત્યાદિથી, અધ-
ધાનિસ્તાનનો પ્રદેશ ભરપૂર છે હિંદ કાતરો અને જાણે પ્રચંડ
અજગરની માફક મો ફાડી મેઠેલી ગુફાઓ જોઈ પ્રવાસી ગભરાઈ જ
જાય તેવું છે અધધાનિસ્થાનના તે વનપ્રદેશ સાથે દિમાચપના જ-
ગ્યો અને તગઈના કુગરોની પણ સરખામણી થાય એમ નથી તે
ઠેકાણે એટલી વાકીચુકી ટેકરીઓ છે કે છાતી ઠેકી કહેનારા હો-
શીઆર મોજશીદાર (સર્વેઅગ) ને પણ તે ભૂલાવવામા નાખી દેછે.
કેટલેક ઠેકાણે રમતા એટલા સામ્રા અને વામચુક ચઢવ ઉતારવાળા
છે કે તેના પર થઈને એમની પુઠે એક માણસને જવાંતું પણ
ધણું મુશ્કેલ થઈ પડે

ગુપ્તબહાર છોડ્યા પછી અમે તે વિકટ રમ્તે ચઢવા લાગ્યા.

તે પર્વત પર કેટલેક ઠેનણે બુદ્ધના રહે-

બુદ્ધના અવશેષો ફાણના ઝિલ્લિત અનરોષો અમારા જોવામા

આવા આકારમા તણુ જળ્યરા હાથી જે-

વડ મોગ એક પર્વતના શિખર પર કેવલા અક્ષરો કાતરેલા
જણાયા, પણ અમારામા શિવાનેષ ઉકેને એના અર્ધ સરોધક ન
હેવાથી તે અક્ષરો અમે વાચી શક્યા નહિ

આ પ્રમાણે સતત જાર માર્ચિ મુઠી રમ્તામા ચાલતો ક્યાય

એકદ નાનો ચરખો પણ દોળાવ ન આવ્યો,

માં ફાડેલો શક્ષસ ! છતાં એ લાગે મિક્ટ ચઢવ પણ અમે

ચઢી ગયા તે પછી અક્રમાત્ એક ભા-

ગેવા કાતરનો છતાર આવ્યો અને અમને એક જમરદસ્ત તોફાની

નદીના દર્શન થયા નદી ખજખજાટ વહેતી હતી તેના પાણીને

લીધે બધા ગંગા અદરશ થયા હતા. ગંગા પર પાણી પડી થઈ રહ્યું હતું તેને સમજે જિનારે જવાને નદી વિના બીજાને માર્ગ ન હતો. માટે એક પરિત પરચા ત્યાં જઈ રાખ્યો એમ હતું પણ તેણે કદાચ અમે વિચારી શકી નહીં તે વિચારને અમલમાં લાવી રાખ્યો એમ ન હતું. દુઃખમાં તે પરિત ધોળે જઈ હતો જોઈ શકાતો નહોતો. એ વખતે તે અમારા માર્ગની વચ્ચે ઉભો હતો. અમારા બોલીયા તો તે બચ્ચર નદી બેઠી જલગઈ ગયા અને અમને જમણે-અમ્-સિતાર તરફ પાછા વળવાની સલાહ આપવા લાગ્યા.

નદીના અર્તનાથથી અમે સૌ વિનાગમાં પડી ગયા તે તોફાની નદીની અમને બહુ ઝીડ થઈ.

વિજય કે મોત ? તેના ધુધરાથી અમારા નૌના મન બહુ કુદ ધઈ ગયા. અમે એક અજાબ ભરી અંતે તે

તોફાની નદી કેમ પાર ઉતરવી તે વિશે ઝીએ પેતપોતાના વિચાર જણાયા કે નાકે મધુ “પાણી જતું એજ સાચું છે” પાણી પ્રશ્ન એ હતો કે વિજય મારો કે મોત સાચું ? નદીને હતીએ તો જગત જીત્યા અંતે સામે પાર જમીન પર ન પડોયતા નદીમાં તથાઈ જઈએ તો પશુ સ્વર્ગ મળે—એવે બેમાની એક બાબત અમારે સાધવાની હતી—કા તો જ્યાં મેળવવો, અમર તો બહુ દૂરીથી મોતને શરણ થતું પણ પાછા જવાની વાત નહિ વધુ મત એવાજ થશે.

એ બાબત પર શક અને પ્રશ્નોત્તર ધણા થયા પેતપોતાને કહે તેવી દલીલો સૌએ રબુ કરી જેઁ.

નેપોલિયનને પગલે પાછા જવાની નિશ્ચિત હતા તેમણે નેપોલિ અનનો દાખલો આપતા જણાવ્યું—“નેપો લીયને આપ્સ પરિત પોતાના લશ્કર સાથે ઝી રીતે આગળે

હશે ?" કેટલાકે અલેક્ઝાંડરનાં પરાક્રમેની યાદદાસ્ત કરાવી. આમ સૌમાં વાદવિવાદ થયા પછી નદીમાં ઝંપલાવવાનોજ સૌએ નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ પાછા જવું એટલે દાર ખાવી, ચરણે જવું; અને નદીના ભયંકર પ્રવાહમાં ભુસ્કો મારવો એટલે તત્કાળ મૃત્યુજન. મૃત્યુને બેઠવાનુંજ; તાત્કાલિક મોત મેળવી અમર કીર્તિ લેવી સારી કે અશ્વ અપકીર્તિ સારી ? આપણે કયી વસ્તુ સ્વીકારવી ? પૃથ્વીનું રાજ્ય અને સ્વર્ગ મેળવવું સાથે કે અદિતી નાસી જવું સાથે ?— ઇત્યાદિ શંકાઓ અને દલીલો પાછી આગળ આવી.

પણ આખરે સૌએ પાછા જવા કરતાં, માનભયું મોતજ સ્વીકારવાનું પસંદ કર્યું. એક પગલું પણ

બોમિયા નાઠા પાછા ન હઠવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી. બહાદુરીથી મોતની સામા થવામાંજ સૌને

આનંદ લાગ્યો. તે સાહસિક કૃત્યથી અમારાં મન પ્રકૃષ્ટિત થયાં. અમારાં બોમિયા તો અમને અમારા નસીબ પર છોડી ચાલ્યા ગયા. પછી નદીના પાણીનો સુમાર કાઢતાં અમને સમજાયું કે અમારામાં જે સૌથી ઉંચો માણસ હતો તેના ઘૂંટણપૂર પાણી રસ્તામાં હતું.

પછી નદી ઉતરવાનો રસ્તો નક્કી કરી દેવામાં આવ્યો; અને અમારાંમોનો સૌથી ઉંચો માણસ

માનવીઓનું તોરણ આગળ આવ્યો. તે વખતે નદીનો ધુધવાદ થતો હતો તે લગાનકે હતો. તે જાણે મૃત્યુનું સંગીત હતું. બંધાના માથાના સાફ કાઠી તેનો એક લાંબો દોર કરવામાં આવ્યો અને તે સાંકળમાં દરેક જણ બંધાય એવી રીતે દરેકની કમરે તે બાંધવામાં આવ્યો. જાણે મરવાને જતાં શરીરની એક દાર જાતી હોય એમ લાગતું હતું. ગોહર રદિમાન દરવેશી (મિદનાત કાશને સંપાદક) સૌથી વધારે ઉંચો હતો તેથી તેને આગળ કરવામાં આવ્યો.

તે વખતે અમને એમ લાગ્યું કે દુનીઆમાં જે મુશ્કેલી
વધારે અપને છે ! જેઓ નીચા કના દત્તા

ઉચાડના લાણ તેમને કયા મધુઅના દાણ વડે એકની
ખાંધે પર ધારિત ગાદ મરીતે જતી

દેવામાં, અલ્યા આ પ્રમાણે પદ મિનિટ કરતા વધારે વખત અમે
તે પ્રયત્ન પ્રાપ્ત મધે પદ મું દરેક દરને અમને લાગતુ હતુ
કે ની નમનાં આપતુને ધમી જશે પરતુ અમારી હિંમત સમિતુ
બળ તેા પ્રયત્નની શક્તિ કરતા વધારે જોગાર નીવડ્યું અને
થોડાં વખતમાં અમે સ્થાને પાર જઈ પડેલા.

બગ્ગ જેવા થડ પાણીમાં પવળી ન મદ થઈ જવાથી
અમારા બમના સરીર થરથર મૂળના હતા

પજગીરની બધા ફેરાઓ અકકડ થઈ ગયા હતા
ધર્મશાળા જેથી કાઠા પર ઉઠતુ ઘાસ સ્પર્શથી
સગમથી અમે સરીરમાં ગમગાવે આપમે

અને મપડા પગ મુક્યા ત્યાંથી પડી અમે પજગીરની ધર્મશાળા
તરફ નીકળ્યા તે દેખાતે અમને જે સૌથી મોટી મુશ્કેલી લજાણ
તે ખોરાબની હતી દરેકની મોટી ત્યા અમને ન મળી રહી ન
હીના ન મથી અને અત્યાગ મુશ્કીના પ્રવામથી અમે તન ધાપી
ગયા હતા બૂખથી અમારા પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા હતા

આખરે મદા મુશ્કીલને ૪૦ રોડી અમને મળી રહી અને
તે પગ મેવડી કિમત આપનાજ મળી

ચાલીસ રોડી દુઃખીઆની માફક દરકે પોતપોતાને ભાગ
ખેંચી લીધો અને થોડી વાનમા તેનો

ફેસનો આણી દીધો જમી પરવારના અમે ભોય પગ આપ પગ
અને તો થોડી વારમાં ઘોરના લાચ-અહાના શી તે નિડા
ધણી મટેનન ક્યાં પડી મેંજુઅને જે ઉધ આવે છે તેજ ખરેખરી

દ્વિથી માણસનું મન બેઠું ઉત્સાહમાં આવે છે; એ નિયમ પ્ર-
માણે અમને પણ પ્રવાસનો શ્રમ વેળા પછી થણી સરસ ઉંઘ
આતી.

સાંજે મુઠાંની બાંગની બૂમો સાંભળવામાં આવતાં મુઠી
દોઢ બગચું નહિ પછી એક પછી એક
સાંજ નહિ પણ સૌ ઉડવા લાગ્યા-ઉડ્યા ત્યારે અમને લાગ્યું
રેડુવાર કે શું મળારકું થવા આવ્યું? કેટલાક તો
પૂજવા લાગ્યા, “અર્યા, સ્તવાર પડ્યું?”

પ્રવાસનો શ્રમ અમને એટલો લાગ્યો હતો કે અત્યારે થયેલું સ્તવાર
અમને જરા પણ ગમ્યું નહિ; અમને તો આજ સાંજ હોય તો
સારી એમ થયું. કારણ કે ચાલી ગાલીને ચાકી ગયાથી અમને
હજી ઉંઘવાની પ્રત્યાષા ઈચ્છા હતી; અને એ ઈચ્છા ઈશ્વરે સર્જી
પણ કરી કેમકે મુઠાંની બૂમોથી અમને સમગ્નયું કે સ્તવાર નહિ
પણ સાંજ જ પડી હતી. સાંજના સાતજ વાગ્યા હતા. અમારા
આનંદનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ; કારણ કે સાંજના સાત એટલે
હજી આખી રાત—દસ કલાક અમને આરામ લેવાની સગ-
વડ મળી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારના પહેરમાં પાછા અમે અમારો કંઠાળા-
બર્થો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. રસ્તામાં કાંઈ
ગંભીર પહોંચ્યા આશ્ચર્યકરક ઘટનાબની નહિ. ૨૦ ગાંધીની
મુસાફરી કર્યા પછી અમે ગંભીર પહોંચ્યા. આ
નાતું ગામ પંજશીરના બંને કાંઠે બહુ સુંદર રીતે વસેલું છે.
નદીની બંને બાજુએ ઉંચા પર્વતો છે; અને તેની ઉંચાઈ
ખરેખર બહુ નવાઈ પમાડે એવી છે. પર્વતના શિખર પરથી
વહેતી પંજશીર નદી અને ટેકરીઓ પરનાં સફેદ ધોળેણાં
ધરોનો દેખાવ થણો આકર્ષક છે. ગંભીરની ધર્મશાળા નજીક પંજ-

શીર નદીનો એક નાનો વૈધ છે અને ત્યાંથી તે ધૂ ધૂ કરતી આગળ જાય છે ધર્મશાળાના મિર્ઝાઓમા અમારા સબ ઘે ધણો દેવ અને તિરસ્કર માનુષ પડ્યો તેઓએ અમને ધર્મશાળામા ઉતરવાની મના કરી.

પણ અમારે ધર્મશાળાની બહારનું મુખમ ક્યાં વિના ખીજો રમ્તો ન હતો, કાગળ કે તે રેડાણે જગ

લોલી લોડો: હી દિમકે પશુઓનો અને ચોગનો ધણો ભય હતો તેમનાથી બચવા મટે ધર્મ-

શાળા નજીક ગ્રેનાની અમને ફગ પડી ગામના લોકોનું વર્તન પણ અમારા તરફ એવું જાણે ન જણાયું તેઓ ધણા અમર્ય હતા અમને જોઈતી વસ્તુઓની અને યોગજીની તેમજ અમારી પાસેથી કામીને બેઠી ગિમત લીધી તેમને અમે ધણા તવગર માણસ લાગ્યા. તેમણે પૂછ્યું—

“તમારી પામે બનામા આપવાનું સોનાનાજ છે કે ? તમારી પાસે બહુમ, રીવાસ્વરો વેચાણની છે ?”

રીવાસ્વરો વિષે તો તેમણે અમને ધણીસાર પૂછ્યું તેમનો એમ પૂછવાનો હેતુ શરૂઆતમા તો અમને બગગર ન સમજાયો પણ પાછળથી તે અમારા ધ્યાનમા આવ્યો અમારા લોકોનો આગ્રહો મોટો કાફલો જોઈ તેમના મનમા લોભ લાગ્યો હતો અને તેથી રીવાસ્વરો સબધી પૂછપરછ કરી હતી

શરૂ પડી એટલે અમે અમારા ચોકીદારોની મજરા વધારી અને તેમને ધર્મશાળા પર અને તેની

મિરજાની દાનત અદરના માણસોની હીનચાન પર નજર રાખવા ખાસ સૂચના આપી એરી નાગજ

રાખવાની તે દિવસે અમને ખાસ જરૂર હતી કેમકે અમને જોવા ત્યારથી મિરજાનું અમારા મત્તે ચમત્કારિક વર્તન જણાયું હતું.

અમારો તે સચય આખરે ખરોજ ઠરો અને પ્રવાસને લીધે
પહેનેથીજ થાળી ગયેના હોવાથી રાત્રે
લો હુદ્ડો અમો ખૂબ ઉંડા આની પથુ લગભગ
અગીઆગ વાગે પહેરેગીતની બૂમો અમારે
તા અમારી છાતીમા ત્રાસે પડ્યો પાડાથી સીસોગીઓ
ભગાઈ તે બૂમો અને સીસોગીઓ લયમયક હતી અમે
હિચ્ચા અને અમારી બહુમા ખારે મૂડી એકદમ તૈયાર થયા
અમારા નાપકે અમને વિશેષ સજ્જો દોનાની સચના આપી પહેરા
વાગાઓ પૈવી એક જણે ધર્મશાળાની બીજી બાબુએ કુતંગલુ
ભસલુ અને અમારી છાતી તરફ આવતો ઘેડતો “કમક અનાજ
ઘોડાજ વખત પર સાલગ્યા હતા તે અનાજ હવે એ દુનોગ
પર અમને રૂપરૂ સલગાના લાગ્યો

રાત મગી યોર અને લયમર હતી કાર્જી અપજ જણાતુ ન
હતુ પથુ દરેક કાળે અનાજ અમારી

“બા’દુક તૈયાર
રાખો”

નજી આવતો હતો તે વખતે અસાધારણ
ધૈર્યની જરૂર હતી. રાતના એ વિનક્ષણ
સમયથી અમે જો કે ગભરાઈ ગયા તોપણ

અમે ધીરજ બીનકુન છોડી નહિ તે આવેના સમયની સામે થના
અમે કમ્બર કમી અધારામા આવતા શત્રુઓનો પરાજય કરાવે
અમે આગળ વધ્યા કૂચ કરતા કારમી લાવામા અમે અદર અદર
સલાપણુ કરવાની શરૂઆત કરી એક જણ બોલ્યો —

‘આ જે મઈ આગળ જણાય છે તેના પર હુ ગોગી છોડુ ?’

બીજો બોલ્યો “ના ના હસા રહો નિદોર લેકોના છાતી
હાનિ ન કરશો ગરીબ લોક મિના મરણુ મરી જશે તમે માત્ર
તમારી બહુકા અને રીવાજનો તૈયાર રાખો’

પહેરાઓ પાછુ ખ્ય — “મને લાગે છે કે આપણે હથિયાર

“ જોડ બૂલાવી દઇએ ■
 વિનાના છીએ એમ માનીને આ લોક
 આપણા પગ ચઢી આરે છે, માટે આપણે
 તેમના પગ ગોળીનો મારો ચલાવી તેમની
 જોડ બૂલાવી દઇએ આપણી બદાહૂતી
 તેમને એક વાર બરાબર બનાવી આપવાની જરૂર છે ”

ત્યાં સેનાપતિ બોલ્યા “ ના, ના, જરા તેઓ નહીં આવે
 ત્યાં સુધી થોભો તે આપણને લૂંટનાના દેતુથી જ આવે છે કે
 બીજો રસ્તો ક્યાં જાય છે તે બરાબર જોઈ રહો ”

ધોધાટ, કુતરનો ભસમસા અને વોડના ઝમઝમો અનાજ-
 એ સર્વ બધે થયું સેનાપતિને પોતાની
 એમાનને વિવેક યુક્તિથી ધણી ધીરજ આવી ને વધારે
 હિમનથી અને મોટે અગતે તે હમો
 કરવા આવતા લોકોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો “ ભાઈઓ, તમે અમારા
 પર હુમલો કરતા આવો છો, પણ સાધ રહેજો જુઓ સાબરો,
 અમે બધા તમારા એમાન છીએ નીતિની દૃષ્ટિએ મેં તો તમારા
 પર એકાએક ગોળી વરસાવે એ તેમની કૃતજ્ઞતા જ કદેરાય અમારી
 પાસે બંદુક અને રીવાઈવરો છે તમે અમને પૂછ્યું હતું કે
 રીવાઈવરો વેચવાની છે ? તેનો અમે નકારમા જવાબ આપ્યો
 હતો તેવું કારણ એવુંજ કે તેમનો વિજેગ અમારાથી મન થઈ
 શકે એમ નથી આવા સોના જેવા અનસરે તેનો ઉપયોગ કરવા
 માટે જ અમે તે અમારા પામે રાખીએ છીએ ”

સેનાપતિના તે સચોટ અને અર્થસૂચક ભાષણથી અમારા
 પર હુમલો કરવા આનંદારાઓની રેડડી
 સહેલી શત ઘણાં ઘણું થઈ ધીમે ધીમે ધોડનો દડ-
 બગટ સંભળાતો બધે થયો અને કેટલીક
 કણ પગી બધું સાત થઈ મધુ. એક પણ માણસનો જન ન

જતા અો એ પચુ ગે જી નકામી ન બચાડતા સતુઓનો હુમનો
અમે પદે લા રો તે યુગ્તિ ફતેરમદ નીનડી જોઈ અમને ઘણું
હસતું આનુ અ વેળા અમે સતુઓ પર જી મેજી હી એમા
કાઈ ગજ ન હતી

પરતુ તે નમને માન મરણતની રાગ્યાત હતી, એવે

અમારા પર છપો મારનારા લોકોને હજી

ખીજે હલ્લો પાચ કના નેટનો વખત હતો બાર

વાગતા પહોનો પહેરા પૂરો થયો, અને

અમે રેતીના બિજાના પગ જલો પગા થોડી / વારમા અમને
ઉંચ આરી પચુ પાજ ગતના ત્રણ વાગે છપો મારનારા ચિહ્ન
જણુ રા લાગ્યા અ વખતે તેનડુ બજા બેસડુ વધુ હતુ, મરગુ
ક અનાગ પ્રથમ ૥ કરતા ઘોરો મોગે હતો પાડી અમારી બરાની
ઉંચ જતી રહી મીસોમીઓ અો રેવા ધના અમે બરાબર
જાણત થઈ ગયા દો થોડેનો સેનિક પાછો લાગવાને તૈયાર થયો

અમારી ટુંડી સેના નિન દુધમની રાહ જોતી હતી ત્યા

અમાનમાપી ઉસ્કેરાઈ ગયેના એક જણે

એનાપતિનો હુકમ થ્યું—

“એ લાગએ આપણને લુટીને દાર

મારનાનો નિધન / રો લાગે છે અ પો એમના મેમાન હીએ
એની તેમને જગ પાણુ સગમ પડતી નથી આનો, આપણે આગળ
વધીએ અો તેમને બનાવી આપીએ અમે તમારાથી બહીતા નથી”

‘ના, નેનાપતિએ ઉત્તર આપ્યા જરા થોભો, તેમો થોડા
વારે ન આપવા દો તે ન આપશે એવે આપણને ગોગી
માનાતુ ફાગે અંગ દુનથી ગોગીઓ ફડકાનો નર્ક અર્થ નથી
મગલુ ક અપ હી ગોગીના નમમી વલય સતુઓ આપણુ સન્દમા
જોઈએ પડી એ તો સુ મા ગોગીઓ જો તેની આપણો
પગ નથી હજી રત બ અપાઈ ન તેથી તેઓ આપણા

જરાબર દેખાતા નથી.”

આ પ્રમાણે કહી ધર્મસાજાની આસપાસ લેફ્ટ રાઈટ એન્ડ-
ઉપર, લેફ્ટ વ્હીલ, રાઈટ વ્હીલ, હોટ-
ધમતી આવી એન્ટર-ચન—ઈત્યાદિ ફિલ એમે ઘર કરી;
અને થોડક આગળ પણ વધ્યા. અમારી
ફિલ ધણે વખત ચાલી. પછી અમારા નાયકે હુમલો કરનારા
લોકોને ઉદ્દેશને કહ્યું—

“ભાઈઓ, જો તમે અમારા હાથે માર્યા જરો તો તે માટે
તમારાથી અમને બીજકુલ દોષ દર્શાવો નહિ. તેના દોષો
તમે દર્શાવો. અમાર મુખી અમે તમને જણાવ્યા છે; અમને લાગતું
હતું કે અસાનથી તને અમારા પર હુમલો કરવા તપર થયા
હશે પણ હવે તો અમારા લોકો દરેક પોતે ઉતાવળ થતા જાય
છે અને તેમને હું અટકાવી શકતો નથી. તેમને હુકમ આપવાની
હવે મને ફરજ પડે છે. તમારા પર સિંહની માફક તરાપ મારી
તેઓ પોતાના પંજા વડે તમને ચીરી નાંખશે તેઓ અધીરા થઈ
ગયા છે. અહીં હજી તમને સહજુદિ આપે અને અમને નાહક
જીવની હત્યામાથી બચાવે, તમારા પ્રાણતું તમે હજી પણ રક્ષણ
કરી શકો છો.”

તે સુકિતથી પહેલાંની માફકજ આ વખતે પણ કામ પત્યું;
અને હુમલેદારો ત્યાંથી નાહા. અમને આ
બીજી વાર નાહા. ફતેહ મેળવવામાં કાઈ ખર્ચ થયો હોય તો
તે અમારી ઉધનો અધવચ ભંગ, અને
નકામી ગભરામણ એટલુંજ. રાતના ઉગ્મગરાથી બીજા દિવસની
સવારે અમે જોઈએ તેવા પ્રજ્વલિત ન હતા પણ નિત્યક્રમ પ્રમાણે
અમારે આગળ કુચ કરવાની હતી તે ગામમાં પછી અમને અમારો
ખોરાકી સાગન ખરીદવાની પણ ઈચ્છા થઈ નહિ. એટલે અમે

ત્યાંના લોકો પર તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો.

ત્યાર પછી અમે લગભગ બે માઈલ સુધી એક સરખી
નીચી ખીણમાં થઈને ચાલ્યા, પણ એક
ભયંકર ટેકરો વાંક વળ્યા પછી અમારી સામે એક મોટા
ભયંકર ટેકરો આવી ઊભો રહેલો જણાયો.

પંજશીરના પાણીથી આગળના બધા રસ્તા તૂટી ગયા હતા. અને
તે એકજ રસ્તો બાકી રહ્યો હતો. તેના એક વાંકચુક રસ્તાનું
અવલંબન કરીનેજ અમારે આગળ જવું પડ્યું.

બપોરે અમે ઘણીજ લાંબી ખીણમાંથી જેમ તેમ રસ્તો
ઠાક્યો. તે ખીણની આગળ એક વિશાળ
તરેલો પુલ ફળકુપ પ્રદેશ આવેલો હતો. તેના અર્ધા
કરતાં વધારે ભાગ પર પંજશીરનું પાણી
ફરી વળતાં તેના પર સેદ્દે રવચ્ચ ચાદર પાથરી હોય એવો ભાસ
થતો હતો. જે પુલ ઉપરથી સામી બાણુએ જવાનું હતું તે નદીના
પાણીથી ખોદાઈ જઈને આગળ તણાઈ ગયો હતો. આથી તે ઢેકાણે
આવતાંજ અમે વિચારમાં પડી ગયા. કલ્પનાશક્તિ ખૂબ દોડાવી;
પણ કંઈ ઉપાય જડ્યો નહિ. તે પણ એક રીતે ઠીકજ થયું. કેમકે
અમે ઘણા થાકી ગયા હતા, તેથી એટલો વખત અમને ફરજિ-
યાત આરામ મળ્યો.

પછી અમે સેતુરના ઝાડ હેઠળ બેસી નદીને પેલે પાર કેવી
યુક્તિથી જવાશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.
ફરી પાછું તોરણ નદીને પટ બદલ વિશાળ હતો; પણ એટ-
લામાં એક વાત ધ્યાનમાં આવી. નદીનું
પાણી બહુ ચલ્લ હતું. એટલું બધું નિર્મળ હતું કે રેતીની રજ-
કણ પણ તળીએ સ્પર્શ જણાતી હતી. આથી અમને ઘણી દિશ્વત
આવી, અને લાગ્યો વિચાર ન કરતાં, કે ખીણ કંઈ ગુરબા ન કરતાં

અમે નદીના જળમાં પેસવા નિશ્ચય કર્યો. અમારા સાક્ષા પાછા એકઠા કરી અમે પહેલાંની માફક પાણીમાં ચાલવા લાગ્યા. વધારેમાં વધારે છાતીપૂર પાણી આવ્યું પણ અમે તે નદી ઉતરી ગયા ખરા. આગળ જતાં એક આદ્યન અમારી ચઢ જોઈનેજ જાણે ઉભી રહી હતી. છાતી ધડકાવી નાંખે એવો પ્રયત્ન દિંદુકુશ સામે ઉભો હતો.

ભુલ્કાઈ માસની ૨૧મી તારીખ હતી, તોપણ બરફ હજી પૂરેપૂરે પીગળી ગયો ન હતો. પર્વતનાં શિખરોના ઉપશ્ચ ભાગે હજી ૧૨ ફીટી જવાયજાં હતા. પર્વત તદ્દન ઉભો હતો, અને રસ્તો બહુ વાકોચુંકો અને અસ્પષ્ટ હતો; પરંતુ ગમે તેમ કરી આગળ જવાની તો જરૂરજ હતી, તેથી અમે પર્વત પર ચઢવાની શરૂઆત કરી.

સાંજ પડવા આવી તોપણ અમારો કંટાળાભરેલો પ્રવાસ વધારે ને વધારે લંબાયો તે પૂરે થવાનાં લોહી વગેરે પગલે કાંઈ ચિન્હ જણાતાં ન હતાં. રસ્તાનો કાંઈ છોડેજ આવતો ન હતો. અમે બહુ થાકી ગયા હતા કેટલાકના તો ચાલી ચાલીને પગ સૂજી ગયા હતા. અને કેટલાકના પગમાંથી લોહી વહેતું હતું. અમારી તે વખતની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હતી. જો કે અમારાં હૃદય જરા પણ ડગ્યાં ન હતાં પણ શરીર દુબળાં પડ્યાથી ચાલવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. સોજે ચડેલા અને લોહી વહેતા પગે આગળ ચાલવું અશક્યજ હતું.

આખરે અમારામાંથી સશક્ત લોકોએ તે દુબળા પડેલાઓને પેતાની ખાંધ પર લઈ પર્વત પર ચઢવા ખાંધ પડેલી ના. માંડ્યું. અમને લાગ્યું કે આટલું દૂર ચાલી ચાલીને ચાકી ગયા પછી હવે કાંઈક સરાઈ (ધર્મશાળા) આવશેજ. પણ સરાઈ તો આવ્યુંએ રહી, ને

ઉપદ્રુ અમારી મામે એક ખરકનો સમુદ્ર-મંડે મહાસાગર જણાયા
લાગ્યો તે જોતાજ અમારામાના કેટલાક તો તમર ખાઈ નીચેજ
બેમી ગયા, અમારા હોરાકેસ હડી ગયા અમારા હૃદય ફાળીને
બહાર નીકળના તેય એમ જણાયુ

તે મહામાગરના દર્શનથી અમે ન સીપાસ થઈ ગયા શું
કરુ ? આગળ ધ્યાન જનુ, કે અહિં જ

છવનમરડોનો પ્રશ્ન મરી જનુ—એના પ્રશ્નોની ગરબડ અમારા
મનમાં થઈ રહી સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો
એ આંધો કે હવે ક્યા જઈ ઉભા રહીયુ ? ખાસતુ ક્યા અને
શું મળે ? એ અમારો છવનમરડોનો પ્રશ્ન હતો આવી નિરાવાર
સ્થિતિમાં અમાગમા છવન નક ગડ થાય એમા શી નવાઈ ? તે
પરિસ્થિતિ નજર આગળ ખડી થતા જ અમારામાના કેટલાક ગાડા
થઈ ગયેના જેવા જણાયા કે નાકો તેની સ્થિતિમાં પણ હસતુ
આવુ જાગે કે તે તેમતુ એમનુ જ હસવાતુ ન હોય ! કેટલાક
તે સક જોઈ નાચના લાગ્યા, તો કેટલાક વિવક્ષણ ગીતો
ગાના લાગ્યા

એ જણુ બોલે “આનો, આપણે છેવટની પ્રભુપ્રાર્થના કરી
લઈએ !”

પણ એવામા બીજે બોલ્યો “પણ પ્રભુપ્રાર્થના ના માટે
કરની ? અવધા કે પ્રભુ ક્યા છે ? તે આપણને અવધના ને આ
સડકમાથી છેવડનાને કેમ દોડી આવતો નથી ? તેનેજ ખાતર
શું આપણે દિન્દુસ્થાન છોડ્યુ નથી ? તેનીજ ખાતર યમયાતના
કરતા પણ વધારે સડક વેગી આપણે અહિં આવ્યા નથી ? તો
પત્રી તે આપણા રક્ષક ગાટ કમ નથી આવતો ?”

બીજે એક જણુ ઘાટે પાડી બમડના વાગ્યો “હુ તો
મારી મર મારી વળતે જ ખેડી મૂક

પાતાની કબર હુ તેના માટે બી નો શા માટે મહેનત

આપરી પડે ? ચલાવ આ જલ્માસ દિદુકુગના બરફના
 દુ દરાર્થ જાડે પુ આ દિદુકુસ દિદુચાનને જૂનો રાત્રુ છે,
 વેરી છે ખરેખર આ પર્વત અપશુકનિયાજ છે, દુષ્ટ છે ! એ
 પિયાગ ને, રાગગ છે ! એ દિદુકુસ ! ॥ મારા પ્રયુ લર્ન રાત્ર
 થા અમાગ બધાનુ લગયુ મ્મી આજ રાત્રે તુ તારી જૂખ સમા
 વજે તેમ કરાથી પશુ તારી શુધા રાત્ર થમે કે ? ॥ એમ મ્મી
 તે પોતાની કમર ઝપાગાગધ ખોદના મડ્યો

પરતુ પોતાની કમર ખોદતા તેને સૌના પ્રાણુ બચાવનાની

એક અદ્ભુત ગોધ કરી જ્વર માટે તે
 અદ્ભુત શોધ બરફ ખેદતો હતો તે બે ૫૦ ઉકુ
 ખોદાયા પછી તે જો બરફથી ધવાયના ઝાડના

મૂળીઆ માત્રમ પડ્ય તે તત્ત્વ સુમયના લાકડાજ હતા બે ૫૦ ઉકુ
 ખોદાથી ઝાડના મૂળીઆ જડે છે એ ની વાત બધાને સમજાઈ
 જતા અપુ લગ્ગર તે ઉલોગમા પડ્યુ બધા જગુ બરફ બાણુએ
 કાઢવા મડ્યા કોદાળા પાત્ર વગેરે ઝોગર વડે જે મમ ત્યા ન
 થઈ રાત્રુ દોન તે અમે હાથ વડે કર્યુ અને થોડીજ વારમા
 હટનોક રતો પુ નો ક્યો બરફ ભરી ભરીને બાણુએ કાઢી અમે
 તે ઝાડના મૂળીઆની એક ઠેકણે દગ માર્યો તે વખતે અમારા
 આનંદનો પાર ન રહ્યો અમે બધા મગી ૮૦ જગુ હતા લગલગ
 ત્રણ ચાર મથુ લાકડા તો અમે બેગા કરી દીધા કંડેલી થડીમા
 હવે પ્રાણુ તો બચારી શકાશે એની અમારી ખાત્રી થઈ

પણ પ્રાણુ ટકાવનાનો કેવી રીતે ? પેગમા કાઈ લાકડા પૂરાય ?

અને એમ હોય તો પછી સરીરના ઉપરજ

એ'સી વચ્ચે બાર ! લાકડા ખાળીએ તો રુ ? પણ અમે મુસ

લમાન એગ્વે કચ્છસ્તાનમા દરાનાનુ જેથી

એ બાબત પણ નકામી કહેવાય ! ખેર, હતા પ્રાણુ બચાવનાની ખાત્રી

થઈ એટલે અમે જોરાકની શોધમાં પડ્યા. ધણે પ્રયત્ન કર્યો પણ ક્યાંય અનાજ મળ્યું નહિ. આખરે બધાંની ઝડપી લેતાં બાર રોટી મળી આવી. ૮૦ માણસને બાર રોટી શા દિસાબમાં? અમે તે રોટીની વહેંચણી કરી બાર બાર જણુ વચ્ચે એક એક દુકડો રોટી વહેંચી નાંખી. પણ પીંચણું પાણી ક્યાંથી લાવવું? આખરે અમે તો બરફનુંજ પાણી કરીને પીધું. પછી શરીરમાં વધારે ગરમી લાવવાને જે મૂળીઆં એકઠાં કર્યા હતાં તે સળગાવ્યાં.

તે વખતે ચોતરફ ઝગઝગાટ ચાઈ રહ્યો. બરફથી જવાબદાર શિખરો પ્રકાશથી ચળકવા લાગ્યાં. અમને દિવાળી ને હાળી લાગ્યું કે આજ અમારે દિવાળીજ હતી. તે દીપોત્સવી જોવાની ધૂનમાં અમે લીન બન્યા હતા તે વખતે અમારી નીચેનો બરફ ઓગળતો હતો તે અમારા ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. પણ થોડી વારમાં તે સમજતાં અમારી આખ ઉધડી. અમારા કેટલાક બુદ્ધિશાળી મિત્રોએ જો પોતાની હોંશીઆરી તે વખતે ન જતાવી હોત તો પંજશીરનું ઘેર તે બરફેજ લીધું હોત. પણ તે વાત વખતસરજ અમારા ધ્યાનમાં આવી અને અમારા મિત્રોએ બરફને માટે બંધ બનાવીને તેને અટકાવ્યો; એક તરફ બરફ પીગળતો હતો તો બીજી તરફથી નવો બરફ આવીને પડતો હતો.

તે સત સૌથી ખરાબ ગઈ. આગલી રાત એ કરતાં 'કટલી' સારી હતી. બંને રાતમાં ઉગ્ગરો સરખોજ હતો. પણ ગંભુમાં ગયેલી રાત કરતાં આજની રાત અમને ઘણી લ્થકેર લાગી. પરિસ્થિતિના વિચારમાં ચયેજો ઉગ્ગરો એ નાટકના કિંવાં સિનેમાના ઉગ્ગરા કરતાં બહુ ત્રાસદાયક હોય છે. ને રાત કેમ કરી ખૂટતી નથી. તેનો છેડોજ આવતો નથી. અમને પણ અત્યારે એમજ થયું. ડાઈ અરેબિયન નાઈટ્સમાંથી વાનાં દેહેવા લાગ્યાં તો ડાઈએ

વૈતાળ પચીસીની વાતો લલચાવવા માંડી. આ પ્રમાણે તે લાંબી રાત અમે જેમ તેમ કાઢી. અમે જે કે તાપણી આગળ બેઠા હતા પણ બીજી બાજુએથી અમારી પીઠ પર થંગોગાર પવન વાતો હતો.

પ્રભાત થતા માંડતાં અમારામાં હૃંદયીઆરી આવવા લાગી.

શ્રીોદય ધનાંગ અમારા મનમાં આશાનો

પ્રભાતની હુંક સંચાર થયો. અમને દિમન આવી. અને

પુનઃ સંકટ સામે થવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો.

ગઈ રાતના પ્રશ્નો હજી ક્યાં નિમ્નજ થયો હતો? ઉપડવાનું ખરું, પણ કેવી રીતે? બરફનો સમુદ્ર કેવી રીતે ઓળંગવો? ત્યાં પગથી પણ જણાવી ન હતી ત્યાંથી સામે પાર શી રીતે જવાય? પણ એટલામાં અમારી ઓછસ નગર દૂરના એક ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ગઈ. અને અમે ત્યાં મુરશિનપણે જઈ પહોંચ્યા. તે દેશજાનો બરફ બહુ પીગળી ગયો હતો અને રસ્તો પણ સ્પષ્ટ જણાતો હતો. બરફ ત્યાં જાણે બીનકુલ હતો જ નહિ અમે જે ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ચાલી આવ્યા હતા ત્યાંથી નીચે અમારી નજરે એક ફળદ્રુપ મેદાન જણાતુ હતું. અને તેમાં ઘઉંને એક રમણીય નદી વહેતી હતી. તે દેખાવ એટલે અદ્ધપાનિસ્થાન દેશના ચમત્કારિક ઇષ્ટિ સૌન્દર્યનો નમુનો જ હતો.

તે ઉચ્ચ પ્રદેશ પરથી અમે મોટા કુટ નીચે ઉતરી ૧૮

માઈલનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો. કાસ બપોરના

બે માઈલ કે બાર? ચઢાવ કરતાં આ ઉતાર વધારે તાસજનક

અને કંડાળાબરેલો હતો. પર્વતના શિખર

પરથી જે ફળદ્રુપ પ્રદેશ અમારી નજરે પડ્યો હતો તે અમારા

મુખ્ય રસ્તાથી સાત માઈલ દૂર હતો. અમારે પાછો ખાણો અને

ઉંચા ટેકરાઓના પ્રદેશમાં ઘઉંને રસ્તો કાપવો પડ્યો ત્યાં રસ્તામાં

અમને એક મણસ મળ્યો તેને સરાઈ કેટલી દૂર છે એવું પૂછતાં

તેણે કહ્યું, 'એક કાસ એટલે બે માઈલ એટલે હશે.' પણ મુસાફ-

રેતી આ એક કુટેવ હતી તેમાં અધધાન મુસાફર એટલે કહેવાનું જ શું ? તેના તે બે માઈલ કંટિ પૂરા થાય નહિ. ખરું અંતર કહેવાથી મુસાફર નિગરા થઈને સંભન રહે છે તેથી તેઓ ખરી વાત કહેતા નથી અમને પણ તેણે એવા જ બમાવ્યા, અને અમે કેટલાયે માઈલ આવી ગયા તો પણ તે બે માઈલ પૂરા નજ થયા.

આજે પાંચ વાગ્યાના સુમારે અમે એક મોઝા ધુમ્મટ નજીક જઈ પહોંચ્યા તે ધુમ્મટ ઉંચા ઉંચા

બાજુરનો ધુમ્મટ પરિતોની બરાબર મધ્યમાં આવેલો હતો.

તે અજાણ નિર્જન અને એકાન્ત હતું. ત્યાં

માત્ર બેજ માણસ રહેતા હતા તે સરવરી નોકર હતા તે દેકારો અનાજ ક્યાય મળે એમ નહતું. ફક્ત ભોટ મળી ગયો હતો. અમે પણ તે ખરીદી લાવ્યા એટલે અમાગમાના કેટલાયે તેના ચોપડા બનાવ્યા. તે ધુમ્મટ સંગે રખસાણે પાનેરી અમને એવી માહિતી મળી કે બાબર ત્યાં દિલ્હી-અન જીતવા આવ્યો ત્યારે તેણે એ બાંધ્યો હતો.

તે રાત તે દેખાડે અમે ગઈ બે રાત કરતા નધાએ નિર્ભયપણે

ગાળી, અને સ્થર પડતાજ પાછો પ્રાગમ

ત્યાંથી આગળ ગઈ ત્યાં ઉંચા ઉંચા પર્વત, વિગાળ નદીઓ

અને હામેલી ટેકરીઓ પગના આ ઇત્યાદિ

નો અમને સારો અન્યાસ પડી નહોતો એટલે તેનું અમને હવે કંઈ લાગતું ન હતું આજ પડે એટલે મગાઈ આવે, અને અનાર થતા પ્રવાસ શરૂ કરવો-એવો અમારો કમ થઈ પડ્યો હતો

દેસણી જઈ પહોંચના મુઠ્ઠી ખાસ કાઈ બનાવ બન્યો નહિ

જમવ-અમ-સિગજમા અમે બેનું કરેલું

૪૫૩ વેચ્યાં ! પસાનુ લાડેજ બંધુ બનાસ થયું હતું.

હવે અમારી આગળ મુખ્ય પ્રશ્ન પેસાનો

‘ઉભો થવો. ખેડાકની ચીજો કેવી રીતે લાવવી ? અમારામાંના કશું જાણના ખિચ્છાં ખાલી થઈ ગયાં હતાં. આખરે ઘરીર પર પહેરેલાં કપડાં અને માથાના સ્ક્રાફો તદ્દન ઓછી કિંમતે વેચીને અમે પૈસા એકઠા કર્યાં. તે વડે ને લોકોના પગ ચાલી ચાલીને મુશ્કેલી થતા તેમની પણ ચોટીક બરફાન કરી.

ને પછી અમે પાણું ઉત્સાહોર ચાલવા માંડ્યું. પર્વતને ઊડી દેવે અમે એક રેનાળ પ્રદેશમાં થઈ રણપ્રદેશમાં થઈને પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. ત્યાં ગાડ, પાણી કાંઈ જ ન હતું. તાપણી કરવાને ધાસ રજુ ન હતું. ધરના રણ કરતાં અધસ નિર્દય સદસના રણ કરતાં આ પ્રદેશ કાંઈ ઓછો દમ કદે એવો ન હતો. આ રેતીનું રણ જોનાં જ અમારી આંખો ફાટી ગઈ.

ખજોર થતાં જોળ ગાંધીની મુસાફરી કરી અમે એક નદીના મુખ આગળ આવ્યા. પણ તે પાણી એટલું રસ્તો ચૂકયા ખારું હતું કે મોંમાં પેસતાં જ કંઠાળો આવે. છતાં તેવું પાણી પી અમે અમારી તરસ જેમ તેમ છીપાવી. આગળ પ્રવાસ શરૂ કર્યો. કાણે કાણે અમે રણના તાપથી આકૂળ બાકૂળ થઈ જતા હતા. પાણુ પીવા લાયક પાણી ક્યાંય મળે એમ ન હતું. ચાલતાં ચાલતાં રાત પડી. પણ સરાઈ ક્યાંય આવી નહિ. અધારાને લીધે અમે રસ્તો ચૂકયા હતા. આખરે એક જગાએ અમારે થોભવું પડ્યું કારણ કે આગળ પાણુ ક્યાં જવું ? અમારામાંના કેટલાક તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા તેમને છાંદગી નકામી લાગવા માંડી. તરસ અમારું લોહી ચૂસી રહી હતી; અને કેટલાક તો નરમ પડી જતાં ધણા પાછળ રહી ગયા.

એટલામાં કેટલેક ઉટે અમને અજવાળું જણાયું એટલે

અમારામાથી બે જણને અમે કાંઈ વસ્તીની
બાધણાણુ ગામે કે પાણી મળે તેમ હોય તો તેની તપાસ
કરી લાનના મોકલ્યા બે ડાક પંઝી તે
બંને પાણી લઈ આવ્યા. અને વસ્તીની પણ લાગ કદી લાગ્યા.
પાણી પી અમારી તરસ ઝીપાવતા અમને ધણી હેશિયાગી આની.
તે બે મિત્રોએ પંઝી અમારી દુકડીને ઝનો બતાવ્યો અને અમે
થોડા વખતમા બાધયાણુ ગામે જઈ પહોંચ્યા.

હા પડેચતા પહેલુ કામ અમારા પાળ્ય પડેચા લાઈએને
રોધી કાઢવાનુ હતુ. તેથી તે કામ માટે

સક્ષાગતીની રાત અમારામાથી કેટલાક જણ હાથમા મીચુ-
બત્તીઓ લઈ સરાઈમાથી બહાર નીકળ્યા

રાત્રે ૧૧ના સુમારે તે ભૂલા પડેચા લેખિ અમને આની મળ્યા,
અને પંઝી અમે બધા બેગા મળી ઘણા આનદથી જમ્યા તે રાત
તો અમે ધણી સહીસવામન વીનાદી બીજે દિવસે અમે હમૈશ
પ્રમાણે પ્રનામ શરુ ન કર્યો, કેમકે ૩૨ માર્ચ આપ્યા પંઝી અમને
આગમની ધણીજ જરૂર હતી એને તે દિવસે અમે તપાસ
મુકામ કર્યો

તે પંઝી અમારો આગળ મુકામ હાઈમકમા થયો રસ્તામા એક
ઘોર નામે ગામ આવ્યુ એજ અથોથી મહમદ

ઘોરીનું વતન ઘોરી હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો તાન તે
ગામ ઉજડ છે માત્ર થોડાક ખેડુતોની

વસ્તી છે ઘોરનો પ્રદેશ બીવડન કળદ્રુપ નથી વેગન છે હિંદુ-
સ્તાન છતાંનો મોહ મહમદ ઘોરીને કેમ થયો હશે એનુ તે પરથી
સહજ અનુમાન થઈ શકે હિંદુસ્તાનની નાનન નેત્રી ફળદ્રુપ
ભૂમિ જોઈ તેનો તેને મોહ લાગ્યો હતો.

હાઈમક લમુવથી બીજે નજરે મહત્વુ વેપારી શહેર છે.

એક વખતે તે ઠેકાણે મોટો ભારે વેપાર
'હિંદી વેપારીઓ' આવતો હતો તે શહેર એક સમયે ધરૂં
જાતો-જાતીઓ હતા. તેની પુરાતન ચા

તીની સાક્ષી હજી પણ ત્યાં મળે છે તે શહેરમાં અમને ધણ
હિંદી વેપારીઓ મળ્યા જેમાં હિંદુ અને શીખ વધારે હતા અને
આત્માની ધાન માત્રમ પાતાજ તે સૌ અમારી પાસે દેડી આવ્યા,
અને અમારે ધર્મ પ્રેમથી આગમ મ્યુ આ હિંદી વેપારીઓ તન-
ગર હતા અને અમીરની રાજ્યપદ્ધતિ વિશે તેમને ધણો જ્ઞાન
મત હતો અધ્યાત્મ શહેરોઓના સર્વજ્ઞ હક તેઓ ભોમતી શક્તા
હતા, અને અધ્યાત્મ ભોમ સાથે પદ તેમનો સર્વ ધર્મો સતુકાર
ભરેલો ને માયાળુ હતો તેમાંના કેનાક વેપારીઓ સાલુકાર હતા
અને કેનાક કાશ્યપ અને ઉત્તર તરફ મજરિ સરીફની વચ્ચે વેપાર
ચલાવતા હતા તે વેપાર તેમજે બરામર કાશ્યપ લીધા હતા

હાઈબ્રમ્સ હિંદુ વેપારીઓએ અમારી મારી પરોણાગત કરી
અને એ-અઠવાડીક ત્યાં રહી જનારો ધણો આમલ ક્યો, પણ
તેમની તે વિનતિ અને માન્ય કરી શક્યા નહિ માત્ર બે દિવસ
રહી અને તેમની રજા લીધી

હાઈબ્ર-છાતી વેપારીઓ ત્યાંના હિંદુ વેપારીઓ અમને ધણો
દૂર મુખી વગાનવા આવ્યા તે વખતે
તુર્કસ્તાનમાં પ્રવેશ તેમના હવે અમારા પ્રત્યેના પ્રેમથી તદ્દન
ભરણ આવ્યા તેમની રજા લઈ અને
પાત્રી પર્વત પર ચઢવાની શરૂઆત કરી બે સાધારણ મુગમ પત્રી
પુર અધ્યાત્મસ્થાન આગળી અને બહાર આ-ના હવે પર્વત પણ
દેખાતો બધે મયો તે પત્રી અને અધ્યાત્મી તુર્કસ્તાનમાં પ્રવેશ
ક્યો આ પ્રદેશ ધણો રૂબરૂ હતો, તેમાં ઘડે પુષ્કળ પાકે છે
અધ્યાત્મસ્થાનનો આ સર્વોત્તમ ભાગ ગણાય છે તાજ કુર્ગન અને
મજરિ સરીફ એ વેપારના મોટા મથક છે.

તાશકુર્ગન નગરની રચના ઘણી સુંદર છે અધ્ધાનિમ્યાનની
માફક અને ધરિનની માફક અર્ધિ પગ
મેવાની વખાર સુદર દુઝનો છે, પણ તેમા ખાસ વાત
એ છે કે તે દુઝનોને આગળ ઓસરી
હોય છે આ ઠેમણે દરેક વસ્તુ સમ્પત્તી હતી ફળ મેવો પણ ઘણા
થતા એક પૈસમા ઉત્તમ જાતની ગેર કાફ મળતી તેજ પ્રમાણે
મોચળી અને સત્રા પણ ઘણા સરસ અને સસ્તા મળતા

ત્યાના લોકોને મુખ્ય ધંધો કપા અને નકલી કામનો હતો
એ કામમા એ લોકો તદ્દન ધર્મ ગયા હતા દરેક જાનનુ નમ્શી
કામ ત્યા ઉત્તમ થતુ એક તરફ બાક્યાન સાથે અને બીજી તરફ
ગણિયાઇ તુર્સ્થાન સાથે તે શહેરનો મોટો વેપાર ચાલે છે વેપા
રની મુખ્ય ચીજો ચદા અને ખાઠ છે

ત્યાના લોકો મુખ્યત્વે કરીને ઉઝબેક અને તાજિક કુળના છે
અધ્ધાનોનુ પ્રમાણુ એસીમા એક ગેઝલુ
ગરમકોટને શમશમ આવે છે તે અગ્રે આનતા મારી પાસ
બધા પૈસા બધાસ થયા એને મારે
પોતાના શરીર પરનો ખાનીસ રૂપીઆનો ગરમ કાટ વેચનાનો વખત
આ યો તે કાટ મે બજારમા ક્રમુવી આઠ રૂપીઆ એટને હિદી
છ રૂપીઆમા વેચ્યો મિખનેરથી ઘર છોડતી વખતે મારી પામે
માત્ર ૫૬ રૂપીઆ હતા, પણ તે ક્યારના ખનામ થના હતા

તાશકુર્ગનમા પણ અમને ઘણા હિદી વેપારીઓ મળ્યા
બીજો દિવસે અમે ત્યાથી નીમ્યા, ત્યારે
અમીરનાં શુભુગાન તે અમારી પામે દોડી આવ્યા અને અમને
એ દિવસ રડી જવાનો આગ્રહ કર્યો
તેમણે અમારો ઘણા સત્કાર કર્યો હાઇમખના હિદી વેપારી મિત્રો
કરતા અર્ધિના હિદી વેપારીઓ વધારે પૈસાદાર જણાતા હતા

ખુખારા અને તુર્કસ્થાનનો લગભગ બધો વેપાર તે મોઝાનાજ દ્વારા
હતો રહેરમા તેમણે સારું વર્તન હતું અમીર માટે તેમને ધણું
માન હતું તેઓએ અમને જણાવ્યું કે અફઘાન સરકાર તરફથી
હિંદી લોકો તરફ નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તવામાં આવે છે તેમણે અમી
રના પશુ ધણા ગુણગાન કર્યાં

ખીજે એ દિવસ અમે તે શહેરમાં ગાળો તેના ઉપરથી
અમારી ખાત્રી થઈ કે અમારું ધ્યાન

દરેક ઘરમાં નહીં કરતા તે શહેર એક રીતે વધારે સુદર
હતું દરેક ઘરમાં મીઠા સ્વચ્છ પાણીનો

એક એક ઝરો દોય છે તે પણી મુખ્ય નદી ખુતુમમાંથી વળ
વામાં આવ્યું છે આ સગવડ અમને બહુ સરસ લાગી શરેખમાં
અત્યારની સુધરેલી દબની ધણી દોળો છે

તે ઠેકાણે એક ખાસ બાબત અમારા જોવામાં એ આવી કે ત્યાં
દરેક ઘર પર ધુમટ હોય છે તે જોતા આખું શહેર જાણે મસી
દોની પરિપક્વ ભરેલી દોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી ધણો
વિચાર મ્યા પછી એમ મગવાનું મરણ અમારા સમજવામાં એ
આવ્યું કે તે ઠેકાણે હમેશા બરફ પડે છે તેથી મમોને તુરફાન
થતું અટકાવવાને આ મુક્તિ કરવામાં આવે છે

અમે તાશકુર્ગન છોડ્યા પછી તુર્કસ્થાનના કુળદુપ અને અત્યંત
રમણીય પ્રદેશમાં પ્રતાસ ખરી મજરિ શરીફ

મહાનો દુકાળ શહેરમાં પહોંચ્યા આ બે બેટલુ સદર
શહેર અફઘાનિસ્થાનમાં ખીજું એક નથી

એ શહેર અફઘાનિસ્થાનની ઉત્તર તરફની રાજધાની છે એ મુસન
માનોતું તે અત્યંત પવિત્ર સ્થાન છે આ સ્થાનને બીજું ધ્યાન કહે
છે દર વર્ષે તે ઠેકાણે હજારો યાત્રાગુઓ ભેગા થાય છે તાશકુર્ગન અને
મજરિ શરીફ એ બંને શહેરોમાં ધણું આમ્ય જણાઈ આવે છે ખુખારા

સાથે તો તે અતિશય મળતું આવે છે. ત્યાં ફળફળાદિના ધણા બાગ છે; અને મજરિ શરીફનાં તડખૂચનું નામ દેતાં તો અફઘાન લોકોના મોંમાં પાણી છૂટે છે. તે તડખૂચનો પેશાવરમાં એક રૂપીયો પડે છે; પણ અહિં પૈસા કરતાં પણ ઓછી કિંમતે મળે છે. ચલ્લા સિવાય લગભગ બધી ગીન્ને અહિં સસ્તી મળે છે. ચલ્લાની બાબતમાં આખા અફઘાનિસ્તાનમાં એકજ સ્થિતિ માલૂમ પડે છે.

અમે ત્યાં પહોંચતાં બીજે દિવસે ગવર્નરે અમને બોલાવવા મોકલ્યું. આજ અબ્દુલ હાદી તે વખતે

ગવર્નરનો ઉપદેશ ગવર્નર હતા. હાલમાં તે ઈન્ડોડમાં અફઘાનિસ્તાનના એલચી છે. એમણે પણ

જાન્ય-અસ-શિરાજના ગવર્નરની માફક અફઘાનિસ્તાનમાં રહેવાથી શો ફાયદો છે તે સંબંધી અમારી આગળ બાપણુ ચલાવ્યું. પણ ઘણો વખત તે ચાલવા છતાં તેની અમારા પર જરા પણ અસર થતી નથી એમ લાગવાથી તેમણે પોતાનું પુરાણુ બંધ કર્યું; અને અમને અફઘાન સરહદ ઓળંગવાની પરવાનગીનો લેખી હુકમ બંદર પરના અધિકારી પર આપ્યો.

પરંતુ એજ વખતે અમારામાંના સિકંદર નામના એક ઈસ-મને પકડી કબજે કરવામાં આવ્યો; કારણકે

અફઝો બદલો તે છટાલિયન જ્ઞ-ચનો સુપત્તર હોવાનું જણાયું. આવો માણસ અમારામાંથી મળી

આગ્રી તે માટે અમને આશ્ચર્ય કે શોક કાંઈ ન થયું. કેમકે પૈન ઈન્દામિસ્ત પક્ષના માણસો આજ લોકોનું આશ્રય સ્થાનજ હોય છે—તે શોધ સથે તેનો નિકટ સંબંધ રહે છે. તે જતાં તેને બદલે અમને એક તુર્ક મળ્યો. તેને પર્સિયનની માફક તુર્કની અને રસિ-

આ પ્રમાણે થેડી મહેનતે. અધ્યાત્મ અધિકારી પામેથી પાસ.

ચોઈ મળના માત્ર બે સ્થોનિક ઈન્સપની

બોલશેવિકો કેવા મુસાન લઈ તેમની પામેથી પરવાનગી
હશે ? મેળવવાની જાડી ગંગે ઈન્સપ પામે જવાને

અમારામાંથી ચાર નમુને પગ દે નામા

આપ્યા. અત્યાર સુધી અમે એમ સમજતા હતા કે અંગ્રેજ વર્તના
નપચામા બેલ્ગેરિકના જે દાખાચિત્રો દેરવામા આના દત્તા તેવા
તે લોકો દગે તે ધણા જગતી, અમન્ય અને બીડામણુ લેકો દગે
તેથી તેમને જોવાને અમારી ઉચ્ચતા દરેક પળે વરતી હતી અમા
રામાંથી કોઈએ કહ્યું “ ખરેખર, તેઓ ધણાજ અમન્ય જગતી
લોક હોના બેલ્ગેરિકો તેમને આદર સત્ર રગુ ચીજ છે તે ખમગ
નદિ હોય. તે ધણાજ તોફાની ઉલ્લાસા અને અવિવેખ હોનાવુ
ધણા અંગ્રેજ પત્રોમા મે વાચ્યુ છે ” બીજાએ કહ્યું “ તેઓ જુન
જેવા હોય છે, દેખાવે રાક્ષસ જેવા લાગે છે, ” આમ તર્ક કરતા
અમે આપ્યા.

આખરે અમે બોલ્સેવિક વખતોની ઝોરીએ જઈ પહોચ્યા.

એક પચીસ વર્ષનો મુસાન અમરી સામે

“ મને સાહેબ ન આપો અને તેણે તપ્તગ્રા અંગ્રેજમા
હાલેલો ” બોલીને અમારૂં સ્વાગત કર્યું તેણે અમારા

બધાની સાથે હસ્તધૂનન કર્યું તેણે બોલી-

નિક દનની ટોપી પહેરી હતી તેના પગમા ધણા લાના ખૂન દના
પોશાક સીપાહી જેવા લાગતા હતા. તેને બેલ્ગેરિકો મનમા સમજા
કે “ આ કોઈ હજુરીઓ નોકર હશે ” કોઈએ કહ્યું “ તે બોલેવિક
સોલ્જર હોવા બેલ્ગેરિકો ” ત્યારે તેના તરફ બેલ્ગેરિકો અમારામાંથી
એકે કહ્યું “ સાદેમ અમારે ઈન્સપ સાદેમને મળવુ છે ” તેણે
તુર્તજ ઉત્તર આપ્યો “ લાલ્ગેરિકો, મહેરબાની કરી તમે મને સાહેબ

ન કહો ક્રમરેડ (ખીરાઈ) કહીને બોલાવો તમારે જે માણસને મળવું છે તે હું છું હું જ આર એસ એફ એસ આર કોન્સલ છું અને રનિયાના મળવું તથા ખેડૂત વર્ગ તરફથી હું તમારે સ્વાગત કરું છું ”

અમે તેનો ખુલાસો સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થયા અમે ગુંચવણમાં પડ્યા “શું આજ કોન્સલ ? આવો સાચું કે ફરિયા ? કોન્સલ હોતો હશે ? કે આપણે જ કોઈ અગત્યના સ્થળે આવી ચડ્યા છીએ ? શુભાશિષ્યો તે આતુ રી રીતે કહી શકે ? આમ કમ સમોષિ ? આ વાત મનાય ખરી ?”

અમારા મનમાં આના વિચારો ચાલતા હતા, તે વખતે તે અમારા તરફ આશ્ચર્યચકિત બનને જોતો હતો ઘણી વાર સુધી અમે આ શુભાશુભાથી નીકળી શક્યા નહિ અમે આપો ફાડી ફાડીને તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા આખરે અમાગમાંથી એક જણ ધીમેથી બોલ્યા

“આપણે અપનામાં તો નથી ?”

કોન્સલે અમને સ્તબ્ધ થયેના જોઈ પુનઃ પૂછ્યું—

“ક્રમરેડ ! તમે આમ ચૂપ કમ ચર્ચ મયા છો ? જવાબ કેમ આપતા નથી ? હું ફરીથી જણાવું છું કે મારી સરકાર તરફથી—ગવર્નમેન્ટ એફ વર્કસ તરફથી—અને રનિયાના સર્વ ખેડૂતો તરફથી હું તમારે સ્વાગત કરું છું ”

અમારા મન ધીમે ધીમે દેમતો આવ્યા, અને એક જણ

બોલ્યા—“સાહેબ, અરે ના, બૂલ્યો,

“તમે અમે એક ક્રમરેડ, આપે જે મહેરબાની બનાવી તે માટે અમે આપના આભારી છીએ અમે

આપના આગળી શક્યા નહિ, કારણ કે

અમારા પ્રત્યે અમારા ઝોરા સંબંધિતો તરફથી તદ્દન ભુલુ ન વર્તન ચલાવવામા આવે છે તેથી આમ બીજાની અમને ટાં પડી ન અમો માફ કરો”

કોન્સને સ્પષ્ટ અરે કહ્યું—અમરેડ્ડ! તમારી બેડીઓ તૂટી છે તમે ને અમે હવે એક છીએ તમારા શરીરમા જેટુ લોહી વહે છે, તેવું જ લોટી અમરુ શરીરમા પણ વહે છે આપણા શરીર બને ભુલ હશે, પણ હૃદય તો એકજ છે, અમે જેમ એક વાર રૂના ભુનમ નીચે મ્યાર્ક ગયા હતા તેમ આજ તમે પણ કચગપના છે તમે તમારા પોતાના ધરમા હજી કેદી છો આજે અમે સ્વતંત્ર થયા છીએ અમારી પડેનાની સ્થિતિ અને આજની તમારી સ્થિતિ સરખીજ છે ભુનમની ઝુસરી હજી તમારા ખભા પરથી ઉતરી નથી એક વાર એ ઝુસરી અમારી ગરદન ઉપર પણ પડેની હતી મિત્રો! પણ તે સ્થિતિ આજ બદલાઈ ગઈ છે

કોન્સન અમને ધણા પ્રેમથી પોતાના બચનામા—અરે બચના

શાનો? ધગસ્તો—તેડી ગયો અને બીજા

ચુપાણી ધણા યુવાન માણસો સાથે અને છોકરા

છોખરીઓ સાથે અમારી ઓળખાણ કરાની

તે છોકરાઓએ તો અમારા પર એનો બધો પ્રેમ બનાવ્યો કે તેવું અહીં વર્ણન કરવું અશક્ય છે પત્રી અમને ચુપાણી થયા તે વખતે અમે મૂળ વિસ્તી શરૂઆત કરી તેણે અમને સ્પષ્ટરતે એક પત્ર લખી આપી સાથે એક બોમીઓ પણ આપ્યો

અમે ધણા રાજી થઈ અમારા મિત્રો પાસે પાઝ આપના નીકળ્યા અમે મેળવેલી પરન પગી સબધી અમારા મિત્રો ક્યારે વાત કરીએ એમ અમને થઈ ગયું પણ અફસોસની વાત એ હતી કે અમે જેના આનુયયી નીકળ્યા હતા, તેનાજ મુખમ પર આવના

નારાજ થયા અમાગમાનો પેન ઇસ્લામિસ્ત પક્ષ ને સંપૂર્ણ રીતે તુર્કી જવાના મતનો હતો, તેના મનમા સંશય હિપજ્યો સંશયનું એર તેમની ગ્જેરગમા વ્યાપી ગયું. તેમને લાગ્યું કે આપણને ટર્કી જવાનું હોવા છતાં આ લોકોએ બીજાજ પરવાનગી આણી આપણે ટર્કી ન જઈ શકીએ તેટલાજ માટે આ લોકોએ જાણી જોઈને આ પ્રમાણે કયું છે "

અમે તેમની ખાતરી કરાવે જવું મહેનત કરી. અમે કયું

કે રુઝિયન કોન્સન પોતાના અધિકારની

માંદોમાંદો અણ- બહારના ક્ષેત્રમા જવાની પરવાનગી શી રી-

બનાવ તે આપી શકે ? બીજા દેશમા જવાની

પરવાનગી તે શી રીતે આપે ? પણ તે

વાત તેમના ધ્યાનમા ન આવી તેમને લાગ્યું કે અમે તેમને આ

બામત જોડીજ સમજાવીએ છીએ અમાગ ખુલાસાથી તેમને

સતોષ ન થયો તેમણે પોતાનામા કંઠવાક પ્રતિનિધિને ફરીથી

મોઢ્યા તમને પણ કોન્સને એ પ્રમાણેજ કયું પણ અમારા પેન

ઇસ્લામિસ્ત પક્ષને અમારા આગુનામની ગથ આપવા લાગી.

અમેજ ડાર્ડ કાગઝાન કયું છે એમ તેમને ચોક્કસ જાણ્યું. પ્રતિ-

નિધિએ કોન્સન પામેથી પાલ આવતા તેમણે પણ જ્યારે તેજ

હકીમત ફરીથી પોતાના માણસોને ડી, ત્યારે તો તેઓ અમારા

પર તદ્દન ચીકાર્ડ ગયા રુઝિયન કોન્સનના મનમા તમેજ અમારા

સબધી ગમે તેમ બેરની દીધુ હો એવો તેમણે ખુશી રીતે

અમારા પર આરોપ મૂક્યો

પડી તેમણે અમાગ પર જે ગાગોની જઈ વરસારી તેના

વર્જન માટે તો જ્વન ન પુરુસજ્જ લખવું પડ્યું તેઓએ અમારા

લોકોને ધનની ગંગા અને તાપ આપ્યા અમને તેમણે નાસ્તિકની

દ્રોષિમા મૂક્યા અમારી ધાડી નિંના ગી તેમની મધી નિંદા મૂકે

એકેડે સાલળી લઇ અને તેમને કહ્યું “ તમે બધા હિંદુસ્થાન પાછા આવો છો, કે અધ્ધનિસ્થાનમાં જ રહેવું છે ? ” અને હોવામાં તેમને પણ લાલ હતો અને અને તે હોતો જ, પણ તે તેમણે લક્ષમાં ન લીધું તે અમારી સાથે જ આવના નીકળ્યા આખે રહે તેઓ અને ગાળો લાગતા હતા દૂગમાં જાણે અને છતાં પિસાબોથી વેલર્ડ ગયા હતાએ તેની અમારી તે વખતની સ્થિતિ હતી.

પણ અને એમ લાગતું હતું કે હજી આપણે અધ્ધનિસ્થાનમાં જ છીએ, અને આપણી વડવાડ પાનાકેસર ની ખનર આખા અધ્ધનિસ્થાનમાં ફેલાતા વાર લાગવાની નથી છતાં તેનું પણ અને

કાંઈ લાગતું ન હતું, પણ અમારા મનમાં વારવાર એમ થવા માંડ્યું કે આને પરિણામે અહીં જ આપણને ફરીથી પૂરી દેવામાં આવશે તો ? તેલીજ એક ધાત્તી અમારા મનમાં રહેતા અને ત્રાસ થતો હતો. પણ આમ જ જતા અને તેમની ગાળો અને શાપ નરક દુર્જન કહ્યું, અને અને બધા બે દિનમાં બદખતે પાછા મૂકી અધ્ધાન હટની એકસસ નદીના કિનારા પર આવેલા પાનાકેસર બહાર જઈ પહોંચ્યા.

એકસસ નદીના સામા કિનારે જતા પહેલા અત્યાર સુધી અને જે નાનો સગ્ગો પ્રદેશ એવો હતો,

અધ્ધાનિસ્થાનનું તેનું સિદ્ધાન્તોકન પ્રવાની જરૂર છે બે મહાન

મોટા દેશની વચ્ચે આવેલા આ

નાનકડા દેશે અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેળવીય મહત્વની કામગીરી બજાવી છે, અને આને પણ બજાવે છે તે સબધે બે વાત અહીં લખીએ તો અયોજ્ય નહિ કરેલાય. આ સરહદના પ્રદેશથી અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપણને ઘણું મોટું સ્થાન

પ્રાપ્ત થયું છે અને આગળ શું થશે ? કોને ખબર છે કે આજ નંતુ મરણ દેખાતું સસ્થાન દુનિઆમાં સૌથી વેબં નહિ ગણાય ? પણ આજ તે કાલ મહી સમાવ નહિ કાળજ એ બા-મતનો નિર્ણય કરી શકે !

દેશ માંથી લોભેના સળધેમાં અધ્યાન સરખાના મનમાં જે
અનિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, તેથી અધ્યાન દેશ

રાજ વ્યવસ્થા અમારે બળાતારે છોડી દેવા પડ્યો. અને
તેના કારણથી તે ડોકલો અમે માન

થોડાજ વખત ૧૧ શકયા પરિણામે રાજદ્વારી અને શિક્ષણ સંસ્થાનો અભ્યાસ રવાની તેજા દૂધ સમયમા અમને તક મળી નહિ કામુનમા રહેવતુ લાગ્ય અમારામાથી ધણના નમીગમા તથુ દિન સથી વધારે લખેતુ ન હતુ એમને અધ્યાનિસ્થાનની રાન્ય પદ્ધતિ સળધી દિંત્રા ખુદ અધ્યાનિસ્થાન સળધી આમે કાઈ ચોક્કસ અભિગ્રાય બાધી રાખ્યા નહિ

પછી અમને ધેરલા અધ્વાન મિત્રો સાથે સળધ થયેનો, તેના ઉપરથી અમારા સમજવામા આવ્યુ કે અધ્વાનિસ્થાનમા જાગીરદારી પદ્ધતિ વિંકા ઈનામદારી પદ્ધતિ નથી અધ્વાન સરકારે નીમિના ગવર્નર અને મિરજા મારફત દેશનો બધો રાજકારભાર આને છે અને તેજ સર્ફ રીતે જ્યાંબધાર છે અમીર સ્વતંત્ર સત્તાધીશ રાજા હોના છતાં બધો પરોપકારી રાજા છે તે રાજા હોવા છતાં જુદા જુદા ખાતાના મુખ્ય અમનદારોની વખતોવખત સનાહ લે છે અને પછીજ સ્વતંત્ર અમન ચલાવે છે

અધ્યાનિચ્છાનમા ખનિજ સપતિ પુષ્કળ છે બન્ટે તે પ્રદિ
પણ ન જૂટે એવી છે અધ્યાનિચ્છાનમા

અનિજ, ઉદ્યોગ
૨. ને રસ્તા

તેટલો દુનિયામાં કોઈ પણ દેશો નહિ હોય. અફઘાનિસ્તાનમાં લોખંડ છે, જસત છે, સીસું છે અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પથ્થરીઆ કોલસા પણ છે. એના ઉત્તર ભાગમાં કપાસ મોટા પ્રમાણમાં પાકે છે.

અફઘાનિસ્તાનમાં ઔદ્યોગિક કારખાનાં બિલકુલ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. આખા દેશ ખેતીમદો છે; અને ઘેટાં પાળવાનો ધંધો પણ ચાલે છે. કેટલાક લોકો વણાટનો અને હથિયાર બનાવવાનો ધંધો કરે છે. સાં ફળફળાદિ અને ઉચી જાતના ચોખા પુષ્કળ થાય છે. અફઘાનિસ્તાનમાં એવા હજારો લોકો છે, કે જેમને અર્વાચીન સુધારાનો જરા પણ વા વાયો નથી. અવર જવરની બાળતમાં અફઘાનિસ્તાનને હજી હુંગરી રગતાનોજ આશરો એવો પડે છે. ત્યાં મોટા ધોરી રસ્તા નથી. વેપારની ચીજો લઈ જવા કાવવાનાં સાધનોમાં ગધેડાં અને ખચ્ચર છે અને તેના પરજ બધો વ્યવહાર ચાલે છે. અફઘાનિસ્તાનમાં અઘાપિ રેલ્વે રસ્તા કે ભારદારી રસ્તા બનાવેલાં નથી.

ઇ. સ. ૧૯૨૦ ની સાત મુઘીમાં અફઘાનિસ્તાનનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં પણ તાર ચંત્રનો પ્રચાર થયેલો ન હતો. મોટાં મોટા શહેરોમાં માત્ર ટેલિફોન છે અને તેનો ઉપયોગ પણ હીક થાય છે. 'ટિલકુન' નામ સાંભળતા જ મિરઝાને ધજો આનંદ થાય છે.

અફઘાનિસ્તાન તળના લોકો અને સરહદ પરના લોકોના સ્વભાવમાં ધણો ફેર છે, સરહદ પરનો

સ્વભાવ ભેદ અફઘાન તફત જુદોજ માણસ જણાય છે.

બનેમાં જે કોઈ વાન સામાન્ય દેખાતી હોય તો તે વેરવૃત્તિ અને હલકા વૈતરાં કરવાની હોસાં સરહદ પરના અફઘાન કરતાં અફઘાનિસ્તાન તળના અફઘાનોમાં મેમાન-ગીરીની વૃત્તિ તેમજ હ્યાપણુ—એ બે ગુણ વધારે જોવામાં આવે છે. અફઘાનિસ્તાનની ભૌગોલિક રચના કુદરતી રીતે એવી છે કે

અધ્યાનિધ્યાન પૃ સત્ત્વને ચડી આનંદ અશમ્ય છે અને તેથી
કરીને લેા । પદેશીઓના હૃદયથી નિર્ભય છે જો કે અધ્યાન
લેકો સુન્ની પથના મુસનમાન છે, તોગણુ તેમને ધર્મ કરતાં
પોતાના રાષ્ટ્ર પર-દેશ પર વધારે પ્રેમ છે ધર્મ શ્રતા રાષ્ટ્રને તે
વધુ માન આપે છે તેઓ પહેનુ રાષ્ટ્ર પાત્રી ધર્મ માને છે પ્રથમ
મુસનમાન અને પછી અધ્યાન શ્રેવડાનુ તેમને બીનકલ પસંદ
નથી પ્રથમ તેઓ પોતાને અધ્યાન શ્રેવડાવે છે અને પછી મુસન
માન શ્રેવડાવે છે મુસનમાન પ્રથમ હે તે તેમને ઓછુ આવે છે ।
તેમની અતરની અને બાહ્યની દષ્ટિ રાષ્ટ્રીય છે તેમનો આત્મ
રાષ્ટ્રીય છે હૃદય રાષ્ટ્રીય છે, બીજી કઈ તે બાહ્યતા નથી અધ્યા
ધ્યાન લેાગ એકપેગ નથી પરાપૂર્વથી આવતા આવેના સગંનના
તત્વ પર તે પેતાના મોગ કાર્યો પાર પાડે છે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય
તેમને પ્રિય નથી પણ સમાજ સત્તાની પદ્ધતિ ધણી પસંદ છે
અમનથી આનંદી આવેલી સામાજિક વ્યવસ્થા પર તેમને ભારે
પક્ષપાત છે

જો કે હું તો રાજસત્તાક તત્વોનીજ વિરુદ્ધ છું, તો પણ

અમીરના સહગુણોનું વર્ણન મ્યાં વગર

અર્ગર સાહેબ માગથી રહેનાર નથી અમીર બાદશાહ

ધણા સાગ્ર હતા તેમનો પતેરવેશ પણ

સાદો હતો અમારી અમીર સાહેબ સાથે મુલાકાત થઈ ત્યારે

એ રાગ હશે એવો અમને જરા પણ ખ્યાલ ન આવે,

નામપણુ દર્શાનાઈ એ પણ ચિહ્ન તેમના શરીર ઉપર નહોતું

તેમનો પોશાક ઝીંમની નહતો તેમ શરીર પર એ પણ દાગીનો

નહતો તેમને તે રખતે સંદે કાળ પડેયો હતો અને માથા પર

એક મગી ઉનની મુસનમાની ઉંચી ટોપી પહેરી હતી અમારૂં

સ્વાગત કરતી રખતે અમારી સાથે વાતચીત શરૂા તે દરમિયાન ભાષ

વાપરવાને બદલે હંમેશાની સાદી ભાષામાં જ બોલ્યા. તેમજે અમારી સાથે દિવસ ખાલીને વાત કરી. કાર્મ પણ વળતો અંતરાય રાખ્યો નહિ. તેમનો “એક્શન” શબ્દ જે અમારા હૃદયના ઉદ્ઘાટનમાં વર્તી ચેતર્યો છે, તે અમારા મન પરથી દહિં બૂગાવતો નથી. એ શબ્દમાં રહેલી સદ્ગત્વબૂતિ આજે પણ અમારા હૃદયને પીગળાવે છે. હિંદુસ્થાનના સાધારણ અમલદારના મોંમાંથી પણ આરા આદર માનભર્યા શબ્દ કદિ સાંભળવામાં આવ્યા નથી. બધે તેવી કલ્પના કરવી પણ ફેગટ છે. આઝાદી સદ્કાર્મ, આટલો વિનય અને આદર ઉદાર હૃદય હિંદુસ્થાનમાં જરૂર મુશ્કેલ છે. હિંદુસ્થાનના રેલવે ટિકિટ કમેકટર કિંવા ગાર્ડન પાસે ઉઠાડવાપણું ઈંગ્લેન્ડના ગાદ-કાચ કરતાં, કે કાચ કુલ્હાર કરતાં વધારે હેલ છે, પંડી બીજાઓની સરખામણીની તો વાતજ શી કરવી ?

વિદ્યમાન અમીરની કારકાર્મિમાં અધ્ધાનિસ્થાનની સર્વ દિશામાં મુધારણ થઇ છે. ધણીયાર અમીર બાદ-

એમની મુજબતા સાહે બહેર ઠરું છે, કે લોકોને જે પ્રગ્ન સત્તાક પદ્ધતિ જોઈતી હોય તો તેમાં મારી પૂરેપૂરી સંમતિ છે. હું પ્રગ્નની હમ્દની વિરુદ્ધ નથી. ખરેખર અમીરની મુજબતા, ઉદારતા અમને ઘણી વખાળુવા જોમ લાગે છે. અમે તેમના પર તદ્દન મુગ્ધ થઇ ગયા તેમની સત્ક્રમણિરી વર્તણુકને વિશે અમારા વચ્ચે કેટલાય વખત મુઠ્ઠી વાતચિત ચાલ્યાજ કરી.

અધ્ધાનિસ્થાનમાં અમીરે અમારી સાથે કેટલું વર્તન ચલાવ્યું, અને સારી કિંવા નરસી વર્તણુકનાં ક્યાં

હિજરતીઓની ક્યાં મુખ્ય કારણો બન્યાં તેનો દૂકામાં **ગેરવર્તણુક** સારાંશ આપી આ ભાગ હવે પૂરો કરીશું.

(૧) અમીરની સરકારને ચેતાની

મુજબની રાષ્ટ્રીય ભાવના બદલાઈને પેન-ઈસ્ટિશિયલમાં રૂપાંતર થાય

એ પસંદ પડ્યું નહિ અફઘાનિસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પેન હસ્તા-
મીઝમમાં કેન્દ્રવાને અમીર ખીલકુલ તૈયાર નહતો અને દેશ-સ્થાગી
લોકો તો તે ચળવળના પ્રચાર અને ઉત્તેજક હતા એમ સાબીત
થયું હતું.

(૨) હિન્દુસ્તાન જેવી સામુદાયિક ચળવળમાથી હિન્દુસ્તાનના
અને અન્ય રાષ્ટ્રોના ગુખચરો અફઘાનિસ્તાનમાં નાખવ ધર્ષ
જતા હતા, અને અહીંની બાતમીઓ ત્યાં પહોંચાડતા હતા તે લોકો
ઠાણુ ઘાણુ હતા તે કડક નીતિનો ઉપયોગ કર્યા વિના સમગ્રવું
અસાધ્ય હતું તેથી અમીરે કરેલો ન્યાય, ડિવા આપેલો હુકમ પારીતો
હુકમ બરોનગર હતો તે ગુખચરોને લીધે અમને જેલ જાવના મળ્યા.

(૩) ધણી દેશસ્થાગી લોકોએ સગર સાથે પોતાનું વર્તન
પહેલેથી અનાદર અને બેદરબરીનું ગણ્યુ હતું. તેથી પણ
અફઘાન સરકારનો અમારા પર રોડ થયો ખરીતા પર ખરીતા
મોકલી અફઘાન સરકારને પોતાનામાં રહેલા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું મુહા-
લ્લીનીઓએ જે પ્રદર્શન કર્યું, તે અમીરના ન્યાયનું સમર્થન કરવું
હતું તેનો થોડોક નમુનો અહીં આપીએ છીએ.

તુર્કિસ્તાન જતા અમને અટકાવે એવી એક પણ હક્કિ આ

ખડમા તો શું ? આખી પૃથ્વી પર

હું પડના શબ્દો નથી અમીરની સગર બુઝી, લોગી

અને નાસ્તિ છે" (No power on

earth can deter us from going to Turkestan.

The Amir's Government is hypocritical.)

ઉપરના જેવા ગરિષ્ઠ વચનો અદેલના ચાન્ડર્તાની સિદ્ધ ગાન્ય-
જાનાં મોઝે કાઢ્યે કલા હોય તો ખવિત હિન્દુસ્તાનમાં તે લાચુવાર
પણ સડન છી ગેનામાં આવત નહિ.

(૨)

અધ્યાપનિસ્થાનનું પાનાકેસર બંદર અને રાસાયન બંદર
 દ્વિરમિત્ર એ બંને તદ્દન સામસામે છે.
 બોલશેવિક બુધિમાં પણ તુલનાની દૃષ્ટિએ તેમનામાં બીલકુલ
 મરખાપણું જણાતું નથી. એક કિનારે
 પાનાકેસરનાં જૂની દબનાં છાપરીઆં ઘરો, બધા ગામગ્રાણી
 દેખાવ; ને સામે કિનારે ઉંચાં ઉંચાં પ્રાર્થના મંદિરો, આકાશ સાથે
 વાતો કરતા ધૂમટ અને ભવ્ય મકાનોનો અપૂર્વ દાઢમાઠ માણમ
 પડે છે. પાનાકેસર બંદર જોતાં એમ લાગે છે કે પૂર્વની સંસ્કૃ-
 તિનું તે આદર્શ ચિત્રજ છે. તેજ પ્રમાણે દ્વિરમિત્ર તરફ નજર
 કરતાં સૌન્દર્યની શોધમાં પડેલા કાલક પશ્ચિમના યુવકનું જ્ઞાન
 થાય છે. એ દૃષ્ટિએ પાનાકેસર બંદર એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ
 કરતું મૂળ લાગે છે. દ્વિરમિત્રનો આખો દેખાવજ ચિત્તનું આકર્ષણ
 કરે એવો છે.

અમે હાં બે મુકામ ક્યાં; અને ધણા જ્ઞાનદયી અધ્યાપનિસ્થા-
 નની હદ છેડી. તે વખતે અમને ખરેખર
 રશિયન સંસ્કાર ધણોજ આનંદ થયો. દ્વિરમિત્ર પડોચતાં
 લગભગ બે કલાક નીડળી ગયા. દ્વિરમિત્રમાં
 જોકસસ નદીનો પટ બહુજ પહોળો છે તેથી વધારે વખત લાગ્યો.
 અમારા રશિયન યજમાનો અમારી વાટ જોઈનેજ ઉભા હતા.
 અમને જોતાં વારનેજ તેઓએ જોટા અવાજે રશિયન ભાષામાં
 અમારો જય જયકાર કરવાની શરૂઆત કરી. જાણે તેઓ આનં-
 દના પોકાર કરતા હોય એમ લાગતું હતું.

• “લુપ્તમથી ત્રાસ પામેલા લોકોનું અંત્ય ચિરમગ દોષ દિંદુ-
સ્થાનના સ્વતંત્ર થયેલા લોકોને પ્રભુ દીર્ઘાયુષ આપે. સ્વતંત્ર દિંદી
લોકો આલુખ્માન થાવ! દિંદુસ્થાન ચિરમગ અનંત રહે! દિંદુસ્થાન
લાંબા વખત સુધી સ્વતંત્રતાનું સુખ ભોગવવાને લાગ્યેલા થાવ!”

એ ઉપરાંત ખીજ પશુ આશીર્વાદ તેઓ અમને આપતા
હતા. તેમના ખખ્ખા હિદ્દગાર રશિયન ભાષામાં નીકળતા હોવાથી તેઓ
અર્થ અમે સમજી શકતા ન હતા. પણ તેઓ અમારું સ્વાગત કરતા
હતા એ જોઈ અમારાથી કેટલાકે વડે માતરમ્ને ધોળ ક્યો. તે સદન
ન થવાથી કે શું? પણ અમારામાંના કેટલાક ધર્મગેલા, બેળના ખસે-
લાઓએ “અણા હો અકબર”ની મોટી ગર્જના કરી આકારા ગળવી
મક્રામાં કચાસ રાખી નહિ.

અમારા મગ બંદર પર પડતાંજ અમને લશ્કરી સલામી

આપવામાં આવી. અમારા રશિયન યજમા-

વાજતે ગાજતે ગોએ પોતાની સાથે ઘણી ગાડીઓ આણી

હતી. તેમનું માનવું એવું હતું કે “આ

દિંદી લોક દિંદુસ્થાનથી કેટલે દૂર રેલ આવવાના છે, એટલે
તેમની સાથે સરસામન પણ ધણી હશે. તેથી તેમને ગાડીઓ
જોઈશે.” પરંતુ અમારો સામાન ધણીજ થોડો હતો.

પછી અમે એક બેળવાળા પ્રદેશ પર થઈ પગથીને રસ્તે
આવતા આવતા શહેરમાં જઈ પહોંચ્યા. આ શહેર પણ ખીજનાં મોટાં
શહેરોની માફક મોટું હતું. તેમાં ભરદક વસ્તી હતી; અને દિવસે
દિવસે તેમાં સુધારો થતો જતો હતો. રાજ્યની કાન્તિનું મોજું જો કે
થોડાજ વખત પર અહીં આવી ગયું હતું. તો પણ મોટાં મોટાં
મકાનોને કાંઈ ધણો લાગ્યો ન હતો. ત્યાંના ભવ્ય મકાનો, સ્વચ્છ
અને વિશાળ રસ્તા, અને મોટી મોટી મુંદર દુકાનો જોઈ મુબારક
કે કરાંચી હોટેલનું અમને સ્મરણ થયું.

રસ્તાની બંને બાજુએ એક હથ્થું લશ્કરી સૈન્ય તદ્દન સુવ્યવસ્થિત દશામાં ઉભું હતું. અને તે ખેંડ વાળું વગાડી અમારું આગત કરતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે અમને લશ્કરી સલામી પણ આપવામાં આવતી હતી. તે લશ્કરની પાછળ વિશાળ જનસમુદાય જળીતો હતો. તે લોકોને ઉત્સાહ અનર્થુનીય હતો. સૌના હાથમાં લાલ વાવટા હતા. અને મોટે International (આંતર રાષ્ટ્રીય) ગીત-મજૂરોનું ગીત લલકારતા હતા. સૌ સૌ કદમ પર રશિયન અને ખુખારી વ્યાખ્યાનકારો જીલમથી ત્રાસ પામેલા લોકો સંબંધે વફાત્વ ભર્યાં લાપણો આપના હતા, અને પોતાના લોકોને તેમનો પરિચય કરાવતા હતા. “જે ભૂમિમાં ઝારશાહી હેઠળ લોકોના ધૂરા હાલ થયેલા તે ભૂમિમાં મજૂર અને ખેડૂત વર્ગનું સાચું લોકસત્તાક સુરાજ્ય જન્મદીથી સ્થાપન થાવ” એવી અમારામાંથી કેટલાક જણે અંગ્રેજ અને ફારસી ભાષામાં પ્રાર્થના કરી, તેમના તે મહાન કૃત્ય માટે સદ્ગતિ દર્શાવી. કેટલાકે તેમનાં કૃત્યનાં વખાણ કર્યાં.

અમારું સરધસ પ્રયંડ હતું. સરધસના આગલા ભાગમાં સુંદર ખેંડ વાગતું હતું. એ રીતે અમને મોટા મોટા રસ્તાઓ ઉપરથી અમારા મુકામે સરધસના આશરે લઇ જવામાં આવ્યા.

મુકામે આવતા પહેલાં રસ્તામાં સોવિએટ સરકારના પ્રમુખ

સાથે સોવિએટ સરકારના ખીન્ન પણ

પ્રમુખશ્રીની

અનેક મોટા અમલદારો આવ્યા હતા.

મુલાકાત

પ્રમુખે જાતે ઘણા આદરપૂર્વક અમારું

સન્માન કર્યું. તે પ્રસંગે અમને ઉદ્દેશીને

તેમણે રશિયન ભાષામાં એક લાઘુ લાઘુ કર્યું. અને તેનો અર્થ અમને ફારસી ભાષામાં કરી બનાવવામાં આવ્યો. તેને સાર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“ સન્મિત્રો ! મ્હાલ તમને માનૂમ હતો કે થોડાજ વખત ઉપર અમે નોકો ગારના જુનમ દેખા વખતે હતા ઝારની જુનમી સત્તા નીચે ઝારના જુનમ હોવા અમે અમારા મન્ત્ર નમાની દીધા હતા અમે અમારા ગળામા પરતવતાનો ક્ષમો ધાની લીધો હતો તે વખતે અમારા લોગના જનમાન ખીનકુન સુરક્ષિત ન હતા લોગને જીવનાવુ પણ અસમ્ય મર્ધ પડયુ હતું અમારા લોકોમા આજે જે દેખાતા તે ખીજે દિવસે અ કરમાત નાગ પામતા હતા તે કયા જતા હતા તેનો કદિ પ્રાધને પત્તો લાગે ન હતો જેમણે દેગના ધ્યાણુ માટે, તેમજ પોતાના બધુઓના હિત માટે ખીડા ઝડપ્યા હતા એના અમાગ અમ્યમ્ય માણુઓના પ્રયદેસર ગણીને જાહેર રીતે ખૂન રનામા આવ્યા સેકડો લોગને હુદપાર કર્યા સેકડોને સખત થડીમા સંબિરિયા મોખ્લી દીધા અને મેકડોને જેલમા પૂરી દીધા દેશ છોડી ચાલ્યા જવુ કે સંબિરિયા જવુ એ રિના અમારે માટે ખીજે માર્ગ રહ્યો ન હતો

‘ મિત્રો ! આની જાતનો જુનમ આવો બગલકાન, દુની આમા ખીજે ક્યાય પણ તમે સાલજ્યો નહિ દોષ અમારા પર ક્ષેસે જે જુનમ ક્યો છે તેનુ વર્ણન કરવાને અમને શમ્ભો જડતા નથી પૃથ્વી પર જુલમ કરવાના જેટલા સાધનો હશે તે બધા અમારા પર અજમાવવામા આવ્યા હતા જુનમને એક પણ પ્રમગ બાકી રહ્યો ન હતો ધ પનામા પણ ન આવે એનુ અપમાન અમે સહન કર્યું છે તે જુનમનુ મરપ મ નુખની નજરે જોયુ બલ્ય એમ નથી દેવો કે રાક્ષસોથી પણ જોવાય એનુ નથી

‘ મિત્રો ! આવુ આવુ કષ્ટ અમારા લાગમા હતુ પરતુ હવે અમારી લાગ્યરેખા અમે જાદી છે અમારૂ નમીન અમે

કામગારો અને ખેડૂતોના સંગઠિત પ્રયત્નોથી ફેરવી નાંખ્યું છે. હવે અમે પોતે અમારા જાગૃત્યના નિયંત્રા બન્યા છીએ. આ બધી બૃમિના હવે અમે માલીક બન્યા છીએ.

“ પરંતુ મિત્રો ! હજી અમારા શત્રુઓ નાબૂદ થયા નથી. ક્રાન્તિ વિરુદ્ધ જે લોકો હતા તે આજે પણ અમારા જોવામાં આવે છે. ચોમેરથી અમને ઉચકારી પાડવાના તેઓ સખત પ્રયત્નો કરે છે. લાગે તેઓ તેમ કરીને રાજ થાય ! અમને તેની ખીક નથી. અમને ચોતરફથી ઘેરીને માર મારવામાં આવે છે તો પણ એ બધી મુશ્કેલીમાંથી અમે ઉચાજી આવીશું એમ અમારું હૃદય કબૂલ કરે છે. અમારું પ્રગ્નસતાક રાજનંત્ર ઉદયજ પામશે એમાં અમને જરા પણ શંકા નથી. આ સર્વ સંકટો સમય આવે આપોઆપ વિખરાઈ જશે.

“ મિત્રો ! વિજય રૂપી ટેકા મેળવવાને અમે અમારા હાથ લંબાવીએ છીએ. દુનિયા પર જે જે ઠેકાણે જીલ્લમ ગુજરે છે તે તે ઠેકાણાના જોર જીલ્લમનાં ઉર્ધ્વ મૂળ ખોદી કાઢવા માટે અમે ખીકું ઝડપ્યું છે. હવે અમારે છેવટ મુઠ્ઠી હજી ખેંચાળ કરવું પડશે. કેમકે જોરજીલ્લમનાં મૂળિયાં અમારે આખી દુનિયામાંથી ખોદી કાઢવાં છે. તેમ કરવામાં અમારો જરા પણ સ્વાર્થી હેતુ નથી, પણ અમે અમારી આંતરૂ ગર્હીય પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બંધાઈ ગયા છીએ. જુખારામાં પાછું જોરથી તોફાન શરૂ થયું છે, તેથી દેશનો ટિરમિજ સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો છે. બધો વ્યવહાર બંધ પડ્યો છે; પણ તમને દેશમાં પહોંચાડવા માટે અમે બનતી વ્યવસ્થા કરીશું. તેમાં અમે જરા પણ બે-દરકારી કરીશું નહિ. લાં ગત્તાં તમને પ્રેસિડેન્સિયલ લોકોના કાર્યની રૂપરેખાનો ખ્યાલ આવશે. તેમની પદ્ધતિ વગેરે બીજી અનેક બાબતોનો તમને અભ્યાસ કરવો ફાવશે. અને તેના માટે તમને

જોઈતાં સાધનો પણ મળી રહેશે.”

આ પ્રમાણે પ્રમુખે ભાષણ કર્યા પછી અમારાથી બનતો સમયોચિત જવાબ આપી અમે તેમનો યોગ્ય આભાર માન્યો. તે પછી તેમણે અમને ત્રણ ખંડ રહેવાને આપ્યા. તે ખંડો સુંદર રીતે શણગારેલા હતા. તેમાં લેનીન, ટ્રોટ્સ્કી, ઝિનોવિય, કેમેનેવ જેવા મહાન ક્રાન્તિકારીની અને બીજા દેસાલિમાની નેતાઓની મોટી મોટી છબીઓ લટકાવેલી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે ક્રાન્તિનાં તત્વોનો ઉદ્દેશ સૂચવતી પ્રચંડ જાહેરાતો ચોંટાડેલી હતી.

સરકારી મેમાનો તરીકે અમારી ધણી ઉત્તમ રીતે બરદાસ્ત

કરવામાં આવી. માંસ, માખણ, ચદા, પાઉં

નવરો બેડો નજબોહ વગેરે અમને જે જોઈએ તે ભરપૂર મળતું

વાળે

હતું. ખાવાની કાંઈજ કમીના નહતી. પણ

સારે ઉદ્યોગ પણ કાંઈ ન હતો. એ નવ-

રાશનો વખત અમને ખીલકુલ લાભદાયક ન લીધ્યો. માથુસ

ઉદ્યોગમાં લાગેલો હોય છે, ત્યાં મુધી તેને પોતાના કામ વિના બીજી

વાતનો વિચાર કરવાનો વખત મળતો નથી; પણ નવરો પડતાંજ

તેના મગજમાં રાપતાનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. ખાવા પીવાની કાંઈ

ચિંતા ન હોય અને દેવળ નવરાસજી હોય તો તેને બીજા વિચાર

કર્યા વિના ચાલતું નથી. આવીજ મિથિતિ અમારામાંથી ધણી

જણતી થઈ. નવરા બેડા બેડા કેટલાકના મનમાં તરેહ તરેહના વિચાર

આવવા લાગ્યા. ખાવાને ખિલાત અને લાપુટા, અને કામ કરવાનું

કાંઈ નહિ—એટલે અમારામાં અલંકાર અને તના મિત્ર દુરાગ્રહે

પ્રવેશ થયો. તે જાનેએ અમારા મગજમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

મિરજાનો જુલમ અથવા એવીજ બીજા કોઈની આડખીલી અ-

મારા પર હવે રહી ન હતી. અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હતા; પણ તે

સ્વતંત્રતાથી અમારામાંની જાણ, ચિંત્તા (Thinking) હતી

રહી. વનન, ધાણી અને વિચારની અનનના અમારામાં ધણી રમી ગઈ હદપાર થયેલી મિત્રીનો કોઈના પર અમલ ચાલે નહિ અને જે તે સ્વતંત્રપણે કામ કરવાને ઉત્સુક ।

પગિખામે અમારામાંથી એકસ પી જતી રહી. અમારામાં બે
પક્ષ પડ્યા એક રાષ્ટ્રીય પક્ષ, અને બીજો
ક્રાંતકુટ અને ધર્મધેનાનો પક્ષ રાષ્ટ્રીય પક્ષે ધર્મધેના
સમજાવટ લેખિને દૈનિક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન
કર્યો, પરંતુ તેમાં તેઓ બીનકુન ન હતા

અને અત્યાર સુધી જે માત્ર ધૃમ્માતુ હતુ, તેમાંથી હવે બહુ
નીમ્બાના માથા રાષ્ટ્રીય પક્ષે તેને હિંદુસ્થાનનું નામ રાખવા માટે
અનેક પ્રયત્નની આશુ કરી અને તેમને કહ્યું કે “આપણી આ
ક્રાંતકુટ બોલોવિદ્યાની નજરે પડ્યા તેઓ આપણે માટે અને આ
પણ દેશને માટે કેવો ખ્યાન બાધને જેથી આપણી દૈનિક બધી
અપકીર્તિ થશે તેનો વિચાર કરો માત્ર હિંદુસ્થાનના નામને ખાતર
પણ આપણે એક ધર્મ જવાની જગ્યા છે” પરંતુ તેમણે અમારે
કહેવું સાંભળવાની ધસીને ના પાડી

આમ અમારામાં સંપૂર્ણ રીતે લાગના પડ્યા ધર્મધેના
માથા ॥ દૈનિકોએ પોતાનો સ્વતંત્ર પક્ષ

માથાના કૃદેલા- સ્થાપ્યો તેઓ અમારી નિંદા કરવા લાગ્યા
અમારી બારીમધ્યથી અર્થા જોવા બાજ્યા

તેમણે સ્વતંત્ર રીતે બોલોવિદ્યા કો-સનને મળીને આગળ જવાની
તેમજ અનાતોનિયા જવાની પરવાનગી માગવાનો નિશ્ચય થો અ
મનદારોએ પણ તેમને સમજાવવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો તેમને સમ
જાવીને કહ્યું કે “જુખારામાં બહુ ઉંડવાથી વ્યવહારના માર્ગ બંધ
થયા છે જોટો જતી નથી અને શ્યાય સનામતી રહી નથી તેથી
આગળ જવામાં જોખમ છે” પણ અમારા ધર્મધેના બહુઓના

જ્ઞાનમાં તે કંઈ આવ્યું નહિ.

તેમની ચોક્કસ માન્યતા થઈ હતી કે અમે એમની સામે આ બધું કારસ્થાન કર્યું છે. તેમણે અમારા વિરુદ્ધ દુરામિત કર્યો. તેમની ખાત્રી થઈ ગઈ કે ઈસ્લામ વિરુદ્ધ અમેજ બેરેલિક અમ-મદારોને ચડાવી આવ્યા, અમેજ તેમના કાન લંબેયા; “આપણને પરવાનગી ન મળવાનું મૂળ કારણ આ લોકોજ છે.” એમ કહી બધો દોષ તેમણે અમારા સિર પર ઢોળી પાડ્યો.

• ધર્મધેત્રાઓની ઘેલછા વધતી જતાં તેઓ અમને વારંવાર સંદેશ મોકલી ડરાવવા લાગ્યા, કે “જો કુસંપનું કલંક તમે મૂંઝે મોંઝે અમને આગળ જવાની પરવાનગી નહિ મેળવી આપો તો અમે જાહેર રીતે તમારી સામા પડીશું; માટે જો સલાહ કરવી હોય તો અમારી શરતો કબૂલ કરવા તૈયાર થાવ.” જો કે તેમની આવી ધમકીથી ડરી જાય એવો રાષ્ટ્રીય પક્ષ કંઈ ડરપોક નહતો; પણ તેને એક બાબત માટે ઠણે ઠણે ખરાબ લાગતું હતું; અને તે અંદર અંદરની ફૂટફાટ ! તેને લઈને હિંદુસ્થાનના નામને કલંક લાગતું હતું ! હિંદુસ્થાનનું નામ બદનામ થાય એ રાષ્ટ્રીય પક્ષને અસહ્ય લાગતું હતું. તેઓના મનમાં એમ થતું હતું કે રશિયન લોકોને આપણી તકરારની જરા પણ મંથ આવવા દેવી નહિ.” આથી તે પક્ષના લોકોએ નમતું આપી પોતાના મિત્રોને મળી જવાનુંજ પસંદ કર્યું. તેમણે સત્કાર્થ બતાવી અને શત્રુઓએ રસ્તાનાં બારાં બંધ કર્યા હોવાનું સાબીત કરી આપવાની પોતાના તરફથી ખાત્રી આપી.

પરંતુ તેમને અમારું દરેક કામ અવગુંજ પડતું હતું. તેઓ કહેતા કે “અમે સમજવા છતાં

પડેા ઉંચકથો તમારી ત્રાત અમને કબૂલ નથી.” આ-ખરે પ્રમુખ પાસે જઈ અમે ચોક્કસ

જણાવી દીધું કે અમારામાં બે પક્ષ પડ્યા છે; તેમાંના એક— અમારા—પક્ષને તુર્કસ્થાન જતું નથી, પણ અહીં રહી સોવિએટ સંસ્થાનો અભ્યાસ કરવો છે, માત્ર અમારો બીજો પક્ષ છે તેનેજ આગળ જવાની ઈચ્છા છે.” પરંતુ અમારી ફાટકુટની ખબર પ્રમુખ સાહેબને અમારા ધર્મધેરા ઈસ્લામભાઈઓને એએ અગાઉથીજ મળી ગઈ હતી એટલે તેમણે તેમાં કંઈ નવાઈ બતાવી નહિ.

તેમણે અમને ખુશી રીતે જણાવી દીધું કે “કાંતે જો તેઓ બેટમાં બેઠી નીકળે અને તુર્કોમન લોકોના હાથે પદ્માર્ધજર્ષ માર્યા જાય તો તેનો બધો દોષ સોવિએટ સરકારને માથે આવશે. તે માટે તેનેજ જવાબદાર ગણવામાં આવશે.”

અમે પ્રમુખે કરેલો ખુલાઓ અમારા ધર્મચુસ્ત નેનાઓને કહી સાંભળાવ્યો પણ તેમની ખુદ્દિ એટલી બહાર મારી ગઈ હતી કે અમારા કહેવા પર તેમણે કંઈ ધ્યાનજ આપ્યું નહિ.

બીજે દિવસે તેઓ પાછા પ્રમુખ પામે ગયા અને જણાવ્યું કે “તુર્કોમન લોકો મુસલમાન કામનાજ છે,

સીધા પહોંચ્યા અમારા ઈસ્લામ ભાઈઓ છે, તેથી તેમના તરફથી લય પામવાનું અમારે કોઈ કારણ

નથી. અમે ને તે એકજ છીએ, પછી શી ફિકર છે ? ’

પ્રમુખને આ વાત સાંભળી એકદમ ધારકો પડ્યો. “શું, આ તુર્કોમનોના મિત્રો છે—તે તો અમારા સવુ.” તે લોકોને આ લોકો પોતાના મિત્રો ગણાવે છે એવું જોઈ તેને ઘણી નવાઈ લાગી. તેણે તેમની પોતાની જવાબદારી પર જવાની તેમને પરવાનગી આપી.

તે પછી અમારો વારો આવ્યો. અમે કહ્યું કે માર્ગ પૂરેપૂરો મોકળો થતા સુધી અમે અહીંથી ખસવાના નથી, અમને અમારા મિત્રો સથે બીવકુલ જવાની ઈચ્છા નથી.

- પણ પ્રમુખે એક બાબત તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચતાં જણાવ્યું “તમારું કહેવું મારે કબૂલ છે; હું તમને અહીંજ રાખીશ, અને બીજી હુકમીને આગળ જવા દઈશ. પણ તેના પર કદાચ કંઈ આકૃત આવશે અગર મરવાનો વારો આવશે તો અમારું કેટલું ખોટું દેખાશે ? હિંદુસ્થાનમાં રશિયા માટે કેવી ગેરસમજુત ચશે ? તમારા હિંદીભાઈઓ રશિયાને જરૂર દોષ આપશે ? તેઓ અમને ખુસ્તેખુસ્તું કહેશે કે “બેનઈસ્લામીસ્ટ લોકોની અળવળ રશિયાને નાપસંદ હોવાથીજ તેણે અમારા ધર્મીભાઈઓને અનાતોલિયા મોકલ્યા. આવું જોખમ રશિયા શા માટે માથે લે ?”

આથી અમારા બીજા પઠનુંજ શાય તે અમારું પણ બલે શાય—એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો; અને અમારું નસીખ અમે તેમની સાથે જોડ્યું. તેમની સાથે ગયા વિના અમારે બીજાં રસ્તા ન હતો. અમે ઉપદ્રવાનું નક્કી કર્યું. પણ તત્કાળ ખોટા ન મળવાથી કેટલાક દિવસ અમારે ત્યાંજ રોકવું પડ્યું. તે મુદત દરમ્યાન રશિયનોમાં ભળવાની અને તેમની એકંદર પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની અમને સારી તક મળી.

પ્રથમ તો અમને રશિયન લશ્કરના પોશાકની નિરર્થકતા—

જડતા જાણ્યું. સીપાહીઓનો પોશાક બે

રશિયન સિપાઈ સ્થિત ન હતો. એકસરખો (Uniform

પણ ન હતો. બધા પોશાક દીલો અને

પહેલો ખેલો હતો. તેમની ટ્રાપીએ લગ્નરો સુધી આવતી હતી. બધાજ સીપાહીઓમાં એવો પ્રકર જોવામાં આવતો હતો. આ જોઈ અમને બહુ નવાઈ લાગી. પણ પછી અમને સમજાયું કે એ લશ્કર સામાન્ય મજુરો અને ખેડૂતોનું બનેલું હતું. જરૂર લશ્કર નાશ પામવાથી હાવ તેની જગાએ આ લશ્કરથી ચઢાવી લેવામાં આવતું હતું. વળી ઘેઘગ વખત પર લગઈ થઈ જવાથી તેમજ

જોઈએ તેના ઉચ્ચે ધધા રાફ થયેના ન હોવાથી લક્ષરનો પેરાક' એકસરખો મરી સજયો ન હતો. ખપડા પૂરા પાડવાનું નીતન સર કારને જરા કમિન થઈ પડ્યું તેથીજ આની સ્થિતિ થઈ હતી

પરંતુ મોગ આશ્ચર્યની બાબત એ બની કે ત્યાર પછી જ માસની મુદતમાં જ બધી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ તે પછી રશિયાના જોગનું તાનિય પામેનું નરર બીજું લાગ્યેજ હશે એમ અમને લાગ્યું વ્યવસ્થા અને બદોમસ્ત રશિયન લક્ષરમાં પહેલા ન બરના જોવામાં આવી

પ્રમુખ સાથે અમારે જે સલામત થતું હતું તેમાં તેમને એક દિવસ અમે કાન્તિના મરજો પૂછતા કાન્તિના કારણે તેમણે મ્હુ " મિત્રો, ત્યારે તમે અમારા દેશની અદર પ્રવેશ કરશો, ત્યારે તમને વધારે ખર્ચ ન આવશે. છતાં હું તમને કેનાક મરજો દૂમમાં મ્હુ છું પહેલાના અમનની વાત યાદ આનતા આજે સરીરમાં કપારી આવે ૥ રશિયને પ્રગતિ નસીમ તે વખતે મિચિન હતું રશિયાનો ભવિષ્ય કાગ ધણો ભયકર હશે. મહા મુદ્દના જ ના સમયમાં ખેડુતો માથી લક્ષર ઉભું કરવામાં આયું તેમને બળાત્મકે સીપાહી બનવાની ફરજ પડી તેમના હાથમાં હથીયારો તરીકે બહુકો કે તનવારો નહિ પણ લાકડાના દડા આપવામાં આવ્યા હતા. તેમને શત્રુ સામે ઉભા રેતા આવડતું ન હતું જર્મનીની યાત્રિક તોપો સામે તેમની પ્લગ્લોની પનગો જવા લાગી અને એક દાણ વારમાં તેઓ મિચારા જમીન પર મુડત થઈને પડ્યા લાગ્યા જર્મનીના મનુષ્ય કાતકે યેગ હેઠળ ઘાસ કપાતું હોય તેમ તેઓ કપાવા લાગ્યા રશિયાની સર્વ પનગો જર્મનીએ સફ કરી નાખી

ત્યારે આખા દેશમાં ખેડુતોને અને લક્ષરને શાંતિની જશર

હતી. આખો દેશ શાંતિ માટે ઉત્સુક હતો. જાર સાહેબના નાયરંગ પરંતુ જારે શાંતિ સ્થાપવાને બદલે લોકોને વધારે લાડકાળા તેણે ગરીબ લોકોની ક્તલ તેવીજ ચાલુ રાખી. સીપાહીઓ ઠકડતી ડીધી અને તોપોના મારથી ખાઈમાં મરણ પામતા હતા, તે ખતે મોરકોમાં નાયરંગ આવના હતા. રંગભૂમિ પર ગાનતાનની દ્વાર ઉડતી હતી. રોચેનના જાટલા ને જાટલા ખાલી થતા હતા; ને પરિશિષ્ટ વારાંજનાઓના નૃત્યમાં જાર અને તેનો અધિકારી વર્ગ પાતાનું દેહમાન બૂલી ગયો હતો.

ગામડાંમાં અને પરાંમાં દુઃખની હાથા પ્રસરી હતી. લોકો સ્થગીત થયા હતા. સગાં સંબંધી, બાપ, ભાઈ લગ્નમાં ખપી જતાથી સેંકડો કુટુંબોની આંખોમાંથી રડી રડીને આંસુ ખૂટી ગયાં નાં. લગ્નમાં તેમના સંબંધીઓ મરણ પામવા છતાં મોરકોના રાજભવનમાં અને હોટેલોમાં દિવાળીના જેવી રોશની થઈ રહી હતી. તે વખતે ત્યાં વિશ્વાસ અને રંગરાગનું પૂરે આગ્યું હતું. રાજ-શાહી એશઆરામમાં સૌ ગરક થઈ ગયા હતા.

રાજની સ્વનંત્ર સત્તા, નિરંકુશ સત્તા લોકોના માન મરતઓ બળવવા ઉપરજ ટકી રહે છે. લોકો નમ્ર નીચી બેરડીને સૌ યતા બળ છે, તેમ તેમ તે નિરંકુશ સત્તા કે હુંડે મિરકાળ માટે જડ પાત્રે છે. લોકોની નમ્રતા; બોધે નાક ધસવા મુધીની નમ્રતાજ, મુલતા-નશાહી કિંવા સોટાશાહીના અસ્તિત્વનું મુખ્ય કારણ છે. પ્રગતની સદનશીલતા પરજ રાજ્યો ટકે છે; અથવા નાશ પામે છે.' નિરંકુશ રાજ્ય સત્તાના ઝુમ્મર હેઠળ વધારા પછી સદનશીલતા વિના ખીજનું કાંઈજ હેતુ નથી. તે જુલમ લોકોથી સમગ્નતો નથી. પ્રગતની સદન-શીલવૃત્તિજ જુલમનો આવરણ લાગે છે; પરંતુ તે સદનશીલતાની

પણ ઈ અધિ હોતી જોઈએ જ્યાં સુધી પ્રજા પોતાના મતક ઉપર કરે નહિ ત્યાં સુધી જ નિરકુશ સત્તાનો જોડો તેના પર લાદી શકાય છે પણ જ્યારે પ્રજા સામી થાય છે, ત્યારે તે નિરકુશ રાજ્ય સત્તા વૂળમા મળે છે તેના ચૂરેચૂર થઈ જાય છે અમારે ત્યાં પણ એમ જ બન્યું પ્ર નર્ગને જ્યારે જુનમ અસહ્ય લાગ્યો ત્યારેજ તે જુનમો અત આગ્યો ૩૦૦૦ નિરકુશ રાજ્ય સત્તાની ધૂળરાગી કરી નાખી લોકોએ જ્યારે તે કદિ નહિ અનુભવે ની, અપૂર્વ યતન પ્રત્યક્ષ જોઈ ત્યારેજ તેમની આજો ઉધડી, તેમણે જુનમ સામે પડમર ધોઈ કામગારો મરખાનામાથી બહાર નીકળી પડ્યા એકુતો ખેતરોમાથી બહાર નીકળી આજ્યા કોસેક અને સીપાહીઓએ એકસાથી કરી અને તે મૂળી પ્રજાની મંદે દોડી ગયા સૌએ બેગા મગી છોતરાની માફક રાજસત્તાને ઉડાડી નાખી ઝારને અને તેના અધિકારી વર્ગને ઘાસના પૂળા ફેંકે એમ ફેંકી દીધા”

પ્રમુખનું આ ભાષણ અમને એક ઉપદેશ રૂપ જ હતું સ્વ
તત્રતાનું ખરૂં અરૂપ અમે ત્યાં જોયું
સ્વતત્રતાની ખરી માનસતાનું ઉદ્ભવજ, નિર્મળ કુદરતી
વિવ્યતા રમકપ અમારી નજર આગળ ખડુ થયું
સ્વતત્રતામા કેવી વિવ્યતા છે તેનું અમને

ત્યાં સપૂર્ણ ભાન થયું જ્યાં ત્યાં ચરીમાઈ ઓ કુખી સ્થિતિ હોના છતાં તે લોકો ધણા આનંદમા હતા તેવો આનંદ આપણા દેશમા દેખાવો દુર્લભ છે આ સર્વ પરિણામ ક્રાન્તિથીજ આનંદ હતું લોકોના મો પડ સપૂર્ણ સતોડ જણાતો હતો તેઓ તદ્દન નિર્ભય બની ગયા હતા લાઈબ્રેરિસ એને શુ એ તેઓએ પોતાના વર્તનથી અમો બનાવી આપ્યું જુદી જુદી પચામ જાનિઓ હોના છતાં તેમનામા એક કુદ્દુબલાનના જણાતી હતી એકમેક સાથે ફાગવામા તેમને જાનિબેદ નડતો નહતો કિવા ધર્મનો બાધ આ

વતે નહતો તેમનો બાનુબાર જાતિ અને ધર્મ કરતાં આગળ
વધેનો હતો દરેક જણને જુદરૂપિતા જેની વાચા ટૂટી હતી અ-
ત્રતા ડી અમનનો પ્રસાદ વહેવા માગો દેવાથી તેમનામા નન્યેનન
આગ્ય હતુ તેમની નમોમા તાગ્યુ લોટી આગ્યુ હતું. તેમનામા
નવા અકુગે આના તેમને નવીન હાથ મળ્યા દરેક મળુ, દરેક
રીપાળી, દરેક ખેડુન, ક્ષેત્રકે કસાયવા લાપણુનરની માફક દેકાણે
દેકાણે અખ્યવિત વાણીથી લાપણુ આપતો હતો તેની લાપણુ-
શક્તિમા ઓગ જોસ આગ્યુ હતુ હજારો વર્ષનુ બોલવાનુ જાણે
આજેજ તેઓ જોરી નાખના હતા

અમે ટિંગિજમા હતા ત્યારેજ બોખારા, જાડેદિમોને—એટરે
પ્રગતિ કરનારાઓને હાથ આવ્યાના ખમર
બોખારાનું પતન અમે સાલ્યા તેજ પહે પહેક માહિત પર
નિજ્યના ઉત્સવ નિમિતે એક વિરાટ સભા
ભરવામા આની બીજે પણ અનેક દેકાણે તેરી સભાઓ ભરાઈ.
તેમા વક્તાઓ કારમી, રૂનિયન, અગ્રેજ અને ટર્કિશ લાપામા
લાપણુ કરતા હતા તેમના દરેક ઉ-આગની સાથે તરવારો ઉંચે ઉ-
છાગતી હતી આ મલા નહિ પણ રણસમાખજ હશે અને વક્તાઓ
નહિ પણ સાચા મોદાઓજ હશે એમ જોનારને લાગતુ હતુ.
જ્યા ત્યા નિજ્યના ઉત્સવનીજ ધમાલ થઈ રહી હતી એ નિ-
જ્યના ઉન્માદની કાઈ સીમા ન હતી એ ઉત્સવ દિવાળી કે દશેરાના
ઉત્સવને પણ પાછો હમની દે એવો હતો—એટલુ કહેવા ઉપરાંત
તેનુ નિગેઃ વર્ણન થઈ શકે એમ નથી આજુ/શહેર રાણુગારામા
આગ્યુ હતુ દેકાણે દેકાણે મોનેરી વાકચો વખવામા આવ્યા હતા

પ્રજનો ઉત્સાહ બેઠક હતો તે ગરે બધા થીએરો—રગ
ભૂગિઓ રગેરે બાખ્યાનગૃહ બન્યા હતા વાનિ અને બન્યે જાણે રાત્રિ
મુદર રીતે વાગતી હતી આખી ગત માખાનુ હોમામા આગ્યુ

જ્યાં લા આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો આખી રાત ચેરાની અગર્જના
અન્યા મરી

બોખારા પ યુ હતુ તો પણ આજુબાજુનો પ્રદેશ હતુ
ગાંડીઓના મ પૂર્ણ અનન્યતા આજો ન
આસપાસનો પ્રદેશ હતો તે બોખારાના અમીરના તામાના
તુકામન ચોકોના અનન્યતા હતો દેશ સાથે
હતુ પ્રિમિતનો અવસર શરુ થયો નહોતો પગેનાની માફક હતુ
પણ તે અનગળ રહ્યુ હતુ

બોખારાના પતનની દખાવત સાલગી અમારા મિત્રોની ધી
રજ ખૂબી ગઈ તેમને સખત આધાન થયો પેન ધરનામીકમનોજ
જાણે નાશ થયો હોય એમ તેમને લાગુ જાડેઓના તામાના
બોખારા આવે એટલે બો ગેવિકોના તામાના / આરના જેવુ હતુ,
અને જાડેઓ પપુ મણુ તતા ? તે પણ બોગેવિકોના લાઈજ ને ?
અમારા મિત્રો જ્યાં ગભગઈ ગયા

૧૯૪૬ બ્રેટ આવતી હોય તો તેની તપાસ કરવાને માટે
સારથી સાજ સુધી તેમણે બહાર પર
શુભ સમાચાર પોતાના માણુઓ મૂક્યા કોઈને શાસ સરખો
લેના દીધો નહિ આખરે ઓક્સસના ઉત્તર
ભાગથી બે મોટા ૧૬ સામાન ૧૬ પ્રિમિત આવતી હતી તેને
દૂરથી દેખતાજ અમારા ધર્મબધુઓ ૥ જાણુઓ સહજ શાસ પણ
ન લેતા દાડીને પોતાના દોષો પામે આ ના અો તે શુભ સમાચાર
જાણુઆ દોડીઓ દેખાતી હતી ૬ મોટા દેખાતા હતા એ પણ
તેમણે જોયુ નહિ પણ ખરેખર તે દોડીઓ / હતી અને પ્રિમિ
જાજ આરતી હતી આગળ ઘણો લન હોવાો લીધે દોડીનાગાએ
કચકચાવીને લાગુ કચુ અો અમાગુ પેન ધરનામી લાઈઓએ તે કચુ
કરી બે દોડીઓ ૧ ૧૧ પણ પ્રિમિજના ઉત્તર ગનના લાઈઓએ

ભાગ્યની મોગી રકમ પોતે / ભરી દીધી, એટલું નહિ પણ અમારી સાથે ચાર નિવસ પહેલ્યે એનો જોરાકી સામાન તેમણે બધા પો ખિનામ લાપુલ્લા પુષ્કળ આપ્યા વાસ્તવિક રીતે ગિરમિજથી તુર્ક જતવામા લગભગ મે દિવસનો રસ્તો હતો છતાં મગ્ન અને માખણ પણ ખૂબ આનંદ હતા આની ગીતે ગિરમિજના અમનગેએ અમારે સ્વામત કરી અમારી રજા લીધી

અમે ઘણી નામગૃથી ગિરમિજ છોડ્યુ કેમકે અમારા લાછઓએ અમને તેમ કગવાની ફરજ પાડી

ગિરમિજ છોડ્યુ ખરી રીતે અમારે રશિયન રાજ્ય કાન્તિનો અભ્યાસ કગવાનો હતો તેથી ત્યાજ અમારે

રહેનાતુ હતુ પણ અમારા મિત્રોએ તેમ રજા દીડુ નહિ તેમના સમ્રમા તેમને કાર્થ ભાગી ર નોંધતા હતા અમને જેટલી રશિયન રાજ્ય કાન્તિનો અભ્યાસ રજાની ઉત્સુતા હતી તેનીજ ઉત્સુકતાએ લોખને અનાતોનિયા જર્થ દર્શઓ સાથે ધર્મસુદમા સામેત થવાની હતી પરંતુ તેમા એ નોકિનોજ રિત્ય થયો અને અમારે તેમની સાથે દોડીમા જવાની ફરજ પડી

અમારા અવિચારી મિત્રોના નાં અમે જાણીશુને પોતાની જાત પર સમ્ર પટોરી લાછએ લીએ એતુ જોઈ અમને બદર પર વગાડના આવેના કેટલાક રશિયન મિત્રોની આખમા આમુ આના અમારા પર ખેની આફત આપે તેની તેમન સારી પના હતી પણ તે અમારા પેન કન્યામી લાછઓને ન હતી ગિરમિજમા અમારા માટે-હિંદી જનજાને માટે-ખાત અભિપ્રાય ઉત્પત રી આખરે અમે ગિરમિજ છોડ્યુ ખરામીઓએ મુકાન હાથમા લીધા અને ઓમ્સસના ઉડા પાપીના પ્રસાદમા પ્રવાસ કરી અમે બીજે દિવસે સવારમા મિલિફ જર્થ પહોચ્યા

તે મેકાણે કેનાં જુખારી મુકા અમારી નજરે પડ્યા તેમણે

એવો સફેદ પોશાક પહેર્યો હતો કે રાતને
 મુદલાના પરોણા વખતે જો તે અમારા મિત્રોની નજરે પડે
 તો તેઓ ઝોકસસના રાત્રી અવાદમાં અપો
 અપ ભુસકાજી મારે! ક્ષરણ કે તે સંદે પોશાક પિશાચ જેવો
 લાગતો હતો તેમના અમ્મા પણ તેમજ હતા પણ સાચા નખીમે
 અજવાળુ પુષ્કળ દેખાઈ તેઓનો આપધાતનો પ્રસંગ દર્શી ગયો
 અમે મિનિક ઉત્પા અને તેજ મુનિ ત્યા મુકમ ક્યો,
 ત્યા અમારા મિત્રોના મેઘાન તરીકે અમારી સારી બરદાસ્ત કરવામાં
 આવી, પણ મુદલાની નજર અમારા સબવમા સંસ્કારીય જણાવી
 હતી અમારા માટે તેને વિગેય માન દેવ, એમ જણાવું નહતું,
 પરંતુ તેનાથી અમારું લાઈ નુશાન થઈ શકે એમ ન હતું.

બપોરના અમે સિલિક છોડ્યું અને તુર્નિ પ્રવાસ શરૂ મ્યો
 પે ભરીને જમેના હોવાથી અમારા મિત્રો ધણુ આનદમાં હતા
 તેઓ ગાના હતા અને નાચતા હતા તેમજ તે દૃશ અને આનદ
 જોઈ અમને “ટ્રેન્ડ આધોડ” ના એક ખુબારીની ટોળીતું
 રમરણ થયું

અત્યાર સુધી બધું બરાબર હતું સર્વ મર્ષ અનુકૂળ હતું
 પણ આગળ જતા પાંડા અક્ષતમાં પડવાનું
 અભાણી આકૃતિઓ હતું એ વાત ક્રોધના આનંદમાં આવી નહિ
 ત્યાં તો બધા પ્રદેશ ભયાનક હતો મ્યો
 આથમ્ય પગી દૂર અધકારભર્યાં જાખા અજવાળામાં અમારી
 હોડી પરના માણસોને કિનારા પર એવીક આકૃતિઓ ઉભેરી જ
 છાવા લાગી તે આકૃતિઓ અમને કિનારા તરફ એ નાચતી હતી
 તેઓએ વાગીની લાખી ટોપીઓ અને પહેાળી ઈન્જન પહેરી હતી
 એની મેમ્ડે મૂર્તિઓ કિનારા પર અમારી વા જોતી ઉભી હતી,
 તેમનામાં અદર અદર કાઈક વાતો ચાલી સભાળતી હતી તેમની

ભાષા અમને બીલકુલ સમજતી ન હતી, તે જોઇને અમારાં પેન ઇસ્લામી મિત્રોએ ખુલાસો કર્યો કે એ લોકો આપણું સ્વાગત કરવાને માટેજ ઉભા છે; પરંતુ અમારા તુર્કી મિત્રોએ ક્યું કે એ તુર્કીમન લોકો છે અને આપણને કિનારા તરફ બોલાવે છે. તેઓ પોતાની ભાષામાં આપણને સમજાવે છે કે “આગળ ન જશો, ત્યાં ભય છે.”

અને કિનારાની નજીક જવા લાગ્યા તેમ તેમ અમારી જોટ પરના તુર્કીનાં અને ટંકોનાં મોંઢાં નિરતેજ તુર્કીમનોને ઠબજે થતા લાગ્યાં. કિનારા પરના તુર્કીમનો અમને કિનારે કેમ બોલાવતા હશે અને ક્યું સંકટ આવવાની ધારતી બતાવતા હશે તેની અમને કંઈ સમજાણ પડી નહિ. કાણે કાણે અમારા ટંકેલ મિત્રો વધારે વધારે ફિક્કા પડવા લાગ્યા. આખરે અમે તેમને કિનારા તરફ જોડે લઈ જવાની ના પાડીએ તે પહેલાં તો તેમણે તે કિનારા પર સ્થાવી મૂકી આ વખતે સારી પેઠે અધાઈ થયું હતું. કિનારા પર જોગેલા તે વિશ્વ-કાણે દેખાવના તુર્કીમનો ચપોચપ અમારી હોડીઓમાં ધુમ્પા; અને અમને એક પછી એક સવાલ પૂછી મબરાબી નાંખ્યા, અમને તેમની ભાષા બીલકુલ સમજતી નહિ હોવાથી અમારી હોડીઓમાં જે તુર્કી હતા તે દુભાષિયા થયા; અને અમારા વળી તે લોકોને જવાબ આપવા લાગ્યા. તુર્કીમનોએ અમારા પ્રત્યે ચલાવેલું બૂલબૂલામણી ભરેલું વર્તન જોઈ અમારામાં કેટલાકે તર્ક કર્યો કે આપણે હવે આ લોકોના કેદી બન્યા છીએ એમાં શંકા નથી.

પણ તે તર્ક અમારા પેન ઇસ્લામી લાઇઓને જરા પણ સાચો ન લાગ્યો. તે બચ્ચાં મારી ઉઘટું કહેવા લાગ્યા કે “હવે અમે તુર્કીમનોની હદમાં ગયા છીએ, અમારા પેન ઇસ્લામી મિત્રોના આશરૂ નીચે ગયા છીએ ! અમને અમારા ધર્મબંધુઓ

મળ્યા છે, પંત્રી શાંતી ખીક છે? દેવે અમે અમાગ ધર્મબધુઓન વની ધુખારી જાડેસો સામે લડીનું, અને તેમને લગરી તુર્કોમ નોને પણ અપારીશુ જાડેસો બોલોવિકાના બાહજ છે દેવે અને તુર્કોમનોના સગલાજુ દેશજ આપ્યા હીએ એટલે અમારે ડગાતુ કાગજુ નથી”

અમને તેમના આ નિચારે જરાજર વાળ્યા નહિ તેમની ચતુરચ અને મુમહીગીરીમા અમારે કામે દેવ અને રાક્ષસ આપવાની અમે ના પાડી, અને ચોક્કસ જણાવ્યું કે જે બોંગેરિકોએ અને જાડે સોએ અમારા પ્રત્યે મિત્રતાબધું વર્તન ચલાવ્યું હતું, જેમને અમારા મર્ધ પ્રત્યે સપૂર્ણ સદાતુષ્ટી દતી, અને જેઓ અમને કાણે કાણે ધરના ગાજુસની માફક ઉપયોગી થના હતા તેમની સામે વડવા કરતા તેમનાજ કાથે મરતુ પણ બડેતર છે તુર્કોમનો સામે તેમની (બોંગેરિકોની) સરખામણી કરી જરાજર નથી એક દેવ છે, ત્યારે ખીજ રાક્ષસ છે

આ વખતે રાતના અગીઆજ વાગવાની વખત થઈ હતી, અને આવેલા આગ્રિક પ્રસંગથી અમને હર્ષનો વખત? રાતે ખાસતુ મગરાતુ મુસ્તેન હતું અમારી ચેમેરે થોડા અધાક હતું અમને કાઈ સૂત્ર પડતી ન હતી અમે તેના પગ નિચાર કરના લાગ્યા, પણ બનાવ્યા નિરાગાજ જણાતી હતી. અમારા લાકડો તો સૌ આનદમા લીન બન્યા હતા ને ફાસસી જાણનારા તુર્કોમનો સાથે કિનારા પગ બેસીને મજાથી ગ પા મારતા હતા તેમને લાવિ રાતની જરા પણ ચિતા ન હતી. “દર્દને વખત એમને જાના સમયની આગાહી છે” એ સૂત્ર તેમના ખ્યાનમા આવ્યું નહિ

તે રાત અમને અમારી જિંદગીમા કદિ ન અનુભવી હોય

એટલી લાખી લાગી આખી રાત અમે ચિંતા અને ડાંગાલરેલી સ્થિતિમાં કાઢી । બુઝી ગયો દિલ્લુડની દુખ । । ગત આની સગામણીમાં અમને ૧૦૪ ન લાગી અમાગ તુકા દુભાવિયાઓએ અમને ક્યુ કે આ કેદ એમ્ને જાવિ મૃત્યુન મનએ, મોત વિના આ કેને છેડા આસ્વાનો નથી આપણે બધા મગના છીએ ”

હવે તો અમે અમરો બપો આધાર નગીમ પર મૃત્યો, કેમકે પ્રયત્નવાદ ત્યા આગળ નમ્ને હતા પણ અમાગ રમ્મધેના લાઠએ ૮૭ પણ તુમમોના દયાગુ હૃદયની મીઠી ડ પના છેડતા ન હતા તેઓના હૃદય કેદના દયાગુ છે-માખા, રના પણ નગમ અને પીગળી જાય એના છે એ ગતની તેઓ સાશી આપતા હતા તેઓ મ્હે ‘તુમિને યોગજ વખતમાં આપણી જે મેમાનગીરી કરશે તે જોઈ તેમના પ્રત્યેને તમારો દુગમ્મદ નાબુદ થશે અને તેમના માટે ખોટા નિચાર વાવના બદલ તમે પસ્તાગો ” અમે મ્હુ- ‘ઓહો, ત્વે તો રોના કરતા પીગુ શુ ? આ પ્રમાણે જેમ તેમ મન વાળતા અમે તે ગત ધણી વ્યગ્ર સ્થિતિમાં મૃત્યુની રાહ જોતા મદી

તે રિસના જેનુ પ્રભાત અમારી નિદ્રામાં મદિ ઉચ્ચ ન

હવે સનારમાં તુમમોના ચોમ્ના ચોમ્-મિગ

દુઃખી પ્રભાત છે રા સાથે ગધે । અો ખચ્ચર પર બેગી

તાયમાં બહુમ અને વૃણ રાખી મુકેલા

હગનામધ હથિયારો તથા ચ મુકે લઈ દોડના ટોળા પર તરાપ મારતા ભૂખ્યા વરની માક્ર ખોતાના હથમ તે દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્ર ચમ ખતા જો ામા આવ્યા તેમનાગાથી જેના હાથમાં મુધરેની દમની રાહરો હની અને જેમણે ભૂગ અને ખાખી તુર્ફ ઝખ્યા પડેલા હતા તેઓ અમરી સામે આવ્યા તેમણે અમ । નીચ ઉતરી ખિારે એક દારમાં ઉભા રહેનાતો આગળની દારાસતવી કુડમ આપ્યો અમે તે નાન્યો

તે દરેક ભૂખ્યા વગે અમને વાગવાર એટલી ચો સાધ્યી

ખાનાતકારી

ગળ્યા કે દિંદુસ્થાનની જેલોમાં થતી સાંજની

ગલુગી તેના આગળ શા દિસાબમાં ?

પંડી અમારી ઝડતી લેવામાં આવી. પણ

અમારા લોકો પસેથી ઠાંધળ જડ્યું નહિ. ત્યાર બાદ તેઓએ અમને બંદુકની અણીઓથી અને હાથમાંની ચામુકથી જેમિનમ માર માર્યો. અમારામાંનું કોઈ તેમના મારથી બચવા પામ્યું નહિ. તેમના મારે અચાર સુધી અત્યંત માન ધગવના અમારા ધર્મબંધુઓ પણ તે પ્રસાદીથી છૂટ્યા નહિ. અમને કુટીજ નાંખવામાં આવ્યા. તેમનો એ કારણનો માર પશુઓથી પણ સંકળ ન થઈ શકે એવો હતો. અમે અમારા લણતરના દિવસો પણ બૂકી ગયા. તેમના મારે અમારા મારકણા મારતરના મારને પણ બૂકાવી દીધો.

હવે તેમના “ હૈદો અને હાકો ” (ચાણો, આગળ ચાણો.

દોડો, બેરથી દોડો, અમારી પાછળ નહિ,

હૈદો અને હાકો સાથે સાથે દોડી આવો) શરૂ થયું. તે

લોકો મધેડાં અને અચ્ચર પર બેઠેલા

હતા અને અમે પગપાળા હતા એટલે અમારા કમનસીબની દૃઢ ન રહી. તેમની પતનવેગી ચાપ સાથે અમારાથી પટે ગી શકાય એમ નહતું. દરેક પળે અમારા પ્રાણ તરબચી બાકુજ થતા હતા, હતા-હટ કારણ ખાંધ અમારા બેરકુટો વળી ગયો હતો. અમારા આગળ પશુઓને પણ શું હાંકે ? અમારામાંથી ચાર જણ રસ્તામાંજ મર્જા ખાઈ પડ્યા. પણ કોઈએ જરાયે દયા બતાવી નહિ. અમે તરસથી જાડુ અકળાઈ ગયા હતા. છતાં એક ઘૂંટડો પાણી પીવાની પણ તેઓએ રજા ન આપી. માત્ર એક “ હૈદો અને હાકો ” નો અવાજ સંભળાતો હતો.

અમને આ આફતમાંથી છોડવવા કોઈ આવ્યું નહિ. જ્યાં

ધુધરેજ અમારો ત્યાગ કર્યો ત્યાં અમારી મદદે આવવાની ડોની માંએ સુંકે ખાધી હોય ? કમનમીએ અમારા બધા પર એકસરખી તરસની આગ વરસી રહી, મૂર્છા પામેલા માણસો પણ અમને આકૃત રૂપજ થઈ પડ્યા. કેમકે અમે આકૃતા ન હતા પણ દોડતા હતા. અને તેની ઝડપથી તે લોદિને ખાંધ પર લઈ દોડ્યું મુરકેમ થઈ પડ્યું. અમે મૂર્છા પામેલા પૈકી એક જલુનાં સોનાનાં બટન કાઢી અમારા છેડેસ્વારને આપી દીધાં. એટલે તેણે તેને પોતાની પાછળ ઘોડા પર લઈ લેવાની દયા કરી. પણ પછી તો અમારાં સોનાનાં બટન પણ બજારોરીયા એ લોદિએ પગની લીધાં, અને દયા બતાવવાની બાલુએ મૂકી અગાઉ કરતાં પણ વધારે નિર્દયતાથી અમને કોરડા મારવા માંડ્યા. દયા બતાવવાને બદલે અમારા વાંસાની કચ્ચુંબર કરવાનુંજ તેમણે ધાર્યું હતું !

પણ મૂર્છા પામેલા મિત્રોને રસ્તામાં પડતા મૂકી અમારાથી આગળ જવાય એમ ન હતું. આખરે હાથની પાલખી ! અમે બબ્બે જણે હાથની પાલખી ઠરી એક એક માણસ તેની પાછળ રહ્યો. આ આ પ્રમાણે બંન્ના બેશુદ્ધ માણસોને લઈને અમે દોડતા હતા. પણ એટલા ત્રાસથી ક્યાં પતે એમ હતું ? રસ્તામાં બીછ અનેક આકૃતો અમારી રાહ જોઈને બેસી હતી. કાળા ક્રનવાળા ઘોડા એમેર દોડવાથી તેમજ અમારા દોડવાથી આકાશમાં જે ધૂળતો ગોટ ઉડતો હતો તેથી આખો રસ્તો અધકારમય બની ગયો હતો. અમારી તદ્દન નજીકના માણસ પણ કોણુ હમે તે અમારાથી દેખાતું ન હતું. આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, કેમકે ધૂળના ગોટામાં જે આંધુ મો દેખાય તેટલા પરથી અમે એકમેકને જોઈખી શકતા ન હતા. માત્ર અવાજ પરથી કાંઈક જોઈખાણુ પડતું, પણ તે અવાજ પણ દરેક ફાણે ગળું સુમળું હોવાથી ફીણુ થતો જતો

હતો; એટલે તે પણ ખરાખર સાંભળી શકતો ન હતો.

સવારથી સંજના પાંચ વાગ્યા સુધી અત્રપાણી વિના
અમે પચીસ માર્કલ ચાટ્યા. એ સંકટ
ધોડેશાળ-તળેલો. ધણું ભયંકર હતું. પચીસ માર્કલ ચાટ્યા
પછી અમને એક ધર્મશાળામાં લઇ
જવામાં આવ્યા. અર્ધો અર્ધો પિન્ડ પાણી હાથ મેં ધોળા
અમને આપવામાં આવ્યું. તેમાંથી વધે તો તેનાથી અમારી તરસ
મટાડવાનો અમને હુકમ થયો. ખાવાનું તો કાંઈજ ન મળ્યું. પછી
અમને ગધેડાં અને ખચ્ચર બાંધવાના એક તબેક્કામાં મુકામ આપ્યો.

તે ઠેકાણે એટલી દુર્ગંધ મારતી હતી, કે તેને સંજ્ઞાત નફલોક
ઠહીએ તો પણ ચાલે. ખરેખર અમે નફલોકમાં જ આવી પડ્યા
હતા. તબેક્કામાં લઇ ગયા પછી અમારા દરેકને પગે બેડી નાખવામાં
આવી. બીખારીઓની પાશ્વ ઠેકેલી છાવણીમાં જેમ ધોડાની પાગા
બાંધવામાં આવે છે તેમ અમારી પણ અહીં વસે કરવામાં આવી.
જાણે અમે તુર્કિસ્થાનના ઉંડજ ન હોઈએ ! અમે તેમની પાસે
હયાતી મોંગણી કરતા તો તેના જવાબમાં તેઓ અમને ફટકા
કોરડા મારતા હતા. પણ તે સહ્યાય એટલા અમનેજ પ્રાપ્ત થયું
હતું એમ ન હતું. ધંધરે અમારા મિત્રો ઉપર પણ તે ખેર
ગુજરી હતી.

અમારા તે લાકડાઓ તુર્કોમનોને ધણા કરગરીને કાલાવાકા
કરવા લાગ્યા. તે ન સાંભળે તેમ તેમને

હાય ! કિરમત ગાળો પણ દેવા લાગ્યા; તેમના નામના
કાકા ફેડવા લાગ્યા. તેઓએ કહ્યું “હાય !

કિરમત !” પણ હવે હાય હાય ક્યાંથી શું વળવાનું હતું ?
અમે યમદૂતોના પાશમાં સપડ્યા હતા. તેમની નજરમાં અમે
મનુષ્ય નહિ પણ પશુ જ હતા. અમે મૃતુલોકમાં નહિ પણ નફ-

• લોકમાં હતા. અમને શારીરિક પીડા અસહ્ય થતી હતી પણ અમારા લાઈએને જે માનસિક પીડાનો લયંકર ત્રાસ થતો હતો તે તે અમને થતો ન હતો. કેમકે અમે જાણી બુદ્ધિનેજ આ આપત્તિમાં પડ્યા હતા. બુખારીયન-જાહેદિયસોના શત્રુઓ તરફથી આ કરતાં વધારે સારી મેમાનગીરીની અમે આજાજ રાખી ન હતી. તેથી આશા અમારા મિત્રોએ ઘણી રાખી હતી અને તેનું ફળ પણ તેમને બરાબર મળ્યું !

• અમારો પાસે જે ખિલાખ (રશિયન આઉનબ્રેડ) હતી તેનાથી તો તુર્કોમનોને વધારે શંકા ઉપજી.

સંદેહવશ શત્રુઓ અમે જાહેદિસ હોવાની તેમને પાકી ખાત્રી થઈ ગઈ. અને જાહેદિસ તો તેમના શત્રુ-ઉભાને હિજા બાળી મૂકવા લાયક ! પછી તેઓ અમારા પર દયા ક્યાંથી બતાવે ?

તે આખી રાત પણ ગ્રાણધાતક પીડામાં ગઈ. હવેમાં પડ્યા પછી કેને ઉંઘ આવે ? છતાં મજરકે જરા અમારી આંખ મળી. પણ સવાર થતાં પહેલાંજ અમારા તખેલાની હાંતો પરથી નાનાં નાનાં છોકરાં અમારા પર નિશાન તાકી પથરા મારી મારીને અમને જગાડવા લાગ્યા. તેમની નિશાનખાજી આગાહ હતી. રાયતાનની નર્કપુરીના તેઓ નાના નાના પ્રતિનિધિઓ જ હતા. અમારું ઘર વાળવાને માટેજ જાણે ઈશ્વરે અમારા પર તે બૂતસેના છોડી હતી !

છોકરાનો વારો ઉતર્યો પછી એકેક કલા-તર (વીરલો)

અમારા તખેલામાં આવી અમારી ગણુત્રી

અમારી ગણુત્રી : કરવા લાગ્યો. કોઈ કંલુસ મારવાડી પણ પોતાના પૈસાની આટલી કસીને ગણુત્રી ન

કરે એટલી વાર અમારાં જીવતા માણસોની ગણુત્રી થઈ. તેમની ગણુત્રીનો છેદ જ ન હતો. છેડ સાંજ પડી ત્યારે અમે તેમના

સંવનમાંથી ઈર્ષ્ય છૂટ થયા, કામ્ય કે સાંજે પછી અમારી પાસે કોઈ આશ્ય નહિ.

હવે પણ અમને ખાવાનું કાઢવું મન્યું નહતું એ લોકોએ કહ્યું કે “ખાવાનું નોંધવું હોય તો ખાવા માટે કપડાં તમારાં કપડાં વેચો” ખાવાનું તો નોંધ્યે-જ, વેચો ! પેટ આગળ કપડાંની શી કિંમત ? મણસને ખરી અપૂરી વખતે પોતાની અત્યંત વહાલી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો પડે છે ! અમારી પણ તેવી-જ સ્થિતિ થઈ દુઃખાળ વખતે વહાલામાં વહાલા પેરના બાગમ પપ્પુ છોટી દેવાની ફરજ પડે છે તો પછી કપડાંનો મો હિસાબ ? અમે પણ તેમજ ક્યું પણ કપડાંથી અમારું કેવળ દિવસ ચોરણ થાય ? તે પણ ખવામ થયા.

ત્રીજે દિવસે બહાર જવા માટે તયાર થનારો અમને દુકમ થયો તે દિવસે અમાગમાના એક છુટ્ટું માતની શિક્ષા મો બહુ ઉતરી ગયું હતું તેણે આગના દિવસે ધર્મશાળાની મ્હાની દુકમને અમારા વિશે થયતી કાંઈક બોલચાલ દૂષાર્જને સાબળી હતી ત્યારથી તે દિવસોર થયો હતો ધણીવાર સુધી તેણે તે વાત અમને કહી નહિ, કારણ કે તેને છુટ્ટાંમનોની બહુ બંદીક લાગતી હતી તે બોલવાન ખીન ૧૯જ નહિ પણ કલાન્તરોની કાઉન્સિલના નિર્ણય સબધી વાગવડ હતી કાઉન્સિલમાં અમને મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી પણ મોત એટલે શું ? મોતને માટે તો અમે ત્યારથી રાહ જોતા બેઠા હતા આ યમયાતના કરના છુટ્ટ માત આવે તો જલદી છુટ્ટ થઈ જાય એમ અમને લાગતું હતું અમને કેવી મીને મારી નાખવા એ સગવડમાં એ લોકો વચ્ચે મોટા મનને પડ્યો હતો એ જણ્ય એવા મનનો હતો કે અમો

માણ જોય પો લઈ જઈ દરેકના ગળામા એક પથરો બાધી નદીના મધ્ય જગમા કુખાડી દેશ પશુ ખી વને તે પસદ ન પડ્યુ તેણુ જેડુ એડુ નડુ કે એ પ્રમાણે રોડીમા તો લઈ જવા, પણ દરેકો જુદા જુદા ન કુખાડી દેતા બરાની ગાસડી ફગી એ દમ જળ સમાધિ આપની, અથવા આખી હોડીજ પાણીમા કુખાડી દેવી ”

પરુ નાજ એ જણુને મેડુ તલન નિર્દ પડ્યુ, અને તેના મહેનામા જોએ પુષ્ટિ આપી તે હિપા એ હતો કે અમને બવાને વધ્યાન પો લઈ જવા જો ને બડુ ની ગોગા માગી હાર કરા, અને આખરે તેજ સવના બધાએ સરાંતુમતે કબૂલ નાખી

અમારી જન કરવાનો હવા પસાર થયો ખરો પણ તુર્મિનોની મધ્યરની સલાની હજ તેને મોતની મંજુરી ! મંજુરી મળી ન હતી એ લોકો તો અમારા લોડીના તરસ્યાજ બની ગયા હતા એને તે દિવસ અમને તમાર થતા ગળાથી તેમજો હુકમ છોડ્યો એ બાબુ અમને વર્ષ જરાની ન્યાગીઓ થતી હતી, ત્યાં એક દાદીનાગો, બાક બાક બાક સાગરામે અને વાક નાકનાગો આદમી અમારી પાસે આ પો તેજુ અમને લઈ જવા તમાર થયે માણોને ખૂબ આના એડુ જ નહિ પણ મારી મારીને તેમના તા. જોખરા કા

એ મંજુરી ઉપરથી અમા એમ લાગ્યુ કે હજ અમારા મોતની શિખા વખત થયો નથી અમને પુન તેજ દેકારો રહેનાનો મ આપનામા આ પો પાડા અમને મેડીઓ ખડેરાના હાથ પર બાધ એડી ગિનિમા અમે એ અગીજ કરતા વધારે રખત રહ્યા એ દિવસ અમાન નપનાપી મારો હુકમ

થયો તેના આધર્શની વાત એ હતી કે અમારી પાસેની કુળની નકરો પણ જોશિવિમનુ સાદિત્ય ગણી હીનવી યેનામા આવી અમે તેમને ઘણી રીતે સમજાવ્યું કે કુરાન અમારો પ્રતિત્ત ધર્મ-ગ્રંથ છે ! પણ તે તો એમજ નેતા હતા કે એ જવા બોલ્યોવિક તત્વના પ્રચાર અર્થે દાપેવા, જપ્ત કરના યેણ્ય પુસ્તકો છે

અમારી પાસેના જધા ધાર્મિક પુસ્તકો લઈ લે ! મા આપ્યા પછે તુર્તજ આપુધો માર શરુ થયો. અમને ન ગારે! રે હાથ ! તે મારતુ વણુન થઈ શકે એમ ન માને ! નથી, પણ માણુનોજ માણુસોને કેના મારે છે તે આ વખતે અમારા પ્રત્યક્ષ અનુભવમા આજુ અમારા અનાતોલિયા જનારા મિત્રો તે કયંકર માર પડતી વખતે આક્રન્દ કરીને નેતા હતા “ અમે મુસલમાન જ છીએ, મુસલમાન ! અમને શુ કરવા મારે છે ? અમે જોશિવિમનુ મળી આ નથી, અમે તમારે ખાતર લડના આપ્યા છીએ, અમને શા માટે મારી નાખો છો ? ”

પણ જેટલા જેરથી તેઓ પોતે મુસલમાન છે એરી જૂઓ મારતા હતા તેથી બેનક મેળા અવાજે જૂઓ મારી તુર્કમનો કહેતા કે “ તમે જાડેસોના મિત્રો જ છો ” અમારા મિત્રોની કશ્યાજનક સ્ત્રીઓ અમારાથી સાલણી જતી ન હતી સાત પાતાળ ફાડી તે અમારા કાનના પડદા તોડી નાખતી હતી પૃથ્વી પર તેવો અનાજ અમે કદિ સાલ્યો ન હતો.

તે પંચી અમને ઉપનાનો એમ્દમ દુધમ આપવામા આવ્યો બે વાળાના સુમારે અમે રમ્મશળા છોડી, રેતીના રૂમમાં પડુ બદીખાનાની બદાગ ની જતા બીજી આફતો અમારી મેમાનગીરી કરનાને ઉભી જ હતી. અમને પુન એક રેતીના રણુમાથી ચલાવવામા આપ્યા પહેલા

જિન્મના જેવું જ આજે પણ કરવામાં આવ્યું, જેથી તે ફરીથી વર્ણુવાની લગ્ન નથી આજે રમ્ને અમને ખૂબ મારવામાં આવ્યા આ પ્રમાણે અમને ફત્ત મોર્કા દાકી લાવના આગળ અમારા નાયકોને તેમ ॥ કેવલ ધોડેસ્વાર મિત્રો મળ્યા તેમની વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તે અમારા સગજામાં આવી નહિ, પણ માત્ર ત્યાંથી અપને પાસે । એ ગામમાં જન્મના ના । આગળ લઈ જવામાં આવ્યા અને એક નાની સરખી ઝોરડીમાં બંધાને જાગ્યામાં પૂર્ણ

તે ઝોરડી મોતનું જાગું હતું ! મોતની ગુફા હતી ઉંડાના દરમાં તો હવા આરામની પણ સગવડ

મોતની ગુફા હોય છે પણ આ ગુફા તો એરી હતી કે એમાં એક પણ છિદ્ર ન મળે અમારા

માણુ તરફના લાગ્યા અમે બધા ગુજળામાં લાગ્યા કેટલાક તો બેગુફા થઈ પણ પરમેશ્વરી અમે બધા નહાઈ ગયા હતા તે કમનમીન મિથિતિમાં આવી પડ્યામાં અમારા ભાઈ એ કારણુગત થયા હતા તેથી અમે તેમને તે વખતે ધણા વચન કહ્યા ખરેખર અમારા હુલાવળનું કારણુ તેજ હતા પણ હવે અમારા હૃતે ધર્મ-બધુઓની પણ ધાર્મિક શ્રદ્ધા ડાળા લાગી “ જળી અમારી ધાર્મિક શ્રદ્ધા ” એમ બગડતા તેઓ ખુની પ્રાર્થના કરતા લાગ્યા કે હું પ્રભુ ! તું અમને આ કષ્ટમાંથી છોડાવ. તું અમને બોલશેવિડેના હાથમાં મૂક, અમે તેમની આજ્ઞા વિરુદ્ધ, તેમની સલાહ વિરુદ્ધ એક ડાહ્યું પણ ભરવાના નથો, પણ હું અલગાહ ! અમને આમાંથી છોડાવ, પરંતુ તે પ્રાર્થનાનો જો ઉપયોગ ? તે ક્ષણે તે સર્વ પ્રાર્થના અર્થ ગઈ.

ખુદાએ અમારી વચ્ચે પગાની સાફ ના પાડી

માર પાતળા તે મરાગસમાંથી અમને બહાર કઢવામાં

વધસ્થાને

આવ્યા બંધાના મો પર મોતની ધનશે
 હતા પ્રસંગી હતી. અમાગમા જલો પ્રાણ /
 નહા ન હતો. અમારા પગ થયગતા
 હતા ગેરી ઝિનિમા અમે કપાગમધે ચાલતા હતા ૧૨૫ ૩
 અમારી પાછા ૧૨૫ ફૂટો હોતો હતો જલો જગમની ચીમકી
 પીક પર ચમકતી હતી અમને હાથી જતા અમાગ ઘોડેચારો
 અને ગંધેચારો તો ચાલતા હતા ઉડતા ૧૨ ઉડતા મારતા હતા
 ટોચને હા તો જેમ જોવાન તલનીન ચર્ધે જાય છે તેમ અમારા
 નાથાની ઝિનિ હતી પાચમા માર્ધન આગળ વચ્ચાન હતુ તે
 માર્ધન અમારી દષ્ટિએ પ ના લાચો ધરતી ૧૩નાનો કિંવા બીજા
 ને માર્ધનો વધ કરાનો હોય તેમો તેજ કે હો લારામા આવતા

અમો ગોળા ૩૫૫ વગી નીચે મોગે બેચવાડુ બેવામા
 આ યુ મુમનમાન લોક નમા / પ ની
 ચર્ધે ભ્રમતિ મસ્તકે વખતે બેમે છે તેમ બેચાનો અમને ૩૫
 થો અમે તે પ્રમાણે બેધ પડી અમાગ
 મારાઓ અમને ઘેરી અમારી ચેમે ઉભા રહ્યા માથુ ઉચુ નહિ
 ગયા તથા મેઝિ મધ પલુ ન બેલવાની અમને સખત તાકીઁ મધ
 અને એવો ૩૫ બીઝ થો ૩ ને મધ સુ કે ચા કરો તો પુર્વજ
 ગોળાથી દાર મારવામા આવશે અમે નીચા મો કરી બેડેના હોરાથી
 દરેકની પૂઠે શુ ચાને છે ૩૫ ની હોનચાન ચાપ છે તેની કાર્ધને
 ખખટ પ ની ન હતી પણ આગળના ભાગમા બીજાના માથા પર
 શુ ચાને છે તે હા મામાના બેધ સખત હતુ અમારી નજર ઉભેના
 મારાઓ પેડી એકના હાથમા ભરેની બહુ તો બીજાના હાથમા
 પાણી ચાલેના જૂની ૧૫ના હથીઆ જલ્યાતા હતા બહુ અને
 હથીઆરો અમાગ માથા પર ધરી સખવામા આવ્યા હતા

અમાગથી કેતેક છેટે (મ્હાન્તર) બહુદુરોનુ મગળ અમારા

લાજનો નિર્ણય કરવા બેઠું હતું ! તેઓ સાંઠ વિરૂદ્ધ ચાપીસ છેવટના દુકમની રાહ જોતા હતા. એક સ્થાને પહેલા નિર્ણય તરફ જાહેર કર્યું કે “૬૦ વિરૂદ્ધ ૪૦ મતે અપરાધીઓને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી છે પણ દહ ઉપલી બે પંચાયતોનો નિર્ણય થયો નથી.”

ગારાઓમાં જે મુખ્ય હોતો તેણે અમને તત્કાળ દારૂગીમાં ખૂમ મારી હતું “તમારા વધ માટે પહેલો દુકમ આવી ગયો છે; દલે બીજા બે દુકમ આવતાંજ ઝટપટ કામ ચાલુ કરવામાં આવશે. ત્રીજો દુકમ થતાંજ તમારો નિકાલ થઈ જશે. પણ અગરદાર, જે કાઈ નાસી જવાની કે પોતાની જગ્યા પરથી હાલવાની પણ કોશીસ કરશે તો ઉપરનો દુકમ આવવાની વાટ જોયા વિના તુર્તજ દારૂ કરવામાં આવશે. બીજકુલ વાર નહિ લાગે. માટે હાલશે ચાલશે નહિ. તદ્દન શાંત રહેજો.”

આ સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કાંઈએ પોતાનું માથું સરખું હિંચું કર્યું નહિ. તે લોકોની બંદુદ્ધ અમારાં માથા પર તાકીને ધરી રાખવામાં આવી હતી. એટલામાં પહેલીજ શિક્ષા કાયમ રહાતો પંચાયતનો દુકમ લઇને ઘોડેસ્વાર આવી પહોંચ્યો. પુનઃ પ્રથમની માફક જ મારાઓના ઉપરી અમલદારે અમને હાલવા ચાલવાની મના કરી. તેણે વિશેષમાં એટલુંજ કહ્યું કે જેમને નાસી જવાની મહેનત કરવી હોય તેમની તે મહેનત હું તત્કાળ બચાવીશ.

આ વખતે બંદુકના ઘોડા ખેંચવામાં આવ્યા. અને અમારી ખાત્રી થઈ કે અમારો આખર કાળ નજીક

આખર કાળ આવી પહોંચ્યો છે. તે વખતે દયાની માંગણી કરવાનો બીજકુલ અર્થ ન હતો.

અને નાસી જવાનું તો સર્વથા અશક્ય જ હતું. અમારી નજર આગળ મૃત્યુનું બીજલું તાંબુ તત્પર ચરે થયું. મોત, મોત ! એ

વિના અમને કાજ નહીં ન હવું મોતના બે હુમ્મો અતી
ગયા હતા હવે મેંજ જામી હતો અમે તેનીજ સહ જોના નાખ્યા
તે હુમ્મ કોનો આસરો ? અમારો છૂટકો થો કે મોત—એ બાબતનો
નિર્ણય થનાને હવે થોડી / મિનિટની વાર હતી એટલામા તે
બહાદુરામા અમારા નાટે વાગ્યુદ્ધ ૨૩ થયુ કેનાક મટે અમને
એકઠમ દાર મારના અને કેનાક મટે એકઠમે વાગ ફરતી મારવો
આખરે અમો બધાં એકે જગે મારી નાખના એમ હતું

અમે માથા નીચા કરી જોના જતાવેલુ સમરથુ કરવા

લાગના જૂત ૧૧ તરફ અમારી નજર ગઈ

હટપના પ્રનાસ થોડી / વારમા ઘેરથી કામુલ મનુનથી

ટિરમિઝ અો ટિરમિઝથી વધસ્થાન સુધી

અમે મરપનામા પ્રનાસ થો અમને અમારી આસપાસ મોત વિના
કાઠજ નહીં ન હવું જ્યાં જોધએ ત્યાં એક બયાનક મોતજ
અમારી આગળ ઉભુ હતુ તે વખતે અમને થોની નિગરા
મોતની થનારી વે ના અો મનનુ ઉજાદગાણુ—જોનું વર્ણન
કાણુ કરી શક ? એ સ્થિતિની તો વાચકે કે પાઠજ કરી લેની
ઉવળના નિર્ણય માટે અમે કેલી અધીરાઈથી સહ જોતા હતા
અમારા મન કેવા ઉઝળી રહ્યા હતા અને અમો કરી નિરાશા
થઈ હતી તે બંધ લખીને વર્ણની સમય એમ નથી પણ એ
આખરના પ્રસંગે અમાગ મનમા એક વાનનો સતે ર હતો. અમે
મરનાના હતા એ દેખીતુ હતુ પણ અમે ઉચ્ચ તત્વ અને ઉચ્ચ
હેતુ માટે અમારા પ્રાણની આહુતિ આપતા હતા હિંદુસ્થાનના—
માનુભૂમિના વ્યાપકો માટે અમે સ્વદેશત્યાગ મોં હતો હિંદુ
સ્થાનો ખાતરજ અમારે મરવાનો વારા આજો હતો પ્રાણ સમર્પણ
દરવાનો પ્રસંગ આજો હતો !

અમારા ઈશ્વામી ભાઈઓ જિંદગી પોતાના આમુથી પૃથ્વી

પર અલોક કરતા હતા કુસડે કુસડે રડના હતા પણ હવે બધું
નક્રમુ હતુ હવે રડનાનો પ્રાધ અથજ ન હતો

એ નામા—અમાગ વધનો આખરનો સ દેગો આરી પ-
ટોચતા પટેના—એ અવગુત ચમત્કાર

તોપના ગોળા બન્યો અને તેનાથી આપુ વાતાવશુ
બનાઈ ગયુ મોનને બને અમારે ભાગે

દામલ આન્યુ એન્દમ એ ભાઈ તોપો ગોળો અમારી નજ-
દથી એક ક્યોગ પર આરીને ફાળ્યો તે પો કેડો હતો, આ
ગોળના પો શ્રી હશે, મેમ ડરવાગા ગો Cદેન હશે—એમ મેકડો
પ્રશ્ન અમાગ મનગા ઉદ્દલના અમને એ કોષ અનોશિ અમલારજ
લાગ્યો તે ગોળો બો ગોનિ એ અમને ઓવનજ દે શે હશે ?
એમ અમે બાધના દના એનામા બીને એ ગોળો અનારી
થોડું છેટે આરીને ફાળ્યો અનારા મોતને પેળમ લઈ આનતા
હજી રગ્તામાજ હતો એ ગોળા ફૂટતાજ નાન્તગેના હવેના એન્દમ
ધાગકો પચો તેમને શત્રુની ધાત્તી લાગી મારાએના હાથમાની
બહુજા અને શત્રો નીચે પડી ગયા તેઓ ધરચક્ર ફુટવા લાગ્યા
એ કો વડાનો ન હોય ? અમારી મેનની ગિયા દગી અને
અમને ૬૦ નિરુદ્ધ ૪૦ મતે ગુનામ શ્રવાતુ વર્તુ મોતને કુદમ
દેવનામા આવ્યો પણ તે ચમ ૧૦ થશે પરી રીને પડી અમારા
સમજવામા આયુ ૬ એ ગે નિચે અગર પામેના રન્તે થઇ
જતી હતી તેને ફરથી આન્તરોની ટાગી જોતાજ તેમને નાગડી
મૂંડાને માટે નીમર પગ્યા ને ગોળા ઓના દના અમગી હાનત
અબાની ખરી વસ્તુ ચિનિની તો તે મેકિને બીનુન ખગર નાન્તી

અમને ગુનામ ગા સળધી ૬૦ નિરુદ્ધ ૪૦ મતે દરાન
પસાર શ્રવામા આવ્યો ગોળાના તાદાન

ગુલામ બન્યા પડી દેદાન વખત મુધી અમે ગોળાગ-

માન્ય વાદ્ય ત્યાર પછી જોય ચોટ લોખે પોતાની અદર અદર લૂંટની હોયલુ હરે છે તે પ્રમાણે પ્રાન્ત અને અમારી અદર અદર વહેણથી મરી લીધી અથવા મુઘી જો કે અમારા હાથ પગમા મેળીઓ નાખવા હતા અમને મેમ્મા ગખરામા આવ્યા હતા પગુ હવે તે મુખ આગળ માગીને ગાંધી લેવામા આવ્યુ રાહુ કે હવે અમે ગુનાગ હતા જોને પોતપોતાના નગી પ્રમાણે સાગ માગ માનીમા પાનવે પગા કાઢીને નિર્દય પથ જોવા હ થતો તુર્કોમન માનીક મળ્યો, તો કાઢી કાઢી હાથુ—એનોજ દેર—આકી બધાની દક્ષા તો એજ હતી.

અને અમૃતસરનો એ પલ્લવી યુવાન, (જે હાન શેમમા છે તે) અમે બે જણા એક પાલક લાપા બાજનાર મુ લાના હાથમા પગા તેજે અમાગ પ્રત્યે કાઢી વિચારપૂર્વક વર્તન થનાયુ પણ વિચારપૂર્વક એને ૧૪ અમારી હાથમીઓ અને પગની બેડીઓ તૂટી ન હતી ૨૪ પ્રાન્ત અમે બેડીઓમા બકકા યના જ રહેતા તે મુ ના ૧૧ ધગની ચાવ દિરાનેની મહાર ૧૧ પ્રદેશની અમને ૧૮૪ ૪૫૨ નક્કી ૨૧૦ વખતે એમને હુડા મરી બે બેના પગને એકમા બાની રાખવામા આવ્યા જેથી પમુ દેરવતા બનેલી કમ્મગેની ખેચાવણ થતી

તુર્કોમનો એની એ નાતમા ન્યાયગીત હતા ૨ તેઓ જે

મધ ખોરાક ખાતા તેજ અમને આપતા

૧૨૧મી તુર્કોમન અમને ધર્મશાળામા બેગા રહેતા જે દુ ખ

થયુ ન હતુ તે આ નરી ૧ એપતવાસમા

થયુ આ એતત સ્થિતિમા અમારી ઝિદગી અમો તલન ઉત્તસ અો પ્રાણાભરની લાગી એક દિવસ રાત્રે અમે અમ્માત એક લયમર અનાજ સાબળ્યો અને તે સાથેજ આપુ આકાશ એમ્મમ ઝળઝળા થઈ ગયુ તે જોતા મારા પગથી મિતને એવો

આનંદ થયો કે તે દબાવી રાખતાં તેને ધણુંજ મુશ્કેલ પડ્યું. આપણે હવે મુકા અઠ્ઠાશું એમ લાગતાં તે ખુશ ખજાર પોતાના મિત્રોને કહેવાને તકપાપડ થઈ રહ્યો. પણ મેં તેને તેમ કરવા ના પાડી. બીજો દિવસે અમારા માલીકનું મેં ધણું ઉતરી ગયેલું લાગ્યું. તે કોઈક અણુધાર્યા સંકટમાં આવી પડતાં ત્રાસી ગયેલો જણાતો હતો. બધા માલીકા શું બોલતા હતા તે અમને સમજાવ્યું નહિ પણ તેમની એકંદર હીસચાસ પરથી તેમના પર કોઈક દાણુ સંકટ આવી પડ્યું હશે એવો અમે તર્ક કર્યો અને તે આખરે સાચો થયો. તે લાપંકર સંકટથી મારા મનની સ્થિતિ પણ વિચક્ષણ થઈ ગઈ.

જે દિવસ તે જોખ જોખાનો ધોધમાર વરસાદ શહેર પર આણુ રહ્યો. આખરે અમારા બધા માલીકા ધૂટકારો ગામ ખાલી કરી અમને અમારા નસીબ પર નાંખી ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે તેમણે

અમારા પગની બેડીઓ તોડી નાખી અને હાથકડીમાંથી અમને છૂટા કર્યાં. પછી તો—અહા સ્વતંત્રતા ! તારો કેવો અહમુત પ્રભાવ ! એક દિવસ અમે ગુલામ તરીકે રેતાળ રણમાંથી દોડતા હતા; તો બીજો દિવસે અમે પાણીમાં જલ સમાધિ લેતા હતા; અને ત્રીજો દિવસે અમારાં મસ્તકે અમારાં ધડ પરથી જુદાં થવાનાં હતાં ! પણ સ્વતંત્રતા ! તેં કેટલો અમરકાર કર્યો ! અમે તે બધી યમયાનના, ને દુષ્ટ ભૂલી ગયા. તારાં દર્શનથી અમારી ગુલામી હાલતમાં કેટલો બધો ફેર પડી ગયો !

તે શહેરના રસ્તાઓ પર ચઢીને ગુલામ તરીકે નીકરવા સ્થિતિમાંથી આજ અમે મુક્ત થયા. અમને સત્કારના સત્કાવન હાવે ત્યાં જવાની પરવાનગી મળી. આ વખતે અમે માત્ર બે જણાજ હતા. પણ કેટલીક વાર પંડી બીજા પણ કેટલાક જણ આવી પહોંચ્યા. સ્થાસ્તિના,

સુમારે અમે પદર જણા હતા તે ગત મુઘીમાં સત્તાવન થયા .

એ વાગ અમે બધા મુખત હતા એક વાગ અમને મોતના શિક્ષા થઈ હતી પણ આજે પાઞ અમે બધાજ મુખત થયા ભાગ્યમક ફરવા માટે છે એટલે તે બ્રહ્મા વેગથી ફરે છે, કેટલે બધી ઉધન પાથન કરે છે । તે દૈવગતિ, તને નમસ્કાર છે

ત્રીન્ને હુકમ આપ્યો તે વખતે અમઝી આશાના અહ બળીને સાફ થઈ ગયા હતા અમારા જીવનનો અત આપ્યો હતો અમારામાં કેવલા પરદેશ જઈ લર ગ્ના સેનાપતિ થનાની કર્નલ થવાની મોટી અશા રાખોને થેગથી ની બધા હતા બ્રહ્માને મોગ રાજદાગે પુરથ થરાની કઠિંગ હતી અને કેવલાકે એવુ જાહે કરીને પર છોડ્યુ હતુ કે હિંદુસ્થાન અતન ન થાય તા બને, પણ અમે તો સ્વતન થઇશુ

અમે મત્તાવન જાણે તે અતનતાની પ્રથમ રાત્રિ એક વિસ્તર્ણુ ધુમ્ર આગરવાળી ઝુપડીમાં વીતાડી તે રાત અમને ઉધ આવી નહિ સ્વાતઅ સુખનો આનંદ થયો હતો ત્યા ઉધ કેની રાત કેની ? અમારા કાન અગળાસી મુગગટ ફગતી બહુ ની મેળાએ જતી હતી કારણ કે મને કરનારા શત્રુએને લાગતુ હતુ કે શહેર ॥ કેટલાક લોખ હજી આ ઝુપડીમાં ભરાઇ બેઠા હશે

આખરે અમઝી આશાનુ રસ્તીમ પ્રભાત ખીની ની બધુ

અમરા હૃદય પી આમશમાં મૂર્ધનો ઉત્પ

કિર્કિનો દિલ્લો થયો ને ક આગને મિલિક પડી આમગ

કિર્કિ આગતુ હોવાતુ માનમ હતુ, તો

પણ તેની ચોકસ લિથ ખજર નડતી તેથી અને હરે મુસ્લમાન

પગા નશા વિના દિથ નહી મનાતુ મમ થા મિનિ હતુ

અમારી પમે નમ્મો ન હોવાથી અમે ધણી કલ્પન મો અને અમઝી

બાધી વાલ્મ્ય લિથ તરફ જગ્યતુ ફરત્યુ તાનિશ્ચક સંદેહ વાનરો

એક લાકડીએ બાંધી અને તે ઉગ્રો ક્યોં અને ચાલવા માંડ્યું. લગભગ આઠ માઈલ રેલીના રણમાં ચઢને અમારી દુકડી કુચ કરી ગયા પછી અમને દૂર એક કિંદો જણાયો. તે એકસસ નદીના કિનારા પર આવેલો કિંદો કિંદો હતો. જેમ જેમ અમે નજીક જવા લાગ્યા તેમ તેમ કિંદાની કિનારી પર લાલ વાવડા અને લાંબી તોપો અમને જણાવા લાગી. અમે નજીક જઈ પહોંચનાંજ કિંદા પરના કેટલાક સીપાહીઓ નીચે આવ્યા અને અમને “ ક્યા રાષ્ટ્રના છો? તમારો હેતુ શો છે?” વગેરે પૂછીને તપાસ કરી. અમને ડશિયન નહિ આવડતું હોવાથી અમારામાં જે ડશિયન જણનારો તુર્ક હતો તેણે દુભાવવાનું કામ કર્યું. તેણે અમારી અધથી ઇતિ સુધી સર્વ દક્ષીકત કરી. અધ્ધાનિસ્થાનથી ટિરમિઝ, ટિરમિઝથી કિલિક, તુર્કોમનના સરખમાં, લાંબી વધસ્થાન તરફ, અને ત્યાંથી અહીં એમ બધાએ જવાબ આપ્યો.

અમારા સંબંધી એથી વિશેષ પુરાવાની કિંવા ખાત્રીની તેમને જરૂર ન લાગી. તેમણે અમને અંદર સોવિયેટના મેમાન લીધા. અમને રહેવાને માટે બે ખંડ ખાત્રી કરી આપવામાં આવ્યા; અને ખોરાક પણ ટિરમિઝમાં જે આપવામાં આવતો હતો તેજ ત્યાં પણ આપવામાં આવ્યો. તુર્કોમનના પંજામાંથી છૂટ્યા પછી અમને થયેલા આનંદની દરખાસ પણ થોડાંજે આવરો. હવે અમે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થયા. ડશિયાના નાગરિકોના જેટલાજ હક અમે ભોગવતા હતા. અહા ! પેસિક્કથી બાલ્ટિક સુધી, અને અધ્ધાનિસ્થાન-ઇરાનની સરહદ સુધી—આર્કટિક સમુદ્ર સુધી પ્રસરેલા વિશાળ લોકસત્તાક સામ્રાજ્યના અમે એક વાર ફરીથી મેમાન થયા. અમારું કેવું સદ્લાભ ! અમે કૃતકૃત્ય થયા ફરીથી એક વાર અમને લરપૂર લાપુદ્ધ ખાવાને મળ્યા. ઉપરાંત ખિલાબ, માખલ અને મેવામીકાષ પણ થયેજી

મળ્યાં. ત્યાં લાં આનંદ ઉલ્લાસ રૂપો. તે રથને આશા અને આનંદનું સામ્રાજ્ય હતું. ત્યાં ત્યાં નગર ફેંકીએ લાં ત્યાં ચેતન જણાતું હતું. તે આનંદ અને આશાનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

ગોવિંદેના પ્રમુખ અને તેના બીજા મોટા મોટા અમલદારો અમને રોજ વારાફરતી મુલાકાતો આપતા હતા. અને દરેક મુલાકાત બખતે માર્ગ અને અકટોબરમાં થયેલી કાંનિ સંબંધી તે અમને ટેકલીયે પાતો કહેતા. અમે જાણે અમારા ધરમાંજ હોઈએ એમ લાગ્યું. તેઓએ અમારી સાથે પોતાના કુટુંબીઓની માફક વર્તન બતાવ્યું. મળ્યાં આવનારાઓ ધણા હતા. એટલે અમે એક અઠવાડિયા મુધી અમારા મુકામમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ. જેમ જેમ અમે કારેગ થવા લાગ્યા અને હોશિયારી આવતાં તાજ થવાં લાગ્યા તેમ તેમ અમે શહેરમાં દરવા દરવા માંડ્યું. તુર્કમનેની મારની હવે અમારામાંથી તદન નીકળી ગઈ હતી.

કિર્કિ પ્રિમિય કરતાં બહુ મોટું શહેર છે. શહેરની રચના બહુ સુંદર છે. સીપાઈઓ અને અમલદારોના પોશાક પ્રિમિયના લશ્કરી સીપાઈઓના પોશાક કરતાં અમને સારા લાગ્યા. શહેરમાં મહુદી અને બુખારી લોકોની વસ્તી વધારે જણાતી હતી રશિયનેની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હતી. ઘરો અને કચેરીઓ ઠીક ઠીક બાંધેલાં હતાં. તેમાં સરસામાન સંગ્રહ હતો. તેની સ્વચ્છતા પણ વખાણવા લાયક હતી. નવીન મન્યવ્યવસ્થાથી લેખિ ધણા સજ્જ હતા. આજ કાલ મુધરેલા શહેરની માફક અહીં મોટરો વધારે જણાતી નહીં પણ મોડાગાડીઓ ધણી હતી.

કિર્કિ ગયા પછી ગોવિંદે શબ્દનો અર્થ પંચાયત થાય છે એ અમે પહેલીજ વાર જાણ્યું. એક બુ-
સોવિયેટ એટમે- ખારીએ તેવું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરી કહ્યું
કે એરિયેટ પદ્ધતિમાં એક અને મનિષ્ટ

સર્વ જાતિના લોકોને સરખોજ મતાધિકાર છે અને તે બંનેનો મત તેજ મોવિયેટનો મત હોય છે. કાર્ક કુટુંબના નાના ભાઈનો જે હક, જે અધિકાર હોય તેજ હક અને તેજ અધિકાર મોવિયેટ પદ્ધતિમાં સર્વને મળે છે નાના ભાઈનો જેટલો અધિકાર તેટલોજ મોટા ભાઈનો અધિકાર । મોટા જેટલો મિલકતનો વારસ તેટલોજ નાનો ભાઈ પણ વારસ હતો હોવાથી તેને યોગ્ય રસ્તે ચક્રવર્તી જનાવું દારી મોટા ભાઈ પર આવે છે. તે તેનાથી ટાળી શકાતી નથી. મોવિયેટ પદ્ધતિમાં પણ તેમજ હોય છે. મોવિયેટ પદ્ધતિમાં તકન છેલા દરજ્જાના માણસને પણ તેના પ્રમાણુપર ટિપ્પો, બરાબર મળી શકે છે આ પદ્ધતિ કામગાર લોકોને ધણીજ ગમે છે. કારણ કે તેમાં તેને પોતાનું ભાગ્યચક્ર ફેરવવાની સંપૂર્ણ તક મળે છે. મોવિયેટ પદ્ધતિમાં સર્વને—એટલે અદ્યાર વર્ષનાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષોને મન આપવાનો હક્ક હોય છે. તેમાં જાતિનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. મગજ શક્તિનું કામ કરનાર તેમજ શારીરિક કામ કરનાર, પ્રેક્ષક અથવા કામગાર એ બધા મળીનેજ સરખા થાય છે. લોકોની અંદર અંદર ફાવે તેટલી તકગમે હોય તો પણ તે પદ્ધતિ દિવમે દિવમે વધારે ને વધારે મજબૂત બને છે

૧૯૩૬

કિર્કીમાં આપ્યાને એક અવાડીઉ થયા પછી જે લોકો

પાઠળ રહી ગયા હતા તે આવી પહોંચ્યા.

છા-તેર થયા અત્યાર મુઘી અમે સત્તાવન હતા પણ

જોમળીસ માણસ વધારે આવવાથી અમે

૭૬ થયા. છતાં હજી ચાર જણ ખૂટતા હતા તેમના માટે અમને ઘણી ચિંતા થઈ, પણ પંડી તુર્તજ અમને સમજાયું કે તે આ-રમાથી બે જણને હકમનુ અપમાન કરી ઉદ્ધતાઈ કરવા માટે તુર્કીમતોએ કાઠ માર્યા હતા અને બાકીના બે અધધાનિસ્થાન પાછા ટિપ્પી ગયા હતા.

તુર્કિમનેએ કૃષિ પ્રપંચથી અમારા ધર્મશિક્ષાનાર્થ એનાં મન બદલાયાં હશે, અને તેમના મત અમારા મતને મળતા થયા હશે એમ કેટલાક દિવસ અમને લાગ્યું. પણ પાછળથી અમારી એ માન્યતા ખોટી ઠરી. હજી પણ તેમનાં મન પહેલાંના જોતાં જ હતાં. તેમાં કંઈક ફેરફાર થયો ન હતો. સંમતિ લાગતી હતી તે માત્ર ઉપર ઉપનીચ હતી, અને તે તુર્કિમનેના હોયકારા વર્તનને લીધે જ તાત્કાલિક બદલાયતી હતી; મયમની ન હતી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તે કંઈ પણ જેમ્સરીમાં, કિંવા ખૂસામાં જેમી કુસા ખાંડના અમારાથી દરેકે વાત છાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરના; એ જાળનમાં એ લોકો બધા હેંશીઆર હતા. એક વાર એવી સ્થિતિમાં તે ગુપ્ત વાતો કરતા હતા તે વખતે અમારો એક માણસ ત્યાં જઈ ચલ્યો; પણ તેને તેઓએ અગાકારે ધક્કા મારી બહાર કાઢ્યો. તે વખતે તેઓએ જંગ પણ શિષ્ટાચાર કે વિવેક જાળવ્યો નહિ. એમણે તેમની શક્તિમાં ફેર પડી ગયો હતો.

આજાર સુધી કિર્કિના અમલદારો અમારી સાથે ધાનું સં-
-માનથી વર્તતા હતા. પણ તેમનો આભાર

હારદયાન

માનનારું જાણુએ મૂકી અમારા પેન
કમિયામી બાધઓએ ઉત્પટ્ટુ' બેનરરી વર્તન
શરૂ કર્યું. પ્રમુખ પાસે જઈ તુર્કિસ્થાન જવાની પોતાની સનનંત
વ્યવસ્થા કરી આપના માટે તેમણે તેને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે "અમારે
મૂળે રૂશિયા આવવાનું જ ન હતું. અમારે તો તુર્કિસ્થાન જવું હતું.
અને હજી પણ અમારે ત્યાં જ જવાનું છે. માટે તેની વ્યવસ્થા કરી
આપો." તે સાંભળતાં જ પ્રમુખ આશ્ચર્યચકિત થયો. અમારા મિ-
ત્રીએ અમને કાંઈ જ ન જણાવતાં આ પ્રમાણે દ્વંદ્વચાન ચલાવ્યું
હતું. કારણ કે મમૂમ પડનાં જ અને તેમના માર્ગમાં આગ આવીશું
એવો તેમને ડર લાગતો હતો. પણ તેઓ પ્રમુખ પાસે ગયા તે

હાલ અમને જાણ્યા વિના - ની નહિ તે સળધી હામકત અમારા
એ અ ગાન મિત્રે નેજાના માડી તે મોવિયે લસરમા મેજના
દોહા પર હોય અને હમેશા અમારી પાને નનાલુની ખનર આ
પના આવતો હતો તેણે તે બાળી આપના જણાવ્યું કે 'અત્યાર
મુધી લસરના અમનદાર અને મીપાનીઓ તમને દિદુઆનના કાર્ય
માટે ઝુમનારા તરીકે માની તમાગ માટે અન્યત્ર માન ધરાવતા
હતા દિદુઆનના અગ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ તરીકે તમાગ તરફ તે પૂર્વ-
ભારથી જોના હતા તમાગ સમયમા તમના મનમા ધણુ માન
હતુ, પરંતુ હવે તમારા લોભતુ આતુ બેનકર વર્તન જોઇ તેમને
ધણો શુભો ઉપજ્યો છે તેમના મન પર તમાગ લોભ માટે ધણી
ખરાબ અસર થઈ છે તેથી દિદુઆનના નામને બહો લાભ છે.
પરદેશમા આવી આ પ્રમાણે કરતુ બહુ ખનન જોનાય'

તેના મોના પા અમને જુએ ન ચયો કમર અમારા

મિનોની મનોવ્યાનો અમને સ પૂર્ણ ખ્યાન

બે કારણો હતો તેમના માતુ નયણુ અમે ખરાબર

જાણતા હતા તેથી અમને તેમા કાઢજ

આશ્ચર્ય લાગ્યુ નહિ પરંતુ અમો તેમના પર શુભો ચડ્યા વિના

રહો નહિ શુભો આનસતુ પોતુ જાણુ એ કે તેમણે જે જુલું

હતુ તે અમને પડીને ઝુલું નહતુ અને બીજુ તુર્કમનોલી

જેલમા હતા તે વખતે તેમણે જે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી તે તેમણે

પાળવી જોઈતી હતી છતા તેમાની એક જણુ તેઓએ પાળી નહિ,

અને અમારાથી સર્વ કાઢ જતુ ગમ્યુ

એ દિવસ અને અમારા લેખિની સજા લઈ, તેનાં ફક્ત

૫૬ જણુજ હાજર હતા અમારા મિત્રો

૫૬૩૩૦ પેની સનામા પે દિવસ રહ્યો નહિ પરંતુ

૫૬૩૩૦ એ માત્ર મોજબતા

તે. આવ્યા; પણ આવીને તેમણે અમને ઉદ્ધટા ધમકાવવા માંડ્યું. તેઓ કહે તેમ બેલવા લાગ્યા. તેમાંના એક લાહોરના મુલ્લાંજી હતા. તેણે અમને 'કાફિરનું' ઉપનામ આપ્યું; અને તુર્ત તે ઉદ્ગાર તેમના પક્ષના બધા જણે ગ્રીલી લીધો. તેમની આવી ધમકી અમારાથી સ્ફુર્ત થઈ નહિ. જોઈ અમે તેમને આપ્તવાન આપ્યું કે તમારામાં પ્રાણી હોય તો અમારી સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરો. પણ તેમ કરવાની તેમણે ના પાડી. અને કહ્યું: "અમને તરવારો આપો એટલે મુળહિંદની માફક અમે રમીશું. અમે તૈયાર છીએ પણ અમારી પાસે હથિયાર નથી એટલે નિરપાય છીએ!"

પરંતુ આ બધું માન મેડિ બોલવાનું જ હતું. તેઓ કાર્ય કરવામાં જલદીથી પાછા હડી ગયા.

બીજે દિવસે પ્રમુખે અમને બોલાવવા મોકલ્યું; અને અમે જઈને તેમણે કહ્યું, "તમારે જે કંઈ પ્રમુખની મુલાકાત કરે તો તે કહી દો." અમે તેમને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે અમારે ટર્કી બીસકુલ જવું નથી. તેણે અમને નમ્રતાથી હાથ જોડી અમારા લાઇઓને વિનવવા કહ્યું કે "તુર્કિસ્થાન જવાનો પરવાનો આપવાનું મારા હાથમાં નથી. તે મારા અધિકાર બહારની વાત છે. માત્ર તુર્કિસ્થાનની રાષ્ટ્રીય સરકારની રાજધાની તાશકંદ સુધી જવાની પરવાનગી તમને જરૂર મળશે. માટે જો તમારી તેવીજ ઈચ્છા હોય તો પહેલીજ જતી બોટમાં તમને રવાના કરી દઈશું. અમને તેમાં કંઈ હસ્ત નથી. તે માટે અમે તમને વચન આપીએ છીએ."

આ સાંભળી અમે જણાવ્યું, "સાહેબ, હવે એનરલ શાંતિ થઈ નથી. ક્રાન્તિના વિગેધીઓના ટોળાથી દેશ ધેરાયલો છે. અમારા જનમાલ સલામત નથી. માટે અમારા પક્ષની ખાતરી આપી અમે એમ કહીએ છીએ કે નમે કંઈ તોરવા દિવસ અમે અહીં રહીશું"

અને ડોરો તે નિમ્ને ચાલ્યા જઈશું, ભાથે, તમારું કહેવું અમને કબૂલ
હશે તોયે । અમારા બીજા પત્નના ભાઈએ તે માનવાના નથી”.

આમજ જતા થોડા દિવસ તુર્કિનોએ ફરીથી તે ગંદર પર
ધેંગે ધાવ્યો જે અદ્ધન સિપાહી અમારી

મિત્રનું માત પામ રોજ આવતો હતો તે બે દિવસ
જિનકુન આવ્યો નહિ પરંતુ બીજા બે

દિવસ પછી એક દિવસ તેનું મુઝકુ મોઝ પર નાખી લઈ જતાં
અમારા ભેવામા આવ્યું. તે બેનાજ અમારા મનમા ધાસેકા પડ્યો
તે સન્મિતના મરણ માટે દિવસીંગી બન રાહ અમે પ્રમુખ પામે
ગયા તે વખતે અમારા મિત્રો પડીઆણેલા યોગી માસક ગામમા
ભટકતા હતા. તેમણે આ કુખદ બનાવ તરફ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ.

અમે પ્રમુખ પામે ગયા ત્યારે તે પોતાના મત્રીમંડળ અને
લશ્કરી અમલદારો સાથે ગઠડ મસનત

તુર્કોનાનો હક્કો કરવામા ગુલામી હતા, હતા તેણે અમારું
આગત કયું, તે આર્થિક પ્રસંગથી તેનું

મન પણ ઉગસ થઈ ગયું હતું. તુર્કોના પગ તેને ચણી ચીડ ચડી.
અમે તેને કહ્યું “અમારી મદદ નમને જેમણે તો તે આપના
અમે તૈયાર છીએ” આ સાલગી પ્રમુખ બુ રાજ થયા.
અમારા પર વિશ્વાસ જેમના તેણે અમને ખરી વસ્તુચિતિ રપજ
રીને જણાવી તેના બેનરા ઉપરવા અમ સમાનયુ છે “તુર્કો-
મનોના ટોળાએ રાજે પગ નીની નગર રેરાનુ ધોરણ સ્વીમર્ફ
છે દિવાની જાલુએ ૫૦૦૦ માણસ છે અને સામે કડિ ૩૦૦૦
રાજગી નાખી પગ છે આ જાલુના માળે તરકથી મકેત
ધનાજ તે રાડીઓ હાડી શહેર પગ દફંગે છોએ મિયા પર રહિશ
અને જાલુની નીપટણેની ગરબી મના નેમની સખા ૩૦૦૦
જોડવી માલુમ પડી નગર વસ્તીમા ૧૫૦ મોટું જે વસ્તી ૧૦૦૦

છે. પણ લોકોમાં જે પક્ષ છે. કારણ આમમાં મુત્રા અને તેના હાથ નીચેના માણસો જુખારીઓના અમીર વની સુખ રીતે ખટપટ કરે છે. તેથી લોકો તરફથી મદદની આશા રાખવી આ વખતે નકામી છે.”

‘અરે’ જોનાં કેળવણીમાં ૩૦૦૦ સીપાઈઓ આગળ ૮૦૦૦
 તુર્કીમન કાંઈજ હિસાબમાં ન હતા. તેમ-
 જાનમાનોની આફત નાથી ટકી શકાય એમ ન હતું. તુર્કીમનોના
 આડે હજાર સીપાઈઓ એ કાંઈ લશ્કર
 ન હતું. તે બજારમાં રખડતા કિંવા લૂંટારા માણસોનો સમુદાય હતો.
 ધર્મભાવનાથી મેક્ષા થતાં શહેર પર તૂટી પડીને કિલ્લા સહિત
 આંખું શહેર તેમણે ક્યારેય ઉત્તર કરી નાંખ્યું હોત. પણ ક્યાંય
 શીખેલા લશ્કર આગળ અને લાંબી તોપો આગળ તેમનું કાંઈ
 ચાલ્યું નહિ. સીપાઈઓથી ૫૦૦૦ ના લશ્કર સામે લડી કિલ્લાનું
 રક્ષણ કરવું એ સહજ વાન હતી પણ મુખ્ય સલાહ એ હતો કે
 નદીની પેઠી બાજુના લશ્કર સામે શી રીતે ચલું? એ પ્રશ્ન
 લશ્કરી દૃષ્ટિએ ધણે મદતનો હતો. તેનાથી સૌ સુચવણમાં પડી
 ગયા. સેનાપતિની ખરી કુશળતા અહીંજ હતી. આ વખતે કરેલી
 યોજના જે નિષ્ફળ નીવડે તો આખા લશ્કરનું તેમજ અમારું મોત
 નક્કીજ હતું. પણ ત્યારે રક્ષણ કેવી રીતે કરવું? અમે તો માત્ર
 ૩૬ જણ હતા અને અમારી મુદ્દ કુશળતા એટલે કાંઈજ નહિ !
 આટલા મોટા લશ્કર સામે અમારો શો પતો લાગવાનો હતો? પણ
 એ વિના બીજો માર્ગ પણ રહ્યો ન હતો. કાં તો લડવા તૈયાર
 થઈ મોતનો સ્વીકાર કરીએ, ક્યાં તો તુર્કીમનો શહેર પર હુમલો કરી
 જે યાદવાસ્થળી કરે, શહેરીઓના જે નિર્દય હાથ કરે તે ખુલ્લી
 આંખે મૂળા મૂળા જોયા કરીએ ને પ્રસંગ આવે તેમ હાથ જતે
 ભોગવવા તૈયાર પડીએ, એ જે માર્ગ હતા. પણ તેમના હાથમાં

પૂરું એટલે મોતના હથમાંજ પડ્યા જેવું હતું. પંજી છૂટકા થવો શક્ય ન હતો. ત્યારે કરવું શું ?

ખુબારી લોકોના ધ્યેય માટે, તેમના રક્ષણ માટે, તેમની કાર્યસિદ્ધિ માટે લડવું એટલે પૃથ્વીના ૫૬ સ્વતંત્રતાને ખાતર પર રહેતા સ્વાતંત્ર્યવાદી લોકોને માટેજ લડવાનું હતુંને? દૈવયોગે તે ભૂમિમાં અમે આવી ચડ્યા. ત્યાંના લોકોએ અમારા પ્રત્યે ભાઈચારાનું વર્તન ચકાવ્યું, તો પંજી તેમના દુઃખમા ભાગીદાર થવું એ અમારું કર્તવ્યજ હતું. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અમે એક લશ્કરી દુકાની ખાલી. અને લેહીની જેવડની મેર કુદતા સુધી તુર્કોમનો સામે લડવાને અમે તૈયાર છીએ એમ પ્રમુખને જાહેર કર્યું. તે સાંભળી તેમને અવહુર્તીય આનંદ થયો. અમારી બોક્સોવિકા સંબંધી વાતો સાંભળીને અને અમારો પોશાક જોઈને રસિયન લોકોને ધણો સંતોષ થયો. અમારા ઉત્સાહ અને લાગણીથી તેમના મન પર ધણી અસર થઈ. તેમને લાગ્યું કે આપણે એકલાજ નથી. આપણી મદદમાં ખીજા લોકો પણ છે.

નહી આગળના પ્રદેશથી પાંચ માર્શિસ સુધી રક્ષણ કરવાની જવાબદારી અમે ઉત્સાહથી અમારા પર લીધી. અમારી સંખ્યા તદ્દન યોડી એટલે છત્રીસની હતી. પણ ઉત્સાહ અને દોંસથી અમે તે લશ્કર કરતાં પણ જબરા થઈને બેઠા. દુર્જેય બની રહ્યા. અસંખ્ય લોકોની સાથે થવાની જાણે તે વખતે અમારામાં શક્તિ આવી ગઈ. અમને આપવામા આવેલી બંદૂકો અને રીવોલ્વરો લઈને અમે પાછા મુઝમે આવ્યા. જે કાંઈ થોડા સામાન અમારી સાથે હતો તેને ફેરવવા માંડ્યો. કારણ કે અમારે રાખુરો પર જવાનું હતું.

અમે જ્યાં જવાનિયત રીતે રાઈફલો ખાતે મૂકી ગારડોમાં

પ્રવેગ કર્યો ત્યારે અમારા તરફ જોઈ જા-
 નાનોવિયાના લાછંગો ખડખડટ હમણ
 ખરો વખત લાગ્યા તેમણે ક્યું “ભુઓ, ભુઓ આ
 છત્રીસ લગ્યા ૩૦૦૦ માલુસની સામે લડવા બંધ છે. બહાદુરો !
 તમારો જય શાવ.” અમે તેમને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. અમે
 બહુજ શાનિ ધારણ કરી તેમની દીકરો ગો જવામ આપવો ?

પણ જતાં જતાં અમારામાંથી એક જણે ધૂમ પાડી: “જો
 લોકો ધર્મવૃત્તિના હોય છે, જેઓ ધર્મભાવનાથી ઘેરા થયેલા હોય છે
 તેઓજ પ્રત્યક્ષ રણમાં ઉતરવાનો વખત આવતાં પડ્યા પાછળ ભરખ
 ખેમે છે ! મુસવમાનો ! નિરાશ ન થશો. બોડી બનાવનાર, ઓ
 ધર્મિષ્ઠ લોકો ! ખરો વખત આવતાં તમે નામદ્દ દીજાની મારફ
 મોં દીક્ષા કરી ખેમો છો. હિંદુસ્થાનનું—માનુભૂમિનું કાંઈ અભિમાન
 હોય, અને ધર્મવૃત્તિના જેવીજ તમારી વીરવૃત્તિ પણ હોય તો
 અમને આવી મળે, અને હિંદુસ્થાનનું નામ રાખે. રીવાઃ રશે અને
 રાઈલો તમારી રાહ ભુએ છે. અમારી સાથે મળી અમારું બળ
 બમણું કરે. હિંદુસ્થાનના નામને ખાતર હિંદુસ્થાનના માનને ખાતર
 અમે તમને આદર કદીએ છીએ.”

તેઓએ અમારા બેઠવાને દસી કાઢ્યું. તેમને ૩૬ વિગ્દ
 ૭૦૦૦ હજારની કંપના બહુ દારૂગળક લાગી. તેમણે ક્યું “અ-
 મારે હિંદુસ્થાનની શી પડી છે ? હિંદુસ્થાન સાથે અમારે શો
 સંબંધ છે ?”

અમે અમારે સામાન લીધો અને નદી કિનારા પરના રણ-
 ક્ષેત્રમાં મોરચાની દિશામાં નીકળી રસ્તામાં
 બે ટુકડી લગ્ગરી ટાંચી ચાલતા હતા તે વખતે અ-
 મને કેટલો આનંદ થયો હતો ! ત્યાં જઈ
 પહોંચનાંજ અમે અમારી બે ટુકડીઓ બનાવી. એક ટુકડીએ ભુના

કિંહા તરફો ભાગ લાગામા લીધો અને ખીલુ દુઝડીએ નદી કાંઠેનો
 નાનો લીધો દરેકની લાયકી પ્રમાણે તેને યમ સોપનામા આપ્યું
 દુઝડીના સેનાપતિ તરીકે જે લાયક માણુઓની તેજ વખતે પસંદગી
 કરવામા આવી, એ તેમના પર પણ એક મુખ્ય અધિકારી નીચે
 તે અમારો નેતાજ હતો તે નણે અમલદારોએ પોતાનું સ્વર્ગ
 સામર્થ્ય ખરચી પોતાની બાદુરી, અને ચાનાકી જતાનનાની જરૂર
 હતી તેમની હોશિયારી ની આ વખતે સાચી પરીક્ષા હતી વગી
 ચિપાઈઓએ પણ પોતાનું જ્ઞાન જતાનનાની જરૂર હતી જામ
 ગીરી પર ન હોઈએ તે વખતે અમે અમારી રસોઈ કરી લેતા,
 અને બાકીના વખતમા હચિયારા સાફસુદ કરતા આજી ! એ પ્રસંગ
 કેટલો ભાવ્યશાળી હતો ! તે વખતે આવીત કામમા અમને ચાર
 કનામ્થી વધારે ઉંધ જવડેજ મળતી ખરેખર ખુ નેપેનિયનને
 પણ અમાગ આ મર્ચની અહેખાઈ આવ્યા વિના ન રહેત !

પ્રાઇ વખત આખી રાત જાળીજાન ચાનુ રહેતા, સમસમાદ
 કરતી ગ્રામીઓ અમારુ જાન આગળથી
મુદાના ગુરત કાગળ ની જી જતી એ વાર હુ અને નણુ વાર
 ખીલે એ સીપાઇ—અમે બંને પટેરા
 ભરતા હતા તે વખતે ગ્રામીના માથે ચારા નસીમે બચી ગયા
 ખાઈમા દબાઈને ભરઈ બેસતા જેટલુજ પહેરો ભરનાનુ પણ
 જરૂરુ હતુ, ઘરપુ જે રહેના સામાપલના મળનાઓએ અને પેની
 તરફના ૩૦૦૦ ટુકોમન વચ્ચે તે વખતે ગુમ ચાદાર ચાનતો હતો
 તે એકમે સાથે સબધ જોડતા હતા તેથી તેમના પર દેખરેખ
 રાખનાની જરૂર હતી અને તે અમાગે જાન મિનકુન અમરણુ ન
 હતો કેમકે એ વાગ એ માણુમાને પદનામા અમે ફોલેકમદ નીનવા
 હતા એ માગસ તો હોડી છોડીને દમગનાની તૈયારીમા હતો તેની
 ચિનિમાજ પાઇ ગેતો જા ૫ માગુમા પાયા તે વખતે તેમની

પાસેથી બે કાગળ મળી આવ્યા; અને :ખરેખર તેનાજ પ્રતારે અમે હસ્યા. તે કાગળ ખુદા ન પડ્યા હોત, અને શત્રુના હાથમાં ગયા હોત તો અમારા સહ આખું શહેર નાશ પામતાં વધારે વાર ન લાગત.

એ પ્રસંગ એવી રીતે બન્યો કે એક દિવસ સવારમાં હું પહેરા પર હતો તે વખતે એક હોડી આ-
મે' પકડેલો પત્ર ગળ કાઢ માથુસ નહાવાનું બહાનું કાઢી હોડી છોડવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. તે હોડી આગળ ધક્કો વાર સુધી ઉભો રહ્યો તેથી મને શંકા પડી. મેં મારી બંદુક તેના પર તાકી અને મદદે બીજા માથુસને બોલાવ્યા; મેં પેલા સખસને બૂમ પાડી કહ્યું “ ઉભો રહે, ત્યાંથી એક કાઠું પણ હાલ્યો તો જાનથી જાલિશ.” પેલાને ત્યાંથી નાસી જવાનું મન તો થયું હશે. પણ તેને દબારી દબ હું મારી જગ્યાએ સ્થિરજ ઉભો રહ્યો.

ઐટલામાં બીજા માથુસ મદદે આવતાં મેં તે માથુસની ડાહી લીધી. તેની મુરવાળના ખિસામાં સંતાડેલો એક લખિા પત્ર મળ્યો. તે તુર્કી લખામાં લખેલો હોવાથી અમારામાંના કોઈથી તે વાંચી શકાયો નહિ. પછી તે માથુસને કેદ કરી પ્રમુખ પામે લઈ ગયા. પત્રની હકીકત લસકરના એક અમલદારે પ્રમુખને વાંચી બતાવી. તુર્તજ પ્રમુખ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠ્યો. અને અમારી પ્રામે આવી અમને ઘણા આનંદથી પોતાના ખલા પર લઈ ચોમેર નાચવા લાગ્યો. તેણે અમારાં ઘણાં વખાણુ કર્યાં. તે આનંદના આવેશમાં આવી જઈ અમારા ‘એક સરખો જયજયકાર કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું “ મારા દિલ્લી મિત્રો, તમારો જય થાવ. ઇશ્વર તમને લાંબુ આયુષ્ય આપે. ઈર્કીના રથકા! પરમેશ્વર તમને દીર્ઘાયુ કરે. દિલ્હી-સ્થાનનો જય થાવ ”

અમે પ્રમુખના આ ચમત્કારિ વર્તનથી ઘણા આશ્ચર્ય-
ચક્તિ થઈ ગયા તેનો અમને માફગ અર્થ
આનંદનું કારણ મમનગો નહિ તેને નાચનાનું મન થના
જેનું અમે ગુ મ્હું હતું ? શુ થયું
હશે ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નો અમાગ દેખના મનમાં વાગનાં આનંદ
લાગ્યા પ્રમુખનો આનંદ ગમનમાં માનો ન હતો તે હાઈથી પ્રકુ-
રિત થઈ દેખેને તેના વાત નેતો હતો આખરે તે બરડરી અધિ-
ગીએ તે પનનો અર્થ અમને સમજાવે તે આલગી અમે પામી
અનન્ય થઈ ગયા તે પન સામા પડના બડખોળની એક ગુપ્ત
ચેતી તરફથી હુમ્મનોને મોકલનામાં આગે હતો તેનો મગકર
નીચે પ્રમાણે હતો —

“ તમે ૩૦૦૦ હજાર માણસો છો અને અહીં આગરે ૩૬
લિટીઓના છે તમે ખીમ્લુ થઈ બેઠા છો, તમને ધિક્કાર છે અરે
બાપનાઓ ! આ છત્રીય લિટીઓને તો તમે ચાચડી માફ મસગી
રાકશે તો તમને શુ ભારે વાગ્યા ? આવો, અહીં અમે તમને મદદ
કરના, તમાગ તરફથી લાગના તૈયાર છીએ ૩૬ લિટીઓ સામે
૮૭ માણસના માણે તો બસ છે થાહે તમારું છે બડખોળની
વતત કરવામાં અમે તમને મદદ કરીશું માટે આવો, જાની આવો ”

પ્રમુખના આનંદનું કારણ આ જ હતું અમારી મર્ત્ય
પતથલુતાથી અમને ખરો યશ મળ્યો

ખીને પન

ખીન એ પ્રસંગે અમારા સીપાઇઓએ
ગુપ્ત કાગળ લઈ જતા એ માણસને

પડ્યો તે બધા કાગળો લખવામાં એક ટોળીનો હાથ હતો,
એમ પાછળથી માનૂમ પડ્યું તે પનના આધારે ખીન પણ
કાગળ લેકિને પકડવામાં આવ્યા પણ જાતિ થતા તેમને માફ
કરી છોડી દીધા

આમાં બે જગુ કરવો જનવાને લીધે અને વધારે સાવનેમ રહેવા કામ્યા. અમારા કર્મજાતુ જામને સાચું લાન થયું; અને એટલી દોષિયારી સખવા માંડી કે કાઈ માણસુ ઉજાવાથી ને પાણીમાં અવાજ થાય તે પગુ અને નજર માંડી માંડીને લેના.

એક રાત્રે તો ખરી ગમ્મન થય. અધાઈ ઘોર થઈ ગયું હતું. વચ્ચાદ ધોળામાર પડ્યો હતો. અને વિજળીનો ઝંબકારો થયો પાન સુસવાડાં ખેર વાતો હતો તેના તોફાનથી નદી પણ ધ્રુધુ અવાજ કરતી વહેતી હતી કાઈ કાઈથી પરસ્પર એક શબ્દ પણ સાંભળી શકીને ન હતો. જાણે કાઈ કાંઈ ચિજિત હોય ને ! આજ ઝોકસસ મહીને પંજરીર આવી કે શું ? એવો લાસ થતો હતો. ફરથી કાંઈજ જાણતું ન હતું. તે વખતે અમારી ખરી કસોડીનો વખત હતો કેમકે શયુને પણ તે વખતે હુમલો કરવાનો દીક અવસર હતો. પાણીમાં થતા દરેક અવાજની ગાયે અને બંદુકના અવાજ કરતા અમારા અવાજ પર અવાજ થતાં ડિવા પર પાણુ ઉપર ગરમડ મળી રહી. આટલા ગોળીમાર થવાનું કારણ જાણવા માટે તે જાતેજ સુસગમાર વરસાદમાં અમારી પાંખે આવવા નીકળ્યો. પણ ચોતરફ રેતી હોવાથી તેના હોવાનો અવાજ અમને સંભળાયો નહિ. તે વખતે પહેરા પર અને બે જણુ હતા મેનાપતિ નહક આવતાં થોડાનો નપટપાટ સંભળાયો. અને બૂમ પાડી “ Hillo, હેરો પેગેસ-” પણ કાંઈજ જવાબ ન મળ્યો. અથે, અમારી-બંદુકો સંરક્ષવી અને આગેથી આવનાર સખસ પર તાકી થેણ દાખતા હતા એટલામાં વિજળીનો ઝબકારો થયો; અને તેજ પ્રકશમાં લેણું તો તે મેનાપતિ હતો. ખજેખર વિજળીથીજ એ વખતે તેનો જીવ બચ્યો. મેનાપતિ પાંખે આગ્યો. છતાં તેના તરફ અને બંદુકો તાકીનેજ ઉભા રહ્યા. તેને પાણુ આશર્થ લાગ્યું. તેને અમારા/આ

વર્તનની મરજિ કંપના આવી નહિ, અને અમે પણ આગળથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા અમે કહ્યું “ તમને અમે દેહરો મ્હુ ત્યારે તમે કમ થોડ્યા નહિ ? અને પરાન પૂછતા તે કમ નહો નહિ ?”

સેનાપતિએ અમારી ક્ષમા માગી અને ખુલાસો કર્યો કે વગ્ગાદમા મારાથી ક્ષમ સંભળાયુ નહિ તે વખતે વિજ્ઞા ન થઈ હોત તો મ્હુ તું શાન થાત ? સેનાપતિએ અમને વાગવાગ બાર ઘડનાં મરણ પૂજા અમે તેને તે બાગન સમજવી એને તેનું અમાધાનુ થતા તે ત્યાંથી આવ્યો ગયો તે દિવસે જિનાને પોતાનો એ નાયક ગુમાની બેસનાના વખત આવ્યો હતો પણ વિજ્ઞાએ ખેડ ગુમાની.

આ પ્રમાણે અમારો આખો એકટોમર મહિનો લશ્કરી મ

મમા ગયો એ આખો મહિનો અને લશ્કરી

એકટોમરની સીપાર્થ રથા એકટોમર મહિનાની આખરે

આખરે હુમ ના વહાણો આવતા અમે અમારા

મમથી હુમ થયા આવેના લશ્કરે નહોતે

બને મેડે જાગીમાગી કડી રગ્ગાની અનાજનુ ભુક્ષુ હાલે એમ

તુકાંમનેનો ખોગ મહી નાખ્યો તુકાંમને એ નઈ પચુ અગ્નિ ન

કરતા નાસવાજ માણુ.

તેમનામા ભગાણુ પચુ અને લયભીત થઈ તેઓ આત્મા

ગયા તે બેઠેનેજ ખુખારીઓની બળગબોર કમીગએ-રેવોએ એક

બહેરનામુ મરુ તેમા એમ બહેર દ્યુ કે “ આ બડમા ભાગ

લેનારને માફી આપવામા આવે છે અને સાતિમય જીવન ગુમાર

વાનુ મી રસ માટે કમીગ તેમને નિનતિ મે છે વગી આજ

સુધી જે જમીન કુસમ્મ અને કુસમ્મરોના તામ્મમા હતી તે

જમીન—જેમને ખેતી કરવી હોય તેમને લરપત આપવામા આવશે”

લગભગ બે અઢવાડીઆમાં તે બહેરનામાનુ ધારેનુ પરિ-

શામ આજ્યું. તુર્કોમનો સત્તુઓ હતા તે
 ફતેહમંદ કાંતિ મિત્ર બન્યા. કાન્તિનું સત્ય સ્વરૂપ જ્યારે
 તેમને સમજાયું ત્યારે તેમને પોતાના વિ-
 શેષી વર્ગને માટે ધણા પસ્તાવો થયો; અને તે તુર્કોમ પાછા
 આવ્યા. કિર્કી અને ટિરમિઝની આબુબાલુનો ભાગ જે ઘેડાજ
 દિવસ અગાઉ યુદ્ધક્ષેત્ર બન્યો હતો, સચ્ચોના ખુલુખણાટ અને ગો-
 બીઓના સચુસણાટ વિના જ્યાં બીજો રાજદંડ સંબગાતો નહતો—
 તેજ ભાગ થોડા દિવસમાં શાંતિનું સ્થાન બની ગયો. જે તે પોતા
 પોતાના હિલોગ ધધોમાં લાગી ગયા. બપ, ધાસ્તી સૌ નાશુદ થતાં
 જ્યાં ત્યાં સુખ્યવસ્થા થઈ ગઈ. આ સર્વ પરિણામ કાન્તિએ ઉપ-
 જાસ્યું હતું. તે કાન્તિની પાઠણ ચેરટ્ટિ ન હતી. આર્થ ન હતો;
 અથવા કાંઈ ખામ જાતિ કે વર્ગને માટે તે કાન્તિ ન હતી. તે
 સર્વ લોકોને માટે હતી; અને તે ફતેહમંદ પણ નીવડી.

કાન્તિકારકો ચોક્કસ બાણના હતા કે જે તુર્કોમનો આજે
 આવશે માર્ગે ચલા છે—કાન્તિ વિરૂદ્ધ હ-
 સાચું સ્વરૂપ ચિચાર હિંચા કરી ઉભા રહ્યા છે તેમાં તેમનો
 દોષ નથી; પણ ગુખારાના અમીરનો છે.
 તેણેજ ગરીબ ખેડુત—તુર્કોમનોને જગાડ્યા હતા. તેણે તેમના મનમાં
 કાન્તિ વિરૂદ્ધ ગમે તેમ બેરબી દીધું હતું અને તેના પરિણામેજ
 ખેડુત—તુર્કોમનો કાન્તિની વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા. તે તેમના અજ્ઞાનનું
 પરિણામ હતું. કાન્તિ કોના માટે હતી એ જો તેમને સમજાયું
 હોત તો તેઓ કાન્તિકારો સામે કદિ હથિયાર ઉપાડત નહિ; પરંતુ
 તે સ્વરૂપ હેવટે તેમના ખ્યાનમાં આયું. રેવકામને એટલી વાન
 ચોક્કસ ખજાર હતી કે કાન્તિનું ખર્ સ્વરૂપ ખેડુતોનાં સમજવામાં
 આવતાં તેઓ કાન્તિની સામે કદિ થશે નહિ. અને તેજ વાન
 આખરે ખરી ફરી.

ખરેખર ! કેવો ચમત્કાર બન્યો. જાણે કોઈ જાદુગરનો
દંડજ ફરી ગયા જેવું થયું. અમને કેદ

કલિંગડાં પાળે. કરનાર તુર્કોમનો બજારમાં કલિંગડાં વેચવા
આવશે એવી કલ્પના નવલકથામાં જ કરી

ચક્રાવ; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવીજ બની. અમે જેમના કેદી
હતા તે તુર્કોમન એક દિવસ બજારમાં કલિંગડાં વેચવા આવ્યો.
અમને જોનાંજ તે અમારી પાસે દોડી આવ્યો અને અસખ્ય વાર
પગે પડી અમારી માથે માગી. તેણે કહ્યું “મેં તમને બહુ દુઃખ
દીધું છે, મને માફ કરો. હું તમારો મોટો અપરાધી છું. હું ક્ષાંતરો
અને મુકાના કહેવાથી બૂલાવામાં પડ્યો. મારી ગેરસમજીત યદિ તેથી
મેં એવું દુષ્ટ વર્તન ચલાવ્યું, નહિ તો હું તેમ ન કરત. મુકાંએ
અને ક્ષાંતરોએ બુખારી જાડેદિસોને દ્રેષ કરવાનું અમને શીખવ્યું.
કાનિતનાં ખરાં કારણો તેમણે દબારી રાખ્યાં અને તેમના આપેલા
હુકમો અમે પાળ્યા. તેથીજ અમારા હાથે આવાં અધર્મિત કૃત્યો બન્યાં.”

અમે કહ્યું “હવે જાડેદિસ તમને કેવા લાગે છે ?” ત્યારે

તેમણે આ પ્રમાણે હિતર આપ્યો: “અમે

છૂટકારાના લાભ અત્યાર સુધી કલાંતરોના અને સ્વાર્થી
દુષ્ટ મનસ્વી વર્તનવાળા અમીરના ગુલામ

હતા. અમને તે જુસરીમાંથી જાડેદિસોએ છોડાવ્યા. તે ભાઈની
માફક અમારી મદદે દોડી આવ્યા. અમારી ગુલામગીરીના છૂટકારાનું
બધું માન તેમને છે. અમીર અને કલાંતરો અમારા પ્રત્યે કેવું
વર્તન ચલાવતા હતા તે અમનેજ ખબર છે ! અમને હવે તેમનો
તિરસ્કાર આવે છે. આ નવીન વ્યવસ્થા હેઠળ અમે બધા તુર્કોમનો
અત્યંત મુખી છીએ. અમને પૂરી સ્વતંત્રતા છે. અમે પંચાયતોમાં
લાગ લઈ રાહીએ છીએ. અમને પુષ્કળ જમીન મળી છે. અને
જેને જેટલી જમીન જોઈએ તેટલી ખેડવાને આપવામાં આવે છે;

તેમજ કરે પણ તેના પ્રમાણમાં નહિ જોવાજ છે; નકામા કર અમારે હવે આપવા પડના નથી. આ સર્વ બાબતોનું માન મોવિયેટોનેજ છે.”

ત્યાં ત્યાં ચાલિ ગયેલાં, સર્વ કાંઈ થાળે પડ્યા પડી અમે ત્યાંથી ઉપડવાનું કસનું. પણ પ્રમુખ અને રેવક્રમના મનમાં અમારો યોગ્ય સ્થાન ક્યાં વિના અમને જવા દેવાની ઇચ્છા ન હતી તેમનું કહેવું એવું હતું કે “કિર્કી બચાવવાના કામમાં જે સદાય તમે કરી છે તે ઉપકારનો કાંઈ પણ અંશે બદલો વાળવાની અમારી ફરજ છે. માટે તમે હજી થોડાક દિવસ અહીં રહો.” પરંતુ અમારે આગળ જવાની જરૂર હતી; અને તે કેસણે અમે પૂરતો વખત રહ્યા હતા એટલે ખાસ આમહુપૂર્વક માંગણી કરતાં અમને આગળ જવાની પરવાનગી મળી.

કિર્કીમાં અમારું ઘણું સન્માન કરવામાં આવ્યું (અમારા મિત્રો પણ એ સન્માન મેળવવામાં સામેલ થાયજીમાં સ્વાગત હતા) તે પછી અમારી બોટ લુહ પડેંગી.

ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તદ્દન રાત પડી જવાથી તે રાત અમે બોટ પરજ કાઢી પહોં ફાટતા પડેલાં અમે કિનારા પર લસકરી સ્વાગતનું જેન્ડ સાંભળવા લાગ્યા. સૂર્ય ઉગે ન ઉગે એટલામાં અમારા સ્વાગત માટે રેવક્રમ લોકો અમારી હોડી આગળ આવી હાજર થઈ ગયા. તેઓએ અમારો જ્યજ્યકાર કર્યો. “કિર્કીને બચાવનારાઓને હવેર લાંબુ આપુષ્ય આપો, અમારા હિંદી મિત્રોને પ્રભુ સુખી રાખો; આંતર રાષ્ટ્રીય સંગઠન ચિરકાળ ટકી રહે.” ઈચાદિ અવાજથી આવું આશ્રય ગાજી ઉઠ્યું. તે અવાજ એટલો પ્રચંડ હતો કે દૂરની ખાલી હોડીઓમાં પણ તેનો પડો સંભળાતો હતો. ફૂલના હાર અને છટાં ફૂલની વૃષ્ટિનો કાંઈ સુમારજ ન હતો. જ્યારે તેમનો ઉત્સાહભર્યો સમારંભ પૂરો થયો ત્યારે અમને એક સુંદર શણકારેલા જેન્ટલમેનમાં મોટા ફાંખાડથી સરવસ

મોટી લઈ જવામા આયા તે આખો દિવસ સાર્વજનિક સભાર સમાર ભ અને ભાવલુમાજ ગયો સાગે વાણુ ચયા પંતી અમને શહેર જોના માટે બદાર લઈ જવામા આયા ,પણ અમારી ખિલાફત પાર્સી, તુર્કિયાન—અનાતોલિયા જવાને પાસ પોર્ટ કાનના માટે કશુ વાર પણ મિનબ ન કરતા ઑફિસમા ગઈ તેમની આગળ તેજ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો

કિર્કી, અને ટિરમિઝ કરતા ચારલુધ ધણુ મોટુ શહેર છે.

તાશકંદ, ખુખારા અને કાર્સનોરસ્ક અ-
તાશકંદનો ટેલિગ્રામ દોંથી ગ્તામા આવે છે તે રેલ્વે જ દશન છે મોટી મનીદો અને સોનેરી કળશાળાં ખિત્તી દેવગોથી શહેરની મોલ્લ એનડી વધી છે, થોડે થોડે અતરે બગીચા અને સભાગૃહો છે ત્યાના ચાડુદી ધણુ ખુલિગાગી છે હાં દેનોક વખત રહેવાની અમારી ઇચ્છા હતી પરંતુ શહેરની સ-
મ્યાઓ અને એક દર આખુ શહેર જોઈને પાછા આનતા તાશકંદના અમલદાર તરફથી અમને એક ટેલિગ્રામ મળ્યો તેમા અમને જેમ બને તેમ જનદીથી તાશકંદ જવાની પરવાનગી આપના માટે ચારલુધના રેવઅમને જણાવનામા આગ્યુ હતુ. પરંતુ અમારી ધર્મવેની ટાળીએ અમારી સાથે આનનાની સાફ ના પાડી તેમજ કહેતુ એવુ હતુ કે “એ રસ્તે અમે આવવાના નથી કાર્સનોરસ્ક અને બાકુને રસ્તેજ અમે તો અનાતોલિયા જઈશુ”

રેવઅમે તેમને અનેક ગીતે સમજાવીને કહ્યુ કે તે માર્ગે જવાની પરવાનગી અમાગથી આપી શકાય એમ નથી, પણ તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ અનાતોલિયા જવાનો સહેનો રસ્તો તાશકંદ વાળો હતો એટલે તે રસ્તે જવાની પરવાનગી મેળવતીજ ઠીક પડત. પણ તે લોકોનો દુરાગ્રહ કાંઈ ચોરજ હતો તે પોતાની હક કેમે કરતા છોડવાને તૈયાર ન હતા તેમણે કહ્યુ કે અમને જોઈએ તો-

પકડો, કોર્ટમાં ખાસ કરી, ફાવે તો જેલમાં પૂરો, પણ તે રસ્તે તો અમે જવાના નથી.” અમલદારોને તેમ કરવું બરાબર લાગ્યું નહિ. બુખારા જતી ટ્રેન ધણે વખત ખાસ યોજાવી રાખી તે ધર્મધેરા મિત્રોને તેમણે અનેક રીતે સમજાવ્યા; અને કહ્યું કે તમે તમારા મોખનીઓ સાથે જાવ; નજર જતું હોય તો ખીજે દુકામ આવતા સુધી ચારબુદમાં રોકાવ.” પરંતુ એ બધું ન ગણકારતાં તેઓએ કાર્સનેબસ્ક જતી ટ્રેનમાંજ ધુસવાનો છેવટે પ્રયત્ન કર્યો.

અમારા તે હવળન મિત્રોને તેમના નસીબ પર, સોંપી

અમે ગાંડીમાં ખેસી બુખારા જવા નીકળ્યા.

બુખારામાં સ્વાગત રાત્રે અમે કાલધન પહોંચ્યા. તે ગાંડી ટેક

બુખારા જતી ન હોવાથી તે બદલી બીજી

ગાંડીમાં ખેસી અમે આગળ વધ્યા. “કિર્કીના સંરક્ષક” તરીકે

બુખારામાં જે અમારું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું તેનું વર્ણન વાંચકને

અનિશ્ચયોક્તિ બહુ લાગશે. અમારા સન્માન તરીકે અમને દરેક

જથ્થાને એક એક જમો-આઉન-આપવામાં આવ્યો. બુખારાના સ-

ન્માનની એ એક ખાસ રીત હતી. અમે કોઈ પણ દિશિએ, કોઈ

પણ સ્વરૂપમાં અમારા કાર્યનો બદલો લેવાને તદ્દન નારાજ દેખા.

સાધારણ મેજાનની માફક અમારી બરદાસ્ત કરવામાં આવે એવી

અમારી ઇચ્છા હતી. પણ બુખારીઓનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો.

તેમણે અમારું કાંબજ ચાલવા દીધું નહિ; અને તેમના આમંત્ર

આગળ અમારે નમતું આપ્યા વિના છૂટકોજ થયો નહિ.

પૂર્વ તરફના લોકો—પછી તે સમાજવાદી હો કે સામ્યવાદી

હો—પણ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી આદર સત્કારની રીત

પ્રમાણે મેજાનનો સત્કાર કર્યા વગર રહી શકતા નથી. તેમનામાંથી

એ રીત નાબુદ થતી નથી. તેઓ ગમે તેટલા દૂર જાય, તેમનામાં

ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તો પણ તેમનામાં તે સિવાજ કાયમજ

રહેલો માલગ પડે છે. બુખારામાં પણ તેમજ થયું. બુખારી જ્ઞ-
હેદિયોએ સ્વાગત અને આતિથ્ય સત્કારથી અમને તદ્દન ગુંગળાવી
નાંખ્યા. બુખારાના અમીરનું મકાન જે એક વખતે રંગમહેલ હતો,
અમીરનું અંતઃપુર હતું તે પ્રચંડ સુંદર મકાન અમને ઉતરવાને
આપ્યું; દૂકામાં ત્યાં અમારી ઘણીજ ખાતરખરદાસ કરવામાં આવી.

અમે અમારા શરીર પર ન્યારે તે ભેદ મળેલા ઝબ્લા
ચઢાવ્યા ત્યારે કાંઈક ધરાની યાત્રાશુ જેવાજ

પૂર્વની સંસ્કૃતિ અમે લાગતા હતા. બુખારામાં એક મસીદ
જેવી મખતબ (સાળા) છે, અને તે પૂર્વ

તરફના દેશોમાં સિદ્ધાણું એક કેન્દ્રસ્થાન છે. ટિશ્મિઝ, કિર્કી અથવા
તાશકંદ જેવા નાના શહેર સાથે બુખારાની સરખામણી થઈ શકે
એમ નથી. બુખારા એ પૂર્વ તરફની સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન છે,
પૂર્વની સંસ્કૃતિની બધીમ અગ્રજ્ઞતા આ શહેરમાં છે. ઇસ્લાહાન
શહેર એને કાંઈક મળતું આવે છે. અહીં રશિયન કસા ને રશિયન
શિક્ષ વધારે જણાતાં નથી. તે બરાબર ઈસની હખતું શહેર છે,
ખાનનું સ્થળો કરતાં અહીં મુસાકરખનાં એણાં છે. અહીંથી અફ-
ઘાનિસ્થાન અને દૂર ચરકંદ, તથા હાથગર સુધી આ શહેરનો
વેપાર ચાલે છે. અફઘાનિસ્થાનમાં થકને પ્રવાસ કરતાં જેમ પણ
ઝારાઓના ઘંટનો મધુર અવાજ સંભળાય છે તેમ અહીં પણ
સંભળાય છે! ખરેખર! તે અવાજ જાને કાનોકાન સાંભળ્યા વિના
તેની મધુરતાની કલ્પનાય આવે તેમ નથી. મધમાખીઓના મણુગણાટ
કરતાં પણ તે વધારે મણિ લાગે છે.

અન્યારે નવા જમાનામાં પણ બુખારા પ્રથમના જેવુંજ લાગે

છે, માત્ર નવીન સુધારાથી તેની મુંદરતા

કાંતિનાં ઉચ્ચ તત્વો ઓર ખીલી નીકળી છે. બુખારાની રાત્ર્ય

પદ્ધતિના ફેરફાર સામે તેના રીત રિવાજમાં

પણ ફેરફાર થયો છે. જૂની શિક્ષણ સંસ્થાનો જૂના વિચારોના શિક્ષક, તુર્કોમન અને ઉઝબેકને બને તેટલો અજ્ઞાનમાંજ રાખતો. જાત જાત વચ્ચે વેરલાવતો અગ્નિ સળગાવવામાંજ દ્રોમના શિક્ષણની સમાપ્તિ થતી; પરંતુ આજે તેજ જૂના વિચારની સંસ્થા તેમને નવીન જમાનાનું શિક્ષણ આપે છે; મહેનત મજૂરી ઉપર જીવનારા સામાન્ય વર્ગનું સંગઠન કરવામાં તે રોકાઈ ગયા છે. સાર્વજનિક હિત અને લોકી પ્રત્યેના પ્રેમ ઉપરજ તે સંગઠનનો સર્વ આધાર છે. ભાષા, વર્ણ, જાતિ એમાંનું કંઈ તેમાં આડે આવતું નથી. ક્રાન્તિના હાથમાં જે ઉંચાં તત્ત્વો, જે સાર્વજનિક હિતની અળવળ વગેરે રહેલાં છે તે જોધનેજ જુદી જુદી જાતના—સૌદ, ઉઝબેક, તાજિક અને તુર્કોમન લોકો એકત્ર થયા છે. તેમના પ્રતિનિધિઓ પ્રગતિની દબતો એટલે નવી પદ્ધતિનો પોશાક પહેરે છે; ત્યારે વેપારીવર્ગ જૂનો—મધ્ય યુગની દબતો પોશાક પહેરે છે. એક ઠેકાણે બને દબતું મિલન થતું જોતાં બહુ મજા પડે છે.

ક્રાન્તિને લાઇને તેમના પહેરવેશની રીતમાં જે કે ધણો તફાવત પડ્યો નથી તો પણ “અમીર એટલે સુસલમાનોનો પ્રમુખ, રાજા-એટલે સર્વ સત્તાધીશ! તે કહે તે સૌએ માનવુંજ પડે” એવી એવી વિચારધારા બદલાઇ જઇ તેમાં આજ જમીનનો અંતર પડ્યો છે. વૃદ્ધ, યુવાન સૌને અમીર સામે વિરોધ છે. તેના પર તેમને તિરસ્કાર આવે છે. સર્વ કાંઈ આજે તેનું અસ્તિત્વ સહી શકતા નથી.

ધુખારામાં અમે ત્રણજ દિવસ રહ્યા તોપણ ત્યાં થયેલી ક્રાન્તિનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અમને એટલી વારમાં ધુખારાની ક્રાન્તિનાં સમજાઈ ગયું. એ ક્રાન્તિ અમીરની અને તેના અમલદાર વર્ગની જુલમી રાજ્ય વ્યવસ્થા તેમજ જોડકામીને લીધે ખામ

મરીને ચર્ચ હતી સર્વ રીતે અમીરજ તેનું નરપુત્રન હતો તેના
જુ મી પત્નિમાથી ગત્યો એક પણ યુવાન કે યુવતિ બચ્યા નહિ
જે જે હેમજે અનીગના માણસો મારી પુછા છેકરો કે છેકરી
જણાય ત્યારી તેનું અપહરણ કરી અમીરના મહેલમા તેને ગાના
મરનામા આપના અમીર દુરાચારી ને દુર્લસની તો હતોજ, ઉપરાત
તે અત્યંત વ્યભિચારી અને નિર્લજ્જ હતો જનસમાજમા તેને માટે
સ્થાનજ ન હતું

• આવી રીતના સામાજિક અધ પતનની બા તોમા, સામા
જિક નિંદા જોજ વિષયમા ઉતરવાનું અને
ધર્મ એટલે કેફ ખીનડુન પસંદ નથી—અને તે મારો ધર્મ
પણ નથી પરંતુ અને જે બાબતો જણાય
છે તે સબધે લખવાની મો ના શરૂ કરૂં પડી છે! પ્રાચીન
મળના સુનતાન કરતા પણ જુખારામા એશઆરામ વધારે હતો
મહમદશાહનો વિનાસ ને તેની વિનાશકૃતિ અ અમીર સરેખના
વિનાસ આગળ મહજ વિસાતમા ન હતા પ્રસંગોપાત અમીર
વિશ્વ પ્રાંતમા શત્રુ અગ્રગ ધની તો તેજ વખતે ‘ અમીરનું
રાજ્ય—અમીર—અમીર હિન્—મોમેનીનડુ રાજ્ય એમને દેવનું રાજ્ય
છે, રામ રાજ્ય છે, ‘એમ પ્રેરા માટે મુત્તાએને મેલનામા
આવતા તેઓ ખેડુતોમા અને ગરીબગુણમા તે માન્યતાનો પ્રચાર
કરતા અમીરનું રાજ્ય મુત્તાજ્ય છે એમ તેમને દસારના જનસમા
જને મૂકીજ ધર્મ વહાનો લેવ છે તેમા મુશ્કેલી તેનું પ્રચલન
ચતુ—એમને જનસમાજની અધ શક્તિ મારી આરો ન હતો
મૂંઝે ધર્મ એમને એક જાનો રૂઢ છે અને તે રૂઢ મુસલમાનોને
તો ધણોજ છે તે કેફ એક વાર ચડે એમને પડી હા પૂછડુજ
નહિ તેની આગળ તેમને પોતાનું પાંચ કાજિ જણાવ નથી
તેવીજ ત્રિધિતિ જુખારામા પડી હતી અને તેના ન પૂર્વ તાબ

અમીર લઇ લેતો તેની સત્તા મળ્યાથી ઉખેડી નાખવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો તેના પર ધર્મના ગદાણુ બહાનુ ખતાની ધર્મનું અસ્ત્ર ઊઠવામાં આવતું. અને તે અસ્ત્ર ઉઝમેગ, તુર્કીમન જેવા અરાન અલણ લોકોના હાથમાં જતા અમીર વિરુદ્ધ ચળવળ કરનારાઓનો તુર્નજ મોક્ષ થતે પડેનાના અમીરની મરડીદિંમાં છુપાવાની જે પ્રતિજ્ઞ હતી, છુપારા જે સમૃદ્ધિના શિખરે ચડ્યું હતું, તે પ્રતિજ્ઞ છેલા અમીરની કાન્ડીમાં નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. પહેલા તે જેટલું ચડેલું હતું તેટલુંજ તે સમૃદ્ધિના શિખર પરથી નીચે પડ્યું.

છેના અમીરે તો તેને નર્કપુરિ ખનારી દીધું 'કાંઈની કાંઈ દાદ ફરિયાદ સાલળતું નહિ કાંઈ

ઘડો ભરાયો તેનો વિરોધ કરે તેને તત્કાલ ઘણી દેવામાં આવતો તે વખતે સેકરે યુવાનો છુપારા

છાડી તુર્કસ્થાનમાં છુપાઈ રહ્યા અમીરના પાપનો ઘડો બરાબની તેઓ વાટ જોઈ રહ્યા હતા જ્યારે કાન્તિનો સમય નજીક આવ્યો, જ્યારે ફરિયાદના ઝારને રાજ્યસન પરથી પ્રજાએ પદબ્રજ કર્યો ત્યારે છુપારાના અમીરનો ઘડો પણ ભરાયો તુર્કસ્થાન મહેરા યુવાનો જાહેરમાં આવ્યા તેમણે કાન્તિનો અભ્યાસ કર્યો કાન્તિ કેમ કરવી તે તેમણે જાણી લીધું તેમણે ઉગ્રાડેઝગ છુપારામાં પ્રવેશ કર્યો. લોકો દમ્ભી ગયા હતા આથી તેમણે પ્રવેશ કરતાજ લોકોએ પણ તેમને સાથ આપ્યો અને અમીર સમે ઉઠ્યા

પણ કાન્તિપ્રરક યુવાનોનો એ પહેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીકળ્યો લોકોનું તે વખતે બરાબર સંગમન

પહેલો પ્રયત્ન થયું ન હતું, અને સંગમન વિના મત શી રીતે મળે ? ઉત્તર તેના પ્રયત્નથી તેમને

ભારે નુકસાન વેધ્યું પણ તે પગાલગા મેંડો યુવાનોની કલ્પ મઠ ગઈ મનિનો પાલો નાખતા માટ મેકના યુવાનોએ પોતાના

પ્રાણના બચાવના આપ્યું કાન્તિનો દાન પોતાના લોહીથી ગયો. પણ કાન્તિને વરદા પડેલા પ્રપન્નથી અચ્ચે, તે વખતે જે લુનમ તેમને વેડેલા પળો તેની હદ નથી! જન પણ રાષ્ટ્ર પડ્યો તેમને પણ અણેર પ્રાચલિત-દેવતા દડ આપનામા આના બુખારાની બીજા ટેળી પાટી તુર્ફચાલીથી નાખી નહ અને તાન-દમા ફરીથી કાન્તિ ૧૨ સંસ્કૃતિ ગ્યરામા આવી

તેમની તંપારી પૂરી વના તેઓએ સિધા પામે મદદ મેળવવાની ધૂન કરી અને ફરીથી બુખારામા આવી પાનણી નાખી અમીરની નિર્દયતાની કમાન આ વખતે લાયક ગયી. કાન્તિની ચગનગમા જેઓ સામેવ થયા હતા તેમના સમા મળ પીને પકડીને સખન શિયા કરામા આવી તેમને જાનથી માગમા આપ્યા મધના ઉપર પણ અનીરે દયા મરી નહિ સરખા વિગ્દ ઉઠેલા માણુમને શિયા કરના માટે-અ કે તેમના પ્રપન્નને ધૂગમા મેગરવા માટે નાના નાના ટુ નાનરોને પથ્થુ નગ્રો લેવાની સરકરે ફગ્ગ પાડી

પરંતુ તે વખતે લામી તોપેના મારને લીન બુખારાના

અગ્ન્યે મુક્તા મિનામા સેમ્ડો બાકા

અનીર નાકો પડ્યા તે વિન્યની જાનમી જોતજોનામા

આખા શહેરમા ફેનાઈ જે અસહવિત હતુ

તે સહનિત વન્યુ અમીરનુ આમીત, અમીરની દુર્ગેવતા ખેળી ફરી લોખને બુસ્તો ચડ્યો તે ફત્તેહથી લોકપદાને લિમત આવી અમીરના લગ્નરે મુધરેના સજ્જાન ગમે ખેળાના દેહનુ મચિનન આપનાની ના પાડી આ વખતે અમીરની મનોદશા ધણી ઝડાડી થઇ બીજો કોઈ ઉપાય ન જાણના તે પોતાના તનાહુમર મડગ અને કુટુબ પરિવારસહ નાખી ગયો અને તેજ દશલે બુખારામા લોકસત્તાક રાજ્યની આણુ ફરી આમ બુખારામા લોકમત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ

હિંદીનાં રજીસ્ટ્રાર્તાં તરીકે અમારા હતીસ જાણનાં નામ જુ-
 ખારના ઇતિહાસમાં જગત્કર્ત રહ્યાં; અને
 અમે તાશકંદ અમને રજા મળી. હિંદી મિત્રોના કાર્ય
 પહોંચ્યા સંબંધી જુખારીઓની સદાનુમતિ અસા-

ધારણ હતી. જુખારના કેટલાક લશ્કરી
 અમલદારોને તે વખતે જે આનંદ થયો હતો તે તેમના હૃદયમાં
 માય એવો ન હતો. પૂર્વના લોકો સ્વભાવેજ્જ લાગના પ્રધાન હોય
 છે, અમે જ્યારે નીકળ્યા ત્યારે તેમની આંખમાંથી આંસુ નીકળવાં
 લાગ્યાં. અમારા કાર્ય પ્રત્યે તેમની સંપૂર્ણ સહનુમતિ હતી. અમને
 યાત્રા પાક્યાં, પારકા પરદેશમાં નિરાધાર જતા જોઈ તેમને તેમના
 અસાતવાસનું સ્મરણ થયું. તેમને પણ એક વાર આમજ દેશ
 છોડી પરદેશજનું પડ્યું હતું. તુર્કસ્થાનમાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું
 હતું. એક વાર તેમને પણ દેશમાંથી દૂર ફેંટી દેવામાં આવ્યા હતા.
 આથી તેમણે અમને ઉપર ઉપરથી રજા આપી, પણ તેમના હૃદ-
 યની અમારા હૃદય સાથે જે ગડલાંગ ચાલતી હતી, અમારા માટે
 જે તેમનો જીવ બળતો હતો, તેવું અહીંઆ

વસમી ખાસ શું વર્ણન કરવું? તેવી સ્થિતિમાં અમને
 એકમેકથી છૂટા પડતાં પાસપાસ દુઃખ થયું.

તે ઠેકાણે હિંદીઓ હતા—હિંદુ પણ હતા ને મુસલમાન પણ હતા.
 હિંદુસ્થાનની ચળવળ સંબંધી અમારે મોટી હકીકત સાંભળતાં તે-
 મની જિજ્ઞાસા દરેક ક્ષણે વધતી જતી હતી. તેમનો ઉત્સાહ જમર-
 દસ્ત હતો. હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ વિષે તેમણે અમને ફરી
 ફરીથી પૂછ્યું. રાષ્ટ્રીય ચળવળ વિષે સાંભળનાં કેટલાકને તો એટલી
 લાગણી થઈ કે પોતાનાં સર્વ ધરખાર, માલમિલકત, વેપાર ચેજગાર
 સર્વ વેચી સાદી અમારી સાથે હિંદુસ્થાનના કાર્ય માટે સામેલ
 થવાને તૈયાર થયા; પરંતુ તેવું કરવાને હજી વાર છે એવી અમે

તેમને અપટ અમલગુ પાડી તેમનાથી છૂટા પડતા અમારા મન
પણ અતિશય દુઃખાયા અમારા કાયાપુ માટે તેમણે ધણી ધણી
ઈન્ડાઓ મનદ કડી અને તેમને છેવટની સનામ કડી એટનામા
ગાડીની મીમોડી પણ વાગી અમાગ મિનો અમાગ તરફ એકીટમે
જોઈ ઉભા રહ્યા અને ગાડી ૩૫ કરતી તેમના દષ્ટિપથમાંથી
અમને દૂર ખેંચી ગઈ

સનામ થતા થતામા અમે સમગ્રદ મૂડપુ. આજ દેનણે
તેમુરયગ પેતાની કમરમા મુખે નિદ્રા લેતો હતો સમરકદના મી-
તાફળ આજે પણ વખાણુય છે તે જુ મીંગ રોય છે અને તદન
નાના નાના દહીએ તો પણ ફૂટબોનના જેવડા થાય છે સમરકદ
પડી અમે કયાય થોભ્યા નહિ અને બીજો દિરમે તારાડદ જઈ
પોગ્યા એ ગેરનની દ પના જેમણે જમરપુર સ્ટેશન જોધુ હશે
તેમને તુર્ત આવી જશે

પ્રથમના અથ જોવાજ આદરમત્તજ તારકદમા પણ
અમને થયો

તારકદના સ્ટેશન પર અમે ઉતર્યા તે વખતે અમારા માટે
કસાવેના અથે અમને લઈ જવાને સ્ટેશન
ગેસ્ટહાઉસમાં જતાં પર મોડે અને ગાડીઓ હાજર હતી
જેમની છાંબીનુ ધ્યેય ક્રાન્તિજ બનેલુ
હતુ, એના આચાર્ય અમદુન રજ વગેરે ખાસ વ્યક્તિઓથી ગાડીને
બીજા ધણા નાના મોગ ક્રાન્તિમરો ત્યા હતા તેમનામા જે પક્ષ
હતા તેમા એક પક્ષના અગ્રેસર અમદુવ રજ હતા અને બીજા
પક્ષના અગ્રેસર એમ એન રોય હતા અમે સ્ટેશન પર પહોચતા
પોગ્યાજ અમદુવ-રના માણુએ સ્ટેશન પર હાજર હતા તેઓએ
અમે ત્યા ઉતરતાજ અમારામાના કેનાક અગ્રવવા માણુસોને પો
તાના મડામા સામેલ કરી દીધા અને મધુ “હમણા અમે કાલે

મળવાના નથી અમારે અભ્યાસ કરવો છે, તમારી દરેક પાઠની અમે અભ્યાસ કરીશું ”

ત્યાંના લોકોમાં અશુદ્ધ રમ, આચાર્ય અને ખનિય ખે, એ ત્રણે ધણા ગ્રામીના હતા લોકોમાં તેમનું બહુ વજન હતું. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને ઉદ્યોગ રાય, અનનિ, મુકરર અને મદ-મદઅલીના પકાને તોડી પાડાનો હતો, મુસનમાની વસાહત યોય તે ઠેકાણે જઈ તેમને એકમેકના તત્વ નિરદ્ધ ભરમારી પોતાનું સ્થાન મજબૂત કરવાનો હતો અમે તો ત્યાં માન તટસ્થ-પ્રેક્ષક લગી રહ્યા.

અમે જો કે તટસ્થ હતા તેપણ અમારામાના કેટલાક જલ્દને હિંદુસ્થાનના પ્રતિનિધિ તરીકે બાકુ-

બાકુ પરિપદ

પરિપદમાં ચૂંવામા આવ્યા એ પરિપદ કાષ્ઠ મોનેરી ટેંગીની પરિપદ ન હતી, અ-

થના માળામાના પત્નીઓ ભેગા કરી ભરેલી વર્સાઈવિસની પરિપદ ન હતી ત્યાં શબ્દોની મારામારીનું શુદ્ધ ન હતું, કે નકોલી મયદા-બાણ, બુન્ધાઈ કે રાક્ષ કુશક ! બુધમથી નામેયા અને હમણાજ બુધમથી ફૂટમે પામેયા, અનન થયેયા મુશનોની તે પરિપદ હતી. ઉદ્યોગ, તુર્કીમન, સર્કસ, તાગિક વગેરે સર્વ જાતના લોકો ત્યાં પોતાની લાગણી દર્શાવવા એકત્ર થયા હતા. હજામયા રાષ્ટ્ર વિવેજ ત્યાં તેમને બેવનાનું હતું છતાંપણાઓનું સમન્ન કરવું એજ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. કેટલાક માણ તુર્કી મેનાપતિ અને પાશાએ પણ તે પરિપદમા હાજર હતા પૂર્વે એક વાર તે લાડીશહીના પદાગર હતા પણ હવે તેઓ લોનાડીના અગ્રેમર બન્યા હતા પૂર્વના રાષ્ટ્રનું એકી રણ કેમ થાય, પૂર્વના દેશ એક વાનગ હોગ કેવી રીતે આવે એજ તેમનું ચત્પરે કહેતું હતું. પૂર્વના લોકોનું એકીકરણ તેમના વિચારો વિષય હતો આ પ્રમાણે તે પરિપદનું સ્વરૂપ પણ હલનચલન હતું.

• હિંદી પ્રતિનિધિ પેઠા કેટલાક પ્રતિનિધિઓ જોવાનાં પોતાના
મુદ્દા પર લાગે આણુના માટે પોતાની
હિંદીઓનાં લાપણુ! તનનારો આનમાથી જટાર પ્લાહના હતા.
તેમના લાપણુ ખનમ થતા સુધી તેમના
હાથ, અને કમરે લગાવેલી તનનાને આરામ ન હતો તે પરિપદ
ખરેખર વિનક્ષણ હતી આ સ્થળે મૂર્તિમત ઉત્સાહ જણાતો હતો.
મુનાનોના અમમા તેના જોઈતા બે શુભુ—દિમત અને આત્મત્યાગ,
તેમનામા એતગ્રોત ભરેલા જણાતા હતા દરે જણુ વક્તા નહોતો,
હતા રણુશૂનિનો સીપાદી તો હતોજ, અને સીપાદીઓતુ જોનુ
તે હોય તે કાંઈ કદેનાની જરૂર નથી જોનુ, હાવલાન—અધુ
જરૂરી હમણુ હતુ તે મધ સલા હતી કે જોખારા જોખાર કમીને
જો? અત નતાનો વિચાર કરનાને બેગા થયેલા મુનાનોની તે પરિપદ
હતી જુનમથી આન થયેલી પૂર્વ દિશા—અને તેમ પૂર્વના અવત્ર
થયેના કે નાકે દેજોતુ તે મધુમિનન હતુ લાપણુની સ્વતંત્રતા
એને મૂર્તિમત સ્વતંત્રતાજ તે મુનાનોના મુખદ્વારા બહાર નીકળતી
હતી તેતુ વખતન અમે જદિ સાલાજુ નથી લાપણુજગતુ ત્યા
જાજો મોદ પૂર આ મુ હતુ આપના દિનમ જેમજો પોતાતુ ભાષા
આનઅ, વાણીની અત નતા, છીનની લીધા હતા તેમને તે ઉત્તર
રૂપે હતુ હાન વારદા જોઈ જેમના તેમના હૃદય સાગરમા સ્વા
તંત્રની ભાનનાના જોજા ઉજાતા હતા અને તેતુ રાખ્દોમા રૂપા
તર થયા પ્રણુ હતુ

મુનામી જોગતુ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો પગપર
સદેશો આનતે હતો તે દેખાન જોઈ મ
નવચેતનનો સંચાર નમા જે લાન આવતા તેતુ વર્ણન થય
શકે એમ નથી આખરે પરિપદ અમાપ્ત
યર્ષ માન અનવર પાશ્વને તેતી પોતાની દૃષ્ટિએ તેના કાર્વ નિશેષ

મધુ નદિ તે પશુ તે પરિચયી લેખિયા નસ્યેનતો જન્મ થયો.
જેમણે નેનન તુ તે ૧૦ તે ૧૧ થી પેરુ નેનન મધુ પગ
નતામથી-લુનમથી છગ ચણે આપણે અગમ્ય છીએ, તા ૧૧
નિનાના છીએ એની જે સ્વચ્છતા ૧૧ માન્યતા ૧૧ તે
નષ્ટ થઈ તેને કેમણે સ્વાન ૫ માટે આપણે ગ્રાઈ પશુ સેષક
કરી શકીશું,—સ્વાન ૫ મેળવવા માટે આપણે પ્રેમ પ્રવલ ક્રિ
દેશ ૧૧ નદિ એવું જાન એવો વિશ્વાસ તે પરિદેશ
ઉપજ મોં તે વિના પરિવર્તે જીવુ પ્રવાસ પશુ શુ હવે ?

આ જાગ પૂરે મૃત્તા પડેના જીવા અને મુખ્યશમા ઝર
રાણીની કેરી મિત્રિ હતી તે સબધે
ખીના અને છુપારા પ્રેમીક માલિની અર્ધે આપીશુ ઝારના
અમન હે જ આ જાને ગત્ય કેવળ શુ
લામી દશમા દના તેમા કોઈ પણ પ્રમત્તી અવશ્ય પદ્ધતિ ન
હતી. ઝરે નીમેતા અમીગના નનાદ્વાર ખો મુકાના દાદમા / ખરી
સત્તા હતી. અમોર તે માત્ર એક પૂનશુ હવે તે મોજમત્રમા
પોતાનું સર્વસ્વ અનતો દત્તો તેની અનન્યા માન નામનીજ હતી
હતા તેના સાત્તમા ગત્ય અવશ્ય હવે શરૂ થી નકુન મારી
મળતી નહિ. એર લગરાની દાગમાજ તેમને પણ એમાડમા આનતા

ઝારના અધિગરીઓ દોર ચનનસ માટે, તેમો ખુશ
રાજના માટે લોકો પર મરમા આવે
ધાર્મિક સ્વતંત્રતા એવા કરે નાખનમા આનતા તે ઉપરાંત
જીવન પશુ અનેક જોગલુવમ અસલ હતી
કોઈ પણ અરજની દાદ મો નહિ અમીગ-૮૧-મોમે લિનના નામ
હેજા મહિના પર પશુ મનાયુ થઈ રહે અને જે હા મળી આવે
તે લઈ જનય એમા કોઈ કેઈની ના સાજાગે નહિ મનામાના
વાજખીપણ સબધી કોઈથી પશુ ગ્રાઈ પૂજાય નહિ અરર તે હુમ

નામું ગેરકાયદે પણ ફરાનામ નહિ કદાપિ કોઈ મુલ્યાં બે તેનો નિોધ કરે તો તેને પણ શિક્ષા કરામા આવે “ખીના અને શુ ખારાની પેવી ગેર તુર્કસ્થાનમા ઝારના અમલ વખતે ધાર્મિક રવતતતા કચાલ પણ બેવામા ન આવતી બલકે ધાર્મિક પ્રાર્થના સુદા મોટીથી બોલવાની મનાઈ હતી” આ વાત તો અમને તુર્ક-સ્થાનની ભુમા મઝહના મુનાએ ઝીંદી વડી લોકોના સબધમા પણ તેનીજ સ્થિતિ હતી ચલુદી અને મુસનામને શિક્ષણ આપવાની કામ પણ સધરાડ ન હતી મેટ્રીક્યુલેશન અને પ્રવેશક પરીક્ષાથી આગળ તેમનાથી લાચરુ ન હતું

ઈ સ ૧૮૧૪ની સાલમાં ન્યારે મહાપુલની શરૂઆત થઈ ત્યારે આ રાજ્ય પામેથી ૧૬ સા અને માણુ-

મહાપુલ વખતે સોની માગણી કરામા આની તે વખતે ખુશિયાના લોકો કરતા પણ ત્યાના

લોકોની સ્થિતિ બહુજ ખરાબ હતી

ઈ સ ૧૮૧૭ની સાલમા રશિયન રાજ્યકાન્તિની શરૂઆત થઈ મુલ્લાએ રશિયા સમીતે પોતાનો સબધ તોડી નાખ્યો અને તેઓ સ્વતંત્ર થયા પણ તે સ્વાતંત્ર માત્ર અમીર અને મુલ્લાનેજ મળ્યું લોકોને તેનો કામ પણ લાલ થયો નહિ રશિયન લોકોને તો ઉનઠા અમીરે બહાજ પ્રદી મૂક્યા દરમારી રગગમ બહુ વધી ગયા, કેમકે અમીર સ્વતંત્ર હતો અને લોકોની ગુલામી વધારે દા ચર્ચ હતી અમીરને સુનતાન ચવાના મધુર સ્વપ્ને આવના માન્યા, પણ તેના પરિણામે લોકો પર તો માત્ર બેરબુલમતો વધારોજ થયો

આમ ચનાથી ચોખના મન ધીમે ધીમે બડખોર બનના લાગ્યા અને અનુકૂળ વખત આવતા તેમજો

બુખારાનું બડ સામું બજા હિંદુ પણ તે માત્ર ખીનામા ફત્તેહમદ નીડ્યુ બુખારામા તેમને ચગ ન

ગળ્યો. છતાં લોકોએ તો દૃઢ નિશ્ચય જ કર્યો હતો તેમણે પુનઃ ખીજી વાર બંડ ઉઠાવ્યું અને તેમાં તે ફત્તેહ પામ્યા. તે વખતે અગીર અને તેના કુટુંબ સહુદર મંડળની રેવડી દાણુદાણુ થઈ ગઈ અને લોકશાહીની સ્થાપના થઈ.

જુખારા અને ખીત્તામાં તો લોકપક્ષની સ્થાપના તે પહેલાંજ થઈ ગઈ હતી. તેથી સર્વ સત્રો તેમનાજ હાથમાં ગયાં. તુર્કિમન અને ઉઝબેકના નામે લોકસત્તાક સરકાર બહાર કરવામાં આવી. ખીત્તા અને જુખારા સ્વસત્તાક રાજ્યો હોવાથી સોવિયેટ સરકાર તેમાં હાથ ધાવતી નહિ. દ્વાલનું રશિયા એટલે અનેક રાજ્યોનો એક સંઘ છે. તેના દરેક પ્રાંતને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે; એટલે પરદેશીઓની મદાદ કે કાંઈ એવોજ નિકટ પ્રજા ઉપસ્થિત થાય ત્યારેજ મધ્યસ્થ સરકાર વચમાં હાથ નાંખે છે.

અમારામાંથી કેટલાક જાણે અબદુલ રબની પક્ષ લીધા તો

કેટલાકે રામનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પરંતુ મારે

જે પક્ષો તે બેમાંના એકમાંય સામેલ થવું ન હતું.

મારે તો બંને પક્ષોના અભ્યાસ કરવો હતો.

તેથી હું તટસ્થજ રહ્યો. તે જે પક્ષના મિત્રજ બેઠાને મને બહુ કંટાળો આવ્યો. આ હિંદી દૃઢતા મિત્રજ-મત્સરનું કૃષ્ણ બરહના પ્રદેશમાં પણ વધ્યા નિના ન રહ્યું તે જોઈ મને ધણો ખેદ થયો. રશિયન ક્રાન્તિની તે લોકો પર કાંઈજ અસર થયેલી જણાઈ નહિ.

જે બે ઇસમેને લીધે બે પક્ષ ઉત્પન્ન થયા હતા તેમાંનો એક જલ્દી પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાને બદલે મોટું નામ કહેવપ્રવચામાંજ સાર્થક માનતો હતો. તે ઉદ્દતાઈનો નમુનો હતો. ખીજો ઇસમ દૃઢતા બહુ નિષ્પ્રદાસ હતો. તેને પોતાના કાર્યની હર્ષશાંતિ ચિંતા હતી; અને તે વિદ્વાન પણ હતો. દુનીયાની રાજનીતિ સંબંધી તેનું જ્ઞાન વિશાળ હતું, પરંતુ તેનામાં પણ એક દોષ હતો અને તે

ખીજે દોઢ નહિ પણ વ્યવહારશત્યતા. આચાર્ય પણ બહુ સારો માણસ હતો. તેણે સ્વદેશને માટે ધણું કષ્ટો વેઠ્યાં હતાં.

હું આ બંને પક્ષથી દૂર રહી લાંબી રાજ્ય વ્યવસ્થાનો

અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. રાજનીતિ પ્રત્યક્ષ

અનુદિગ્ગન વ્યવહારમાં જવી રીતે ઉતારી શકાય, એ

મારે જોવું હતું. મને ત્યાં જનતી સગવડ

મળી અને રોમે તો મને ધણીજ મદદ કરી. તેનો ઉપકાર કદિ

વિસરી શકાય એમ નથી. મારા મિત્રોને પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે

છોડી દઇ હું એકલોજ તેમુરકાંગની જન્મભૂમિ અનુદિગ્ગન ગયો. એ

શહેર પામીરના ઉત્તર ભાગમાં સપાટ મેદાન પર વસેલું છે. એના

બે ભાગ છે. એસ્કાશીર એટલે જૂનું શહેર, અને નેવિગોરોડ એટલે

નવું શહેર-એવા એ બેનાં અનુક્રમે નામ છે. એસ્કાશીર તુર્કી શબ્દ

છે. ત્યાંના ધણાખરા લોક મૂળ તુર્કવંશના હોવાથી, રશિયનોએ પણ

તેજ નામ કાયમ રાખ્યું છે. નેવિગોરોડ રશિયન નામ છે.

અનુદિગ્ગનની હવા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એટલી ઉત્તમ હતી

કે ત્યાં જતાં જગત-અસ-શિરાજનો પણ ક્ષણવાર વિસારે, પશ્વો.

સીતાઈળ, દ્રાક્ષ વગેરે ધણું ફળો ત્યાં થાય છે.

પરંતુ આ વર્ણન ભૌગોલિક હોવાથી તે કાંઈ ભૂગોળ-

શાસ્ત્રીને સોંપી હું મારા ખાસ વિષય તરફ વળું છું. અનુદિગ્ગનમાં

એક રશિયન સેનાપતિએ મારું એક ગૃહસ્થ સાથે ઓળખાણ કરાવી

આપ્યું. તે તેમુરકાંગના વંશમાં ૧૯મો પુરુષ હતો. તેને ફારસી

સારું આવડતું હોવાથી અમારી વચ્ચે ઠીક દોરની આવી. એક

દિવસ તેણે કહ્યું "દોસ્ત, તારા દેશ પર મારે હક છે, તારે મને

મુજરો કરવો જોઈએ; નહિ તો મારું અ-

મરો બાકશાલુ પમાન ક્યાં જોવું થશે. હું દિંદુસ્તાનનો

રાજા છું. સમજ્યો ! તું તારા રાજાને

હિંદુસ્થાન પર રાજ્ય કરવા ક્યારે લઇ જવાનો છે ? કહે ! પછી મારી સાથે ખીજ વાત કરજો. હું તારો બાદશાહ છું, શું સમજ્યો ?”

તેનું બોલવું સાંભળી મારા હૃદયને એકદમ ધક્કો લાગ્યો. સોવિયેટ રશિયામાં આવી જાતનું બોલવું સાંભળી હું અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો. તેને શો ઉત્તર આપવો તેની મને કંઈ સમજાય પડી નહિ. કાચુદાર હસીને તે બોલ્યો “ અરે યાર, આ તો હું ગમ્મત કઈ છું.” ત્યારે મને બહુ દસવું આવ્યું. પછી તે તે બાદશાહ અને મારી વચ્ચે ધણી ધાડી દોસ્તી થઇ ગઈ. હિંદુસ્થાનનો બાદશાહ થઇ બેસવા ઇચ્છતા તે બાદશાહ સક્ષાત્ મને દારા-ગરના ખાને હદ પાર ક્યોં હતો !

ત્યાં સાર્ડ જાતિની વસ્તી ધણી હતી અને એ વર્ગ ધણો બુદ્ધિમાન હતો. હિંદુસ્થાનનું બિવિધ શું પહેલો ધર્મ કે દેશ ? યશો તે તરફ તેઓનું તે વખતે ધ્યાન ચોંટી રહ્યું હતું. હિંદુસ્થાનના ભાવી સંબંધી તેમને ધણી ધણી આશાઓ લાગતી હતી. હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળનું રાજ તેઓ અધ્યાન પત્રો પરથી મેળવતા. તે વખતે હિંદુસ્થાનમાં ચાલતી રાષ્ટ્રીય ચળવળ તરફ તેઓનું એક સરખું ધ્યાન ચોંટ્યું હતું. પરંતુ હું જ્યારે હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ સંબંધે—અને ખાસ કરીને તેમાં લાગ ન લેનાર મુસલમાનો સંબંધે કહેવા લાગ્યો ત્યારે તેઓ બહુજ આગ્રહ મને ક્યારનું લાગતું હતું કે હિંદુસ્થાનના હિંદુઓ માટે તે લોકોને વિશેષ સહાનુભૂતિ હતી. મુસલમાનો માટે ખીલકુલ ન હતી. પોતાના દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ છોડી ખીજ બહારના મુસલમાન દેશો વિશે તેઓ પ્રેમ બતાવે અને પોતાની માતૃભૂમિની ઉપેક્ષા કરે એ વાત તેમની દૃષ્ટિએ ધણીજ પિષ્કારવા જોગ હતી. મુસલમાનોની એ વર્તણૂક તેમને ખીલકુલ મનદુઃપડી નહિ. હિંદુસ્થાનના મુસલમાનોની દયા ખાઈ

તે કહેવા લાગ્યા. “હજી પણ તેઓ પોતાનાં હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ રાખે તો સાહે.” અને પછી મુદ્દાના સમર્થન માટે કુશનમાંથી તેઓએ સેંકડો આધાર કાઢી જતાંયા.

તે સાર્ડ પૈકી થોડાજ વખત પર જર્મનીથી ભણી આવેલા એક ઇસમે જર્મિનમાં રહેલા હિંદી રાષ્ટ્રીય

સાર્ડ ઉવાચ નેતાઓ વિશે ધણા આદરભર્યા ઉદ્ગાર કાઢ્યા. ગાંધીના પૂર્વ આફ્રિકાના કાર્પનાં

તેણે ધણાં વખાણ કર્યાં. પણ તેજ વખતે તેના ભાષણમાં તેણે, ખેરીખંધુ અને રખનો સેંકડો વાર પિચ્છાર કર્યો. તેના તે પિચ્છારની કાંઈ મીમાજ ન હતી. તેણે બોલતાં બોલતાં અત્યંત ઉશ્કેરાઈ જઈ કહ્યું કે “હિંદુસ્થાન જઈ ત્યાંના મુસલમાનોને કહો કે જ્યાં સુધી તમે પોતાના દેશને આગળ લાવો નહિ, નફામી ચળવળો કર્યો કરો અને પોતાની જામખૂમિ પ્રત્યે પહેલું કર્તવ્ય જૂઠી જાવ ત્યાં સુધી તુર્કસ્થાનના એક પણ મુસલમાનની તમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ નહિ થાય.”

બીજો એક સાર્ડ બોલ્યો “આ સર્વ જાણતો કરાણુ ત્યાંનો મુસ્લમાન હોવો જોઈએ. તે વિના એટલી ખરાબ સ્થિતિમાં ત્યાંના મુસલમાનો આવી જાય એ સંભવિત નથી.”

હિંદુસ્થાનના મુસલમાનો સખંધી ચોખેર ખરાબ ઉદ્ગાર નીકળતા જોઈ (હું પણ તેમાંથી એક મુસલમાન જ હતોને?) મને ધણું ખરાબ લાગ્યું. પોતાની જાત વિશે પોતાનાજ ભાષણોને મોઢે આરા ખરાબ ઉદ્ગાર નીકળે એ જોતાં ક્યા મુસલમાનને ખરાબ નહિ લાગે? પણ તેનો ઈલાજ ન હતો. હું તો દુર્બલ હતો. મુસલમાનોનું એ કલકે માસ એકલાથી ધોઈ સમય એમ ન હતું.

એક વાર જંગલી રીતગતિ વિનાના ગણતા લોકો અત્યારે

અગતિના પથે દેશના જોરથી દોડ્યા આવે
સમય બદલાય છે એ દરેક બાબતમાં તેમની દેખાઈ આવતી
બયારે- અગતિની મહત્વાકાંક્ષા ખરેખર વખાણવા
 જેવીજ હતી. શિક્ષણ અને બુદ્ધિ વિકાસને
 લીધે તેમની અવનતિ હવે તેમનાથી દૂર નાસી ગઈ છે. તે સર્વ
 ઉત્તરિના પથે છે. તેમના દેશમાં જ્ઞાનનો સૂર્ય, ખરેખર ઉદયજ
 પામ્યો છે; અને બીજો ઠેકાણો તે ઉદય પામતાં આપણા અભાગી
 દેશમાં તે અસ્ત પામ્યો કે શું એવું થાય છે ! તેમના પોશાકમાં પણ
 ફેરફાર થયો છે. તેમની પાંચડીને બદલે આજ ટોપીઓ થઈ છે
 વાપવ્ય દિશા તરફના પ્રાંતથી તુર્કસ્થાનના ખૂણા ખોલ્યરા મુઘી—
 આધુનિક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો પ્રચાર થયો છે. જાણે આખા તુર્કસ્થાનમાં
 આધુનિક જ્ઞાનનો પ્રવાહ જોરથી વહે છે. જ્યાં ત્યાં શાસ્ત્ર અને
 અગતિ વિના બીજું કંઈજ જણાતું નથી.

મેવિયેટ પદ્ધતિમાં ખાસ બાબત એ હતી કે કુલ સત્તા
 યુવાનોનાજ હાથમાં રહે. હિંદુસ્થાનની કેં-
યુવાનોના હાથ એસના નેતાઓને એ વાંચી ધણું આશ્ચર્ય
 થશે કે “તુર્કસ્થાનમાં એકવીસ એકવીસ,
 બાવીસ બાવીસ વર્ષના છોકરા દેશના સલાહકાર-લશ્કરના સેનાપતિ
 કેવી રીતે થાય છે ?” આ વાતનો ખુલાસો જુદો તરફથી એવો
 કરવામાં આવ્યો કે યુવાનોનો ઉત્સાહ શેકડી ન શકાય એવો હોય
 છે. તેમનામાં આત્મત્યાગનો ગુણ રહ્યો છે. તેમની બુદ્ધિ તેમના
 કર્તવ્યથી ચલિત થતી નથી. પોતાના દેશ વિના બીજું કંઈ તે
 જાણતા નથી. તેમની બુદ્ધિ મલિન નથી. તે કોઝલી છે. તેમનાજ
 હાથમાં દેશની સત્તા-દેશની સુધારણા જોઈએ. રાષ્ટ્રના તેઓ ભાવી
 આધાર સ્તંભ છે; એટલે દેશના રાજકારણની ઝુંસરી તેમનીજ
 મરદન પર ફોલી જરૂરની છે.” ખરેખર તે જુદોની દૂરદષ્ટિ કેટલી

પ્રેશાંસનીય કહેવાય. આજ તેમને સુખનો દિવસ આવ્યો છે, તે યુવાનોનેજ પ્રતાપે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના જાનેવારીમાં હું પાછો તાશકંદ આવ્યો અને મોસ્કો જવાની તૈયારીમાં પડ્યો. જા-

તાશકંદમાં એક નેવારી મહિનામાં ઉત્તર તરફનાં પ્રદેશમાં ઘાત કડકતી ચંડી હોય છે; પરંતુ તે દુર્કસ્થાન કિંવા મોસ્કો જેવા ઠંડાણે વધારે લાગે છે.

કારણ ત્યાં પર્વતોનું સંરક્ષણ નથી. રસ્તા બરફથી ભરપૂર હોય છે. દરરોજ કામગાંઠો બરફ કાઢી નાંખી રસ્તા સાફ કરે છે. પણ પાછો ખીજે દિવસે બરફ પહેલા દિવસ કરતાં વધારે ઝામે છે. તેથી રાહદારી માટે બરફ પર ચાલતી ખાસ ગાડીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બીજી ગાડીઓ તે વખતે વાપરી શકતી નથી.

એક દિવસ મારે એક ઘણી ગમ્મત થઈ. તે દિવસે જો હું બચ્યો ન હોત તો આજ આ હું ક્યાંથી લખતો હોત? હંમેશાની માફક તાશકંદના બજારમાં ચઢને જતો હતો ત્યારે મારી બરફ પર ચાલવાની ગાડી એકદમ ઉંધી પડી, અને હું બરફ અને ગાડીની બેઠકની વચ્ચે આવી ગયો. ધોડા તો તેની જગ્યાએજ ઉભો રહ્યો. ગાડી ઉંધી વળતાં તે રસ્તાના દીવાના લોખંડી થાંબડા પર અથડાઈ; અને તેનો કેટલોક ભાગ તૂટી ગયો. ગાડીવાન ઉઝળાને ધોડા પરજ જઈ અથડાયો. ચંડીને લીધે મેં મારા શરીર પર ગરમ કોટ પહેર્યો હતો; અને તે શરીરે બરાબર લપેટેલો હોવાથી મને કાંઈ ઝાઝું વાગ્યું નહિ; પણ ગાડીવાનના ધક્કા સાથે ધોડા ને તેની જગ્યાએથી ખર્યો હોત, અને ગાડી આગળ ખસી ગઈ હોત તો મારે બચવાનો આશ ન હતો; પણ બરફની મહેરબાનીથી હું બચી ગયો. નહિ તો તે દહાડે મારી ઘાતજ દતી. ગાડીવાને જેમ તેમ ઉડી મને બહાર ખેંચી કાઢ્યો. અને ત્યાર પછી ફરીયા

તેવો પ્રસંગ ન આવે એટલા માટે હું પણ ચાલીનેજ શહેરમાં જવા લાગ્યો. જ્યથી વધારે જગતમાં શું હોય ?

... તાચકંદ પાછા આવી મેં તુર્કસ્થાનના મુસલમાનોની કા-
 ન્તિના સંબંધમાં કેવી વૃત્તિ છે તેનો
 કાન્તિનો અભતહાર ઝીણવટથી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. હું તદ્દન
 ધર્મધેક્ષા મુસ્લાંથી તે પછા સામ્પવાદી
 મુધી દરેકની ઓળખાણ કરી તેમનામાં જાણ્યો. પરંતુ કાન્તિ વિરૂદ્ધ
 કાંઈનો પણ મત મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. બધા કાન્તિને અ-
 તુકૂળ હતા. કાન્તિ પ્રત્યે તેમની ધણીજ સહાનુમતિ હતી. કાન્તિ
 તેમને પ્રિય હતી. તુર્કસ્થાનની સ્ત્રીઓ ખુરખા ફેંકી દઈ આધુનિક
 દેખનો પોશાક પહેરતી હતી. આખા દેશે જૂનાં બધેનો દૂર ફેંકી
 દીધાં હતાં. આખું રાષ્ટ્ર જોશમાંથી છૂટેલા કાંઈ કેદી જેવું જણાતું
 હતું. કેદીની સ્થિતિમાંથી છૂટતાં વારનેજ જે ફેરફાર થાય છે તેવો
 ફેરફાર તુર્કસ્થાનમાં પણ થયો. રાજકીય અને સામાજિક બળ વ-
 મારવા તરફ, પોતાને સુદૃઢ કરવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ વિશેષ હતી.
 કાન્તિ પહેલાં જે ઊંકરા રસ્તામાં ભટકતા જણાતા હતા તે હવે
 નિયાજમાં જણવા માંડ્યા હતા. મહત્ત શાળા, મહત્ત બોર્ડિંગ ઝપાટા-
 બધ વધ્યે જતાં હતાં. શિક્ષણના દરવાજા સર્વ માટે ખુલા મુક્તમાં
 આવ્યા હતા; અને સર્વત્ર મહત્ત શિક્ષણ આપતું હતું. આખું રાષ્ટ્ર
 હવે લખનાં વાંચનાં શીખતું જણાતું હતું. ઊંકરા એટલે રાષ્ટ્રનું
 આશાસ્થાન—તેમના તરફ લક્ષ ન આવ્યે કેમ આવે ? N. S. S.
 R.ની સર્વ આશા લાવી યુવાનો પર, યુવાન નાગરિક પર હતી
 એટલે તેવુંજ શિક્ષણ તેમને આપવામાં આવતું હતું. વિદ્યાર્થીઓને
 કાંઈજ ખર્ચ થતો ન હતો. બધો ખર્ચ સરકારનો. જ્યાં ત્યાં નવી
 ચળવળનો પ્રકાશ જણાતો હતો.

... કાન્તિના જાહેરનામાની સાથેજ કાન્તિકારક નેનાઓનાં ચ-

નવી ઈમારત

ચિત્રા પણ બોર્ડ પર મૂકવામાં આવતાં, આરોગ્ય, કલા, શાસ્ત્ર વગેરે સંબંધી નાનાં નાના પુસ્તકો ચોમેર મફત વહેંચવામાં આવતાં હતાં. કામગારો માટે સમાજો, મોટાં મોટાં વાંચનાયમો, ન્યાં ત્યાં સ્થાપનામાં આવ્યાં હતાં. આજ સુધી સુધારણાના જે માર્ગ સર્જી સામાન્ય જનસમાજને માટે બંધ હતા—જેના દ્વારા બંધ હતા તેના તાળા તોડી નાખવામાં આવ્યા હતા. ઉદ્યમેગ, તાર્તરી, દુર્કામન, સાર્ડ અને જયુ એ સર્જી જાતિઓ હવે ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય જામતોમાં સરખીજ કોટિની, સરખીજ અધિકારી બની હતી તેમનામાં કંઈ પણ લુદાર્પ રાખવામાં આવતી ન હતી.

આ પ્રમાણે લુદાપણ નામુદ થતા તે ચાળીસ લુદી લુદી જાતિઓ એક બની ગઈ. તેમના સહકરથી એક નવો સમાજજ બની ગયો. તેમ કરતા તેમને અત્યંત કષ્ટ, અને મુશ્કેલીઓ, વેઠવાં પડ્યાં. પણ સદ્ગુણવત્તા અને તત્વનિગ્રહે લીધે તેમણે એક નવીન સંસ્થા ઉભી કરી જગતને તેનો આદર્શ બતાવી આપ્યો જૂનાના અવશેષમાંથી તેમણે નવી ઈમારત ઉભી કરી, એ તેમને ખરેખર જૂલુજૂલુ હતું.

જે લોકો થોડા વખત પહેલાં સામાજિક ગુનામગીરીમાં ફસાઈ પડ્યા હતા તેઓ હવે નમૂનેદાર શાસનકર્તા બન્યા હતા, એ કેટલી અજાણીની વાત છે! કેટલો અદ્ભુત ચમત્કાર! ન્યાય, સમાનતા અને સ્વતંત્રતા એ ત્રણ પર નવીન સમાજ ઉભો કરી બતાવેલો એ કેટલું રિક્ત કામ હતું! લોકોએ કેવું કહિન કાર્ય માથે લીધું હતું! પણ તે કહિન કાર્ય હાથમાં લઈ તેમણે લોકોને દુઃખથી છોડાવ્યા ન્યા ન્યા એક વખતે ઝરના પ્રતિનિધિની દંડસાડી પોતાનો પ્રભાવ બનાવતી હતી ત્યાં ત્યાં આજે પંચાયત પદ્ધતિ ખીલતી જોઈને કોને આનંદ ન થાય?

(૩)

તુંકેસ્થાનનો લુદી લુદી દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી મેં મોસ્કોનો રસ્તો લીધો. તે વખતે મારી સાથે ચાર મોસ્કો તરફ દિંદી મિનો હતા. તાશકંદથી મોસ્કો જનારી આગગાડી ધણી સગવડભરી અને એકાદ આરામની હતી. દિંદુસ્થાનની ગાડીના કંપાર્ટમેન્ટ કરતાં આ ગાડીના કંપાર્ટમેન્ટ મોટા અને સરસ હતા. ઇજનનો આકર પ્રચંડ હતો જેવો લાગતો. દિંદુસ્થાનની નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેના ઇજનના કરતાં તે ધણું મોટું જણાતું હતું !

આગગાડીમાં વર્ગ જેવું કંઈ નહતું. માત્ર Soft cars, અને Hard Cars એવો ભેદ હતો, ટૂંકી યુસાફરી માટે બીજી ગાડી એટલે Hard Car નો ઉપયોગ થતો. એમાં બર્થ્સની પથ સગડ હતી.

બીજે દિવસે અમે ઓરેનબર્ગ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંબંધ તૂટે છે. ઓરેનબર્ગ યુરલ નદીને કાંઠે આવેલું છે. પૂર્વના એક ભાગ પર Asian એમ મોટા અક્ષરે લખેલું છે; તે બીજી બાજુએ Europe લખેલું છે. રસ્તામાં સામારા આવ્યું. તે છોડી અમે ત્રીજે દિવસે મોસ્કો પહોંચ્યા.

આગગાડીમાંથી મોસ્કોનો દેખાવ મનમોહક લાગતો હતો. તેની તુલના કલકત્તા, મુંબાઈ કે દિલ્હીની ગાંધીવર્માનગરી સાથે પણ કરી ન સકાય એટલો ચિત્તા-કર્ષક છે. સહેરનાં ઉંચાં ઉંચાં પ્રાર્થના મંદિરોનાં શિખરો, ઉંચાં ઉંચાં લેબંધ મિનારો, તેના ઉપરના ગત-

જનતા રંગો ઇત્યાદિ જોઈ એમ લાગતું કે આપણે કોઈ ગાંધર્વ નગરમાંજ પ્રવેશ કરીએ છીએ. જેમ જેમ નજીક જઈએ તેમ તેમ શિશ્પચાતુર્ય નજરે પડે છે. જોતાં નજરજ લગાઈ જાય છે. ખરેખર મોસ્કો જેવું દુનીઆમાં ખીજું સુંદર શહેર નહિ હોય એમ અમને લાગતું. વળી તેમાં વિશેષ નવાઈ એ હતી કે તેને પૂર્વ તરફતું કે પશ્ચિમ તરફતું બેમાંથી એકે શહેર કહેવાય નહિ. ત્યાં ત્યાં વિશાળ રાજમહેલો, સોનેરી ધુમટવાળાં અક્યકિત શિખરો અને પાર્વાત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના અંતિહાસિક અવશેષ જણાય છે. આથી આખું શહેર ખીચોખીચ લગાઈ ગયેલું લાગે છે. શહેરની એકંદર બાંધણી ઘણીજ લબ્ધ છે.

આખરે અમારી ટ્રેન મોસ્કોના લબ્ધ રેશનમાં (એલેક્ઝાંડર વસ્કી વાગાઝાલ, Alexandorevsky લક્સ હોટેલ Vagazal) પેડી. ત્યાં મોટરો અમારી વાટજ જોઈ રહી હતી. તેમાં બેસાડી

અમને હોટેલ લક્સ (Hotel Luxe) માં લઈ જવામાં આવ્યા. એ હોટેલ (Tverskaya) ટવર્સકાગા સ્ટ્રીટ પર આવેલું છે. એને આઠથી નવ મળસા છે. દુનીઆના કામઘરેના સખળા પ્રતિનિધિઓ અહીં હંમેશાં આવજન કરે છે. તેમાં ચીની, જાપાની, ઇરાની, હિંદી, ઇન્ડોનિશિયન, ટુર્ક અને તાત્તાર, અંગ્રેજ, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને અમેરિકન ઇત્યાદિ સર્વ દેશના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. દુનીઆના સર્વ તત્તવેતાઓનું આ મિલન મંદિર છે. તત્તવિવેચકો પણ તેડલાજ આવે છે.

જિનોવિવાને આ ઠેકાણે અડવાડીઆમાં એક વાર પણ આટા માર્યા વિના આવતું નથી. ટોમસ્કીકેલ્સ અને હંગેરિયન રેકોસી, (Racocci) જે, હાલમાં હંગેરીની જગમાં છે, બેબાકુન, અને હંગેરીના માજી પ્રેસિડેન્ટ એ સર્વે ત્યાં લગભગ કાચમને માંટે રહે

છે. કાર્લ રેડેક અઠવાડીયામાં બે વાર આવે છે. અને અનવર . પાસાને તો આ હોટેલ વિના ચેનજ પડતું નથી.

એ સ્થાન ખરેખર અલૌકિક છે; જાણે આખું જગત તે હોટેલમાં જ ન સમાયું હોય! દુનીયાનો વાદવિવાદનો અખાડો દર કોઈ પ્રવાસી અહીં આવ્યા વિના બાકી રહ્યો નહિ હોય! આ હોટેલમાં આખી દુનીયાના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સજડ વાદ-

વિવાદ ચાલતો હોવાથી સ્વભાવિક રીતે આખા જગતનું ધ્યાન તેના તરફ રહે છે. વાદવિવાદની ત્યાં કોઈ ધૂન મચી રહે છે. ચર્ચા, વાટાઘાટ, યોજના-એ વિના ત્યાં ખીલું કંઈ જણાતું જ નથી. મકાનો ઘણાં ભવ્ય છે. ઉપરાંત તેમાં યુરોપીય ઢબનાં સર્વ સાધનો છે. દરેક ઓરડીમાં સ્વતંત્ર ટેલીફન અને વિજળીક ધંટડી છે.

કામગારોના પ્રતિનિધિઓ આપણા દેશમાં જો કે કંટાળા દિવસો ઠાઠતા હશે, જુલમ સિવાય તેમને ખીજું કંઈ જણાતું નહિ હોય, તો પણ તે અહીં આવતાંજ કોઈક રાજ સમાન બની જાય છે. અહીં તેમને ખીલકુલ દુઃખ નથી. સર્વનું આ વિશ્રાંતિ સ્થાન છે. અહીં આવ્યા પછી સર્વને તેમનાં દુઃખનો વિસારો પડે છે. અહીં તેમને ખેવડો ઉત્સાહ આવે છે. ફાવે એવાં અપાર કષ્ટ સહન કરવાનું તેમને ફરીથી બળ મળે છે. અને પોતાના દેશના કામગારોની અજબજાબમાં આગેવાની ભરેલા ભાગ લેવા પ્રવૃત્ત થાય છે. કામગારોના સ્વસત્તાક રાજ્યમાં તે નવચેતન રહે છે. સ્વદેશના લોકોમાં તેનો સંચાર કરે છે.

મોસ્કો એટલે ખ્રિસ્તી દેવળોનું એક મુખ્ય પાલન કહીએ તો પણ ચાહે તેમાં ૧૨૦૦ દેવળો છે.

દેવળોનું મથક યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ક્રાંતિ થઈ જવા છતાં તે દેવળોને કંઈ આંચ આવી નથી.

સહેરની મોટી-મોટી ધર્મારતો તેમજ દેવળોની ટોચ પર ભૂરાં સોનેરી સગમરમરના ધુમટ જણાય છે. ત્યાં ધર્મ પોતાની સત્તા, ગુમાવી રહ્યો છે. રશિયામાં ધાર્મિક તોફાન બહુ વ્યાપે છે એ વાતમાં સત્યનો કાંઈ અંશ પણ નથી બહુ વણજ છે. માત્ર જે ધાર્મિક નેતા રાજ ચલાવી ઈચ્છ્યથી બેઠો કે કામગીરોની વિરુદ્ધ ખુશ્કી કે ગુપ્ત રીતે કારસ્થાન કરે છે તેમને સખત શિક્ષા થાય છે. કારણ કે ધાર્મિક નેતાઓ ધણી વાર કામગીરોની સરકારને ઉપલાવી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. અને બીજા લોકો જે રશિયાના કામગીરોની વિરુદ્ધ હોય છે તેમને એજ વાતથી દીકા કરવાને કારણ મળે છે. વળી આત્માત્મવાદીઓને પણ તેજ જોઈએ છે. તેથી તેઓ ટાંપાને બેસે છે અને તેઓ કાંઈક પ્રસંગ બની આવતાં તેને ફાવે તેવું સ્વરૂપ આપે છે. ખરેખર રશિયાનું ધાર્મિક તોફાન કમાત્ર છે, પરંતુ સોવિયેટ સત્તા સામે આંગળીઓ કરવા સિવાય તેનું બીજું કાંઈ પરિણામ આવતું નથી.

અસંખ્ય દેવળો ઉપરાંત ત્યાં મોસ્કો (Moskva) નદીના કાંઠા પર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ 'ક્રેમલિન' રાજમહેલ છે. સહેરમાં હોટેલો અને થીએટરો કેટલાંય છે તેની તો ગણતરી નથી.

ક્રેમલિનની બસબર સામે કોમિન્ટર્ન (Comintern)

નામે એક જગ્યા કિસ્મો છે. સહેરના બચાવ

કોમિન્ટર્ન અને માટે અગાઉ એ બાંધવામાં આવ્યો હતો.

કેથેડ્રલ તેને હાલમાં જગતના કામગીરોના મહેલ

કહેવામાં આવે છે. તેના ગર્ભવર દરવાજા

પર મોટા મોટા અદર્શોને નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

“જગતના કામગીરો, સંગઠન કરશે તો મુક્ત થશે,
અને આખું જગત મેળવશે એકત્ર થાવ, તમારે તમારી
બેઠીઓ સિવાય કાંઈજ ગુમાવવાનું નથી રહ્યું તમારી છે.”

Workers of the world ! Unite. You have nothing to lose but your Chains and a world to gain.

ક્રેમલિનની કેટલીક મિનિટના અંતરે તાજમહાલના નમૂના ક્ષેપ Bel's Cathedral નામે બરફ જેવા સફેદ આરસપદ્મણું એક મકાન છે. તે રશિયન કારીગરીનો આબેદુજ નમૂનો છે. કેમલિનમાં પુરાતન શિષ્યકલ્પ—ટ્યુટન કલાત્મક રહસ્ય ભરેલું છે; ત્યારે Bel's Cathedral આધુનિક રશિયન કલાની સંપૂર્ણ અવસ્થાત્મક પ્રતિક છે !

તેથી થોડેક આગળ જતાં Tversky સ્ટ્રીટની પેલી મેર ટ્રેડ યુનિયન છે. ક્રાન્તિ થતા પૂર્વે આ બીજા મકાનો રાજમહેલ જેવા મકાનમાં અમીર ઉમરાવોની કક્ષણ બરાતી. ત્યાં સર્વ એકત્ર થઈ જુગાર રમતા. તે મકાન પર માત્ર તે લોકોનીજ માલિકી હતી. માત્ર નોબલ્સ—Nobility નીજ ! પણ હવે તે ઠેકાણે દર વર્ષે ટ્રેડ યુનિયન કોમિસની સ્થાનિક અને પ્રાંતિક વિભાગની બેઠકા બરાબ છે. તે હોલમાં ચારથી પાંચ હજાર ગેટલાં માણસ બેસી શકે છે. ત્યાંથી બે મિનિટ ગેટલું આસપાસ પરરાષ્ટ્રીય કોમિશનની સામે બોલશી—નાટકગૃહોની અત્યંત વિશાળ, ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સંગીત શાળા છે. ત્યાંના જેવાં નાટકગૃહો આખી દુનીયામાં નથી. અગાઉ તે ખાસ શહેનશાહ અરનો નાટકગૃહો હતાં. તે વેળા તેમાં સરદાર, આસામદાર, ઉચ કુળના લોકો ને અમીર ઉમરાવ સિવાય બીજા કોઈને જવાની પરવાનગી ન હતી. None except the nobility ! પરંતુ અત્યારે તો ત્યાં મજૂરપક્ષનો પ્રતિનિધિ કિંવા એવોજ કોઈ બીજા દેશનો માનનીય પુરુષ બેસે છે.

આ મકાન હંમેશાં ભપકાદાર જણાય છે. જાણે પાંડવોની

રાજસભાનો નમ્રોજ જોઈ લેવો.

પ્રથમ તો જોનારને તે થીએટર 'સોનાનું' બનાવેલું જ લાગે છે, પણ ખરાબર ખારીકાથી જુએ ત્યારે બહુ ટોળ ગયેલું જોવાની ખાત્રી થાય છે. તેનું સંરક્ષણ ઘણી જાહેશીથી કરવામાં આવે છે. થીએટરની ઓરે મોટા મોટા સફેદ સ્તંભ છે, અને તેના પર સુંદર નક્શી કામ કરેલું છે. તેના ઉપર લાલ રંગની ધબબો છે અને તેના પર હથોડી, દાદાળી વગેરે ઝોળાં કાતરેલાં છે.

મારી મેરકોની બે સફર દરમ્યાન આ થીએટરમાં શલાપી (Shalapi) નામે સુપ્રસિદ્ધ નટ બે વાર કામ કર્યું હતું તેના અભિનયનું મારાથી વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. તે પ્રસિદ્ધ નટ સંબંધી હું સાધારણ માણસ શું

લખી શકું ? તેની કલાત્મક રહસ્ય ચીતરવાને તો કાઈક સમર્થ કવિ કે ચિત્રકાર જોઈએ ! થીએટરોમાંથી પણ કાન્તિ સિવાય ખીજાં તાવોતો ઉપદેશ મળતો નથી. એ તત્વો એમાં એટલી ચાલાકીથી ભરેલાં હોય છે કે જનસમાજ પર તે ગુર્ત અસર કરે છે. નાટકના નટોમાં પણ એજ લાવ આવી ગયેલો જણાય છે. ખરેખર ! ચોતરફ નવીન તેજ, સ્ફુર્તિ, ચૈતન્ય-સિવાય બીજું કંઈ જણાતું નથી.

એક વખતે એશઆરામ અને વિલાસનું કેન્દ્ર બનેલું મેરકો આજ સરસ્વતી દેવીનું મંદિર મેરકોનાં વિદ્યાર્થીઃ બન્યું છે. જ્યાં ત્યાં વિશ્વવિદ્યાલયજ નજાય છે. કાંઈ પણ જાતના પદ્ધતિ વાત સર્વને બુદ્ધિ વિપ્લવ, ઔદ્યોગિક અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ત્યાં દુનીઆના સર્વ લાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. તેમાં પૂર્વ તરફના વિદ્યાર્થીઓ વધારે હોય છે. ઈરીઆ, હિંદુ-સ્થાન અને ઇરાનના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે ખરા, પણ મોટા ભાગ

ચિની વિદ્યાર્થીઓનો છે, મેં ૬૩ ૯૦ દસ વિદ્યાર્થી ચીનના છે.

વિદ્યાર્થીને ખારીકાષ્ઠથી અભ્યાસ કરવા માટે મેં ભાષા લુનાચારસ્કી (Luna-Charsky) નામે એક મુખ્યસિદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રીની મુદ્રાકૃત લીધી. તેની પાસે કાષ્ઠ પણ જિજ્ઞાસુ જાય તો તે તેને ખુશ્કા દિક્ષથી સર્વ માહિતી આપે છે. લુનાચારસ્કી અતિ-શય સમ્ય અને લવા મનુષ્ય છે. ટ્રોટ્સ્કી અને ઝિનોવિયના કરતાં તેને સ્વભાવ મને ધણેજ લુદો જણાયો. લુનાચારસ્કી ધણા પ્રેમાળ મૃદુસ્થ છે, તેમણે મારો સારો આદરસત્કાર કરી મને ખુશ્કા દિક્ષથી સર્વ માહિતી આપી. સોવિયેટ અમલ હેઠળ રશિયાની શિક્ષણ પદ્ધતિ કેવી છે તેનું તેમણે વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. તેમની પામેથી એવો ખુશ્કામો થયો કે 'યુનિવર્સિટીનું' બે રીતે વર્ગીકરણ કરેલું' છે. ઉત્તમ અને કનિઠ. ઉત્તમ પ્રકારના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતર ક્ષાત્રોનું શિક્ષણ આપવામાં

લુનાચારસ્કી આવે છે. સ્થાપનનું પણ ત્યાં શિક્ષણ આપાય છે. કનિઠ અથવા સામાન્ય વિશ્વ વિદ્યાલયમાં દૈદક, કાયદા, સંગીત ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે. ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર સથે સંબંધ ધરાવતી રેલોની ઈન્જીનિયર નામે શાખા છે, તે ખાસ કરીને કામગારોને માટે છે. જરૂરના અમલ હેઠળ શાળાનું પૂરતું શિક્ષણ ન મળ્યું હોય એવા કામગારોને તે શાખાનો ધણા ઉપયોગ થાય છે; અને તેમના પર ઔદ્યોગિક ખાતાના મુખ્ય અધિકારીની દેખરેખ હોય છે.

ખેતીરાડી અને માધર્મિગ (ખાળો)ની કોલેજો છે. તેની વ્યવસ્થા વિશ્વવિદ્યાલયના જેવીજ છે. નાટ્યકળા અને નૃત્ય કળાની પણ કોલેજો છે. તેની વ્યવસ્થા ધણી સરસ છે. તેમાં સાધનો પણ ઉત્તમ છે, અને સ્વચ્છ કલાને લાં ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. તે સિવાય છેકરા અને કુવાનો માટે શિક્ષણનાં લુદાં લુદાં વસતિ-

ગઈ છે. નાનાં છોકરાં માટે કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિની પણ અહીં ધણી સંસ્થાઓ છે.

આટલી માહિતી આપ્યા પછી લુનાચારકીએ કાંઈક ખિન્ન-તાથી કહ્યું—“મારા મિત્ર ! રશિયાને સ્વતંત્રતાની સ્થિતિથી ઉંચો લાવી તેનો અગાન રૂપી અધિકાર નષ્ટ કરવાનું હજી મારા હાથે બન્યું નથી; એટલે તમને સુધારણા જેવું ખાસ લાગશે નહિ; પરંતુ મને આશા છે કે અમે લોકો રશિયાને સર્વ ક્ષણોએ અને વિદ્યાનું આદિ-પીઠ બનાવી મૂકીશું. કાઈ પણ સુધારો વાસ્તવિક થયો નથી ! હજી અમે શિક્ષણની પ્રયોગ અવસ્થામાં છીએ. અમે અમારો પ્રયોગ કરીએ છીએ. ક્રાન્તિ ટકી રહે, તેના પરનાં સર્વ સંકેટો ટળે એટલે અમે આજ સુધી જગતે કદિ ન જોઈ હોય એવી અપૂર્વ અગ્નેઃ સિદ્ધાંત પદ્ધતિ રશિયામાં નિર્માણ કરી બતાવીશું. અને તે સમય પણ જલદીથીજ આવી પહોંચશે એ તમે ચોક્કસ માનજો.”

લુનાચારકીના કહેવા ઉપરથી, અને પછી ખુદ મારા અનુ-

ભવ ઉપરથી ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સંબંધે

વિદ્યાર્થીઓ. મને માલૂમ પડ્યું કે ત્યાં શિક્ષકો અને

વિદ્યાર્થીઓ ધણા સ્નેહલાવથી પરસ્પર વર્તે

છે. ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે કાંઈજ અંતર્યાય રહેતો નથી. ગુરુ અને શિષ્ય જીવજાન મિત્રોની પેઠે વર્તે છે. ક્રાન્તિએ સર્વ સિદ્ધાંત પદ્ધતિમાં ભાર ફેરફાર કર્યો છે. તેનું એક ઉદાહરણ એક વાર અમારા સમ-જનામાં આવ્યું.

એક દિવસ સેબાસ્ટોપોલના રસ્તે અમારી સાથે એક માણસ

આવી અમને સર્વ વિદ્યાર્થીઓને સલામ

મારકણા મારતર કરી. તે માણસ ધણો વયોવૃદ્ધ જણાતો

હતો. તે ધણે દૂર ગયા પછી અમારામાં

હસાહસ યાદ રહી, મને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું કેમકે તે દસવાને

અર્થ કાંઈ મને સમજાયો નહિ મને ધુંધાપુમાં પડેનો જોઈ પિ
 ઘાર્થીઓ પૈકી એક જણે હમના હમના કહ્યું “ ભાઈ, આ અમારા
 ગુણ, છે એ વખત એ ધણા મારકણા માત્ર હતા બધા
 એમને મારખ્યા માત્ર તરીકે જ ઓળખતા. અમે તેમનાથી થર
 થર કાપતા હતા જો કોઈ દિવસ કોઈ વિદ્યાર્થી તેમને મયામ
 કરવાનું બૂધી જાય તો બીજે દિવસે તેની પમે સયામ કરાવે ત્યા-
 રજા છોડે બીજે દિવસે તેમની નજર તે વિદ્યાર્થી પર પડ્યા વિના
 રહેજ નહિ તે વિદ્યાર્થીઓને બહુ દમમા ગણતા પગલુ આ
 બધુ ક્રાંતિની પહેલાં । જે વખતે તે માત્ર હતા અને અમે
 વિદ્યાર્થી હતા, તે વખતે— પણુ હવે એ મહેરબાનમા ફેરફાર થયો
 છે, હવે તે કોઈ ક્રાંતિમારક થયા છે” આ સાંભળી મને બહુ
 રમુજ પડી

જે વિદ્યાર્થીઓને ખર્ચ કરવાની સગડ ન હોય તેમને ખર્ચ
 ટૂંક યુનિયન તરફથી મળે છે સોનિયેટ પદ્ધતિની એની વ્યવસ્થા
 છે કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી-પત્રી તે નિગાળનો હોય કે કોનેજનો
 હોય-પણુ તેનો બધો ખર્ચ સગરે વેઠવોજ જોડે તેને અબ્યા
 સનાં સર્વ સાધનો સરમરેજ પૂરા પાડવા જોડે.

યુનિવર્સિટી પછી તેમનીજ મદત્વની બીજી બાબત રેડ

આર્મીની ગરના સળધી હતી ઈ સ

રેડઆર્મી ૧૯૧૭ના માર્ચમા થયેલી રાજ્યક્રાંતિ પછી

ગોરેવિઝને રેડ આર્મીની ધૂળ જરૂર જ

ણાના માડી, કારણ કે સામ્રાજ્ય સત્તા મેન્શેવિઝના હાથમા ગઈ
 હતી, એટલે તે દષ્ટિએ રેડ આર્મીની રચના ગોરેવિઝનેજ કરવાની
 હતી આથી તેવી પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા માર્ચ માસમા શરૂ થઈ પણ
 જૂન ઉતરતા પહેલાં તો ફેરેન્ઝી સરકારે તે કામ ગેરકાયદેસર
 કરાવ્યું, તેના સર્વ પ્રયત્નો ઉચવાની પાડ્યા, બ કે ધૂળમા મેળવ્યા,

તે વખતે એ નીની યોજનાના અડરને મૂળમાથી બાળી નાખના માટે એક જનરલ કાર્નિલોવની નીમણુ - ચતા તેના હાથમા સપૂર્ણ સત્તા આવી દેહાતદડ કરનાનો પણુ તેને અધિકાર આપનામા આગ્યો તેણે પોતાના મુસનમાન લશ્કરને અને કાસેક લશ્કરને, અના અને પરમેશ્વરના નામે-મોલ્દોવિઝની તે નીની યોજના ધૂળમા મેળવના માટે રેડ આર્મીના દરેક સિપાહી પર ગોળીમાર કરનાનો હુકમ કર્યો તે મમ માટે ખાઈમા રહેલા સાત હજાર અનુ બની ક્ષિપાહીઓને બોલાવનામા આવ્યા પરંતુ તે સોનિયટોના ક્રાન્તિ માર્શને માટેજ જાણે મૂરર હતા મુસ્લિમ સમાજવાદીઓએ પોતાના બાહ્યોને તે દેશદોરી કૃત્યથી દૂર રહેનાનો હિપદેશ કર્યો તેમણે મુકુ કે પોતાના દેશના લોકો સામે ગોળીમાર કરવો એ હુશ્વરની નજરમા અયોગ્ય છે તેમના હિપદેશની તે લોકો પર સારી અસર પણ થઈ બહુકની એક પણ ગોળી તેમના દેશમધુઓ સામે છૂટી નહિ અને કાર્નિલોવનુ લશ્કર જેવુ આ યુ હતુ તેવુજ ચાલ્યુ ગયુ.

રેડ ગાર્ડને સ્વીકારવામા આવતા તે મ્યદેસર લશ્કર બન્યુ.

પગી ખીજી રાજ્યક્રાન્તિ વખતે તેને લોપ

જાહેરનામું પશુના લગ્ન તરીકે જાહેર કરવામા આવ્યુ

છ સ ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૦મી

તારીખે જાહેરનામું મહવામા અન્ય તે નીચે પ્રમાણે હતુ —

‘The workers’ and peasants’ Red Army’ will be formed from the more conscious and organized elements of the working class. This new army will be a pattern for the replacement of standing army in the near future by popular armaments which will defend the coming European social revolution.”

આનો હુંમાં ભાવર્થ એ છે કે “કામગારોનું” અને ખેડુતોનું

આ લશ્કર તે વર્ગના હોંશીઆર અને

લશ્કરી શાળા કાર્યદક્ષ લોકોનું જ બનાવવામાં આવશે; અને

એ પ્રમાણે ઉનું કાર્યું લશ્કરના કાયમના

લશ્કર તરીકે આવશે. ભરિખના મુરોપીય કાન્તિ મુદ્દ વખતે તે

લશ્કર પોતાના દેશનું સંરક્ષણ કરશે. અગાઉના લશ્કર જેવીજ

આ લશ્કરની પણ રચના રહેશે.”

આ રેડ આર્મીની અંદર ૧૯૭૧ના જાનેવારી માસમાં ૫૩૦૦૦૦૦ સિપાહી હતા.

U. S. S. R. માં દરેક કોશ્ચે એવી લશ્કરી શિક્ષણની શાળાઓ અને કોલેજો છે. ભાવી રાન્યકાન્તિથી દેશ નિર્ભય થયા પછી આ સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. પણ લશ્કરમાં અગાઉનું પરાક્રમ અને હોંશીયારી કાયમજ હતાં. લશ્કરી શિક્ષણ આપતી શાળાના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે —

(૧) સાધારણ શાળા ત્રણ વર્ગના અભ્યાસક્રમ માટે.

(૨) વિશેષ શિક્ષણની શાળા, એમા શાળા અને સ્ટાફ કોલેજો.

(૩) પલટલોના સેનાપતિઓની શાળા.

આ શાળાઓમાં ફક્ત ઔદ્યોગિક અને લશ્કરી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ વ્યવહારિક અને રાજકીય શિક્ષણ ઉપર પણ સારું લક્ષ આપવામાં આવે છે.

* રેડ આર્મીના દરેક સિપાહીને જણાવી દેવામાં આવ્યું હતું કે “તું જે કામના લોકોનો છું તે લોકોનો છું સં-રક્ષક છે. તેમના રક્ષણની જવાબદારી તારા પર છે; વળી તારા દેશ વિરુદ્ધ કોઈ લડવા આવે, અથવા પરદેશી હુમ-

લાઈ તારો દેશ ત્રાસ પામતો હોય તે વખતે તું તારા દેશનો રક્ષણકર્તા છે.”

આ લશ્કરની એક વિશેષ મહત્વની અને આશ્ચર્યકારક બાબત એ છે કે જેમ યુનિવર્સિટીના અભ્યાષક વર્ગ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ભેદ લાયક હોતો નથી તેમ રેડ આર્મીમાં પણ સિપાહી અને સેનાપતિ વચ્ચે ઉંચા નીચાનો ભેદ જણાતો નથી; પણ એથી લશ્કરની બચસ્થામાં જરા પણ વિશેષ કે ગરબડ થતી નથી ! લશ્કર જ્યારે કામગીરી પર દેખ તે વખતે તેની સિસ્ટ (Discipline) ધણી કડક રહેતી, પરંતુ કામ પૂરું થતાંજ બધા ભાઈઓની પોંડે વર્તતા.

વર્ણન અને બાબ્યાનું કામ થઈ રહ્યા પછી પ્રત્યક્ષ વસ્તુ-સ્થિતિ શી છે, જિંવા કેવી હતી તે હવે કોનસ્ટાન્ટિનમાં બંડ આપણે જોઈએ. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં કોનસ્ટાન્ટિન બંદરના ખલાસીઓએ સોવિયેટ સામે જાહેર રીતે બંડ ધર્યું. તે ખલાસીઓને સહેરના લગભગ સર્વ મુઠીદારોની અંદરખાનેથી મદદ હતી. તે બંડ એટલે લવિખ્યના મોટા બંડનું એક નાનકડું પ્રાથમિક સ્વરૂપજ હતું. બીજું જે બંડ થયું તે ખાસ કરીને ફ્રાન્સની ઉશ્કેરણીથી થયું; અને તેના ઉપરજ આગળ મુઠીવાદીઓનું ધોરણ અંધવાનું હતું. પહેલું બંડ તો એક પ્રયોગ હતો. જારના સમયના જે જે સેનાપતિ ફ્રાન્સ અને ઇટાલીના આશ્રયથી દબાઈ બેસા હતા તેઓજ એ બંડના આગેવાન હતા. માત્ર આગેવાનીજ નહિ પણ તેના ઉત્પાદક પણ તેઓજ હતા.

પરંતુ બંડનું ધોન તૈયાર થતાં પહેલાંજ કેસિન લશ્કરે તેને સમ્રાવી દીધું. તે લશ્કર તબ્દ નવીન અને પ્રગતસત્તાને ખાતર ચોડાજ વખત પર તાલીમ પામેલું હોવા છતાં તેનું પરાક્રમ જળરં હતું. આજે

તેની હોંશીઆરી અને સાદસની વાતો સાંજનાં આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી ! બરફવાળા બાલિષ્ઠકના પ્રદેશમાં થઈને તે લશ્કર કેતું ચાલ્યું ગયું ! જે પ્રદેશમાંથી ચતુ કદિ પણ ચડી ન આવે એમ બંડખોરોના મેનાપતિને લાગ્યું હતું ત્યાં જઈને તેણે ચતુ પર કેરી રીતે જ્ય મેજઓ, ઈત્યાદિ બાજતો માટે અમેરિકાને હંમેશાં અભિમાન થતું હતું. અમેરિકામાં જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનના બહાદૂર સિપાહીઓએ પોતે તાલીમ વગરના નવાસત્ર માણસો હોવા છતાં માત્ર દેશના રક્ષણ અર્થે ફોર્જની ખીણના બરફવાળા પ્રદેશ પર પોતાનું લોહી રોયું; બરફનો પ્રદેશ પોતાના લોહીથી રંગી નાખ્યો, એ વાત કહેતાં દરેક અમેરિકનની છાતી આજ વેંત ઉછળે છે ! આજે શિશિયા પણ પોતાના રોડ આર્મીનાં યશોગાન કરે છે. સંકટ આવતાંજ એ રોડ આર્મીએ પોતાની બંદુકો અને તોપો ઉચકી પ્રગ્લસતાકે રાજ્યના રક્ષણ માટે જામી ગયેલા બરફના પ્રદેશમાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું અને દેશ પર આવેલી આકૃત ટાળી હતી; તે માટે આજે પણ તેનાં મુકનકંઠે વખાણ કરવામાં આવે છે.

કોન્સ્ટાન્ટિનુ બંડ ખીજ બંડતું પૂર્વ સ્વરૂપ હતું; અને

દરેક સામાન્યવાદી પત્રનું તેને ઉત્તેજન

પરદેશી છાપાંતું હતું; બરફે તેમનીજ ઉરકેરણીથી લોકો

અચાચકાર્ય સોવિષેટ સામે બંડ કરવા પ્રેરણા હતા એમ

માનવાને સમજાવવા હરણું છે. અમે તે વખતે

મેરકોમાં હતા એટલે અમને કંઈ લાગ્યું નહિ પણ બહાર કોઈ

આશ્ચર્યકારક સ્થિતિજ ચાલી રહી હતી. કેમલિન જ્યાં ત્યાંજ

હતો, લેનિન જ્યાં ત્યાંજ પોતાના ટેબલ આગળ હતો પણ પર-

દેશી વર્તમાન પત્રો જે અદ્યતન સમાચાર ફેલાવતાં હતાં તે ધણા

વિશ્વસ્ય અને રમુજ હતા લંડન ટાઈમ્સ, કોનિક્સ અને મેન્ચેસ્ટર

ગાર્ડિયન મોટા મોટા મથાળાં હોય

“બંડખોરોએ કેમલિન રાજમહેલને લગાડેલી આગ,”

‘મોસ્કો બંડખોરોના હાથમાં ગયું.’

‘કેમલિન બાળીને ખાખ કરી નાંખ્યું.’

‘ક્રોમિનરન’ સુરંગ ફેડી ઉશડી ફનામાં આબુડું.’

‘લેનિન મરણ પામ્યો.’

એના એના સમાચાર રાજ “ખાસ ખમગપત્રી તરફથી મળેલા” તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા, પરંતુ તેમાં સત્યનો અંશ ઘણો જ ઓછો હતો.

સામ્રાજ્ય મત્તાવાદીઓ રાજ ધ્વિરની પ્રાર્થના કરતા કે

“હે પ્રભુ ! સોવિયેટ સત્તાનો તું જલ્દીથી

મનમાં પરણ્યા નાશ કર” તેમણે તેમના મનમાં ને મ-

નમાં રાંડ્યા નમાજ કેમલિનને આગ લગાડી, તેને બાળી

નાખ્યું, ક્રોમિનરન સુરંગ ફેડી ઉશડી

દીધું, અને ફનાની સજિમા લેનિનને પણ મુવેનો બોલ્યો, પણ કેને

કરતા સોવિયેટ સત્તા તેમની છતી પરથી ખસી નહિ તેમની દશા

‘મનમાં પરણ્યા મનમાં રાજા’ જેવી થઈ. માલુસ મામે છે કાઢ,

ત્યારે ધ્વિર તેને આપે છે કાઢ. એવીજ સ્થિતિ સામ્રાજ્ય સત્તા

વાદીઓની અને સોવિયેટ સામે બરાબ પાડનારા લોકોની થઈ હતી.

તે બંડથી બીલુ કાર્લ્સ પરિણામ આવ્યું નહિ, માત્ર જનતા

માજતુ બર્થ ટ્રિમે દિસે ફોલ્દમદ થયું મધુ, અને રશિયાનું

બંડ સમાપ્ત થઈ બંડખોરોના જે પ્રયત્ન થતા મળ્યા તે નિષ્ફળ

થવા માળા

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરી થી ૭ની તારીખે જગપ્રસિદ્ધ પી-

કે.પી.ટ.કી.ન.તું

અવસ્થાન

દર કોર્પોરેશન મરણ પામ્યો. તે દિવસ આખા રશિયાને માટે બહુ દુઃખ અને ગમગીનીનો હતો. રશિયાની મુશ્કેલી અને શિક્ષણની બાબતમાં તેણે જે કાર્ય કર્યું હતું, સાહિત્યક્ષેત્રમાં જે અપૂર્વ ઉમેરો કર્યો હતો તેને માટે રશિયા આજે તેણે ઋણી છે. પીટરનું ક્રાન્તિ સંબંધી કાર્ય પણ વખાણવા લાયક હતું. તે મહાન ક્રાન્તિકારણું થયેલું સન્માન અને માન્યતાથી ટૂંક સુનિયન હોલમાં લઈ જવામાં આવ્યું. જ્યાં ત્યાં શોક દર્શક કળા વાવડા ફરકતા હતા. કોઈન પર ક્રાન્તિનાં ધ્યેયને સૂચવતાં નિધાનો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સરવસ નીકળ્યું ત્યારથી સત્યને ખાતર, પોતાના સિદ્ધાંતને ખાતર, સ્વધર્મને ખાતર, પોતાના પક્ષને ખાતર, પ્રાણ આપનાર એ વીરનું જ્યાં ત્યાં સન્માન થયું હતું. પછી લેનિન હોલમાં આવ્યો, પરરાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિઓ મરનારને માન આપવા માટે કોઈન તરફ દોડી આવ્યા. આખો સમાજ એક સરખો ફેન કરતો હતો. ત્યાં માણ રાજકુમારનાં સંસ્મરણો વાંચવામાં આવ્યા તેના ગુણગુણ વાંચ્યા, ટ્રોટ્સ્કીની આખોમાંથી અસુની ધારા આલવા લાગી, ઝીનોવિયે તે મુશ્કેલી ખાઈ નીચે પડ્યો.

ક્રાંતિકારથી કામગારો અને ખેડુતો મુક્તિ દરેક જણ પોતાનાં ફલદાર તે વીરના શબને પહેરાવવાને આગળ દફનકિયાને પ્રસંગ આવ્યા. ગેતેરીમાં અને બોક્સમાં ઉભા રહેવા જેટલી-એક ઈચ પણ જળ્યા રહી નહતી. આખો હેલ ચિત્તર લાસઈ ગયો હતો ફેણઆરી માસની કક્કતી ટાક હતી, છતાં એટલી ગરમી લાગતી હતી કે બધા પરસેવાથી ઝેબ ઝેબ થઈ ગયા. લગભગ એક વાગે શબને દફન કરવાની જળ્યાએ લઈ જવામાં આવ્યું. દેલ, પ્રથમ વગેરે પર વાવડા ચડાવી વગાડવામાં આવનાં હતાં. ખરેખર એવું વાદન મેં પહેલાં કદિ સાંભ-

મુકું ન હતું. એમોર ચોકું સામ્રાજ્ય પ્રસર્યું હતું. એવે શાકભર્યા
સરથી આંતર રાષ્ટ્રીય ગીત ગવાયું. તે વખતનો હૃદય ભેદક દેખાવ
હજી મારી નગર આગળ તરી આવે છે.

એક દિવસ પરરાષ્ટ્રીય ઓશીસ આગળ ફરતાં અનવર
પાસ જર્મનીથી પોતાનો શુભ પ્રવાસ
અનવર પાસા પૂરો કરી મોરકો પાછા આવ્યાનું મારા
આવ્યા સાંભળવામાં આવ્યું. હિંદુસ્થાનનો દરેક
મુસલમાન તેમજ આખું રશિયા અનવર

પાસાને પૂજતાં હતાં. પૂર્વ તરફના દેશોનો તે પૂજનીય દેવ હતો.
તેને જોવાની, તેની સાથે મુલાકાત કરવાની ઇચ્છા મેં કેટલાય દિવસ
મારા હૃદયમાં દબાવી રાખી હતી; પણ આ તક મળતાંજ મેં તેને
મળવા જવા નિશ્ચય કર્યો; અને તેના મુકામ સંબંધી ચેકઅપ કરવા
માંડી, પરંતુ રશિયાની ખુબી કાંઈ ચોર હતી. ત્યાં કામગારોના કોષ્ટક
નેતાની નેટલી જલદી લાગળ મળે છે તેટલી ખીજ માણસની કદિ
મળતી નથી. આથી ઘણા પ્રવાસ પછી મને ખબર પડી કે પર-
રાષ્ટ્રીય ઓશીસના મોકલે રહે છે ત્યાંજ અનવર પાસા પણ રહે છે.

તે મકાનની એમોર સખત પહેરો હતો અને મળવા આ-
નારા માણસ સંબંધી ખાતરી થયા વિના તેને અંદર જવા દેતા
ન હતા. તેથી મેં મારી ઓગળ મારે પ્રતિનિધિત્વનો હુકમ
ખતાવ્યો; પણ ત્યાંના અમલદારની ખાતરી ન થવાથી તેણે લફ્ત
હોટલમાં ટેલિફોન કર્યો અને મારા વિષે પૂરતી ખાતરી કરી રીધ
પછી (મને સૂચવા માટે દિવગીરી ગતાવી) અંદર જવા દીધો.
પછી મારી સાથે સંરક્ષક અને માર્ગદર્શક આવતાં એક મુશોલિત
હોલમાં મને લઈ જવામાં આવ્યો. તે હોલ ઘણા મુંદર હતો.

તેને હોલ કહેવાને બદલે સાર્વજનિક દીવાનખાનું કહીએ તો

અનવર સાથે
મુલાકાત

પણુ આવે. અનવર પાશાની પરવાનગી
આવતાં મુખી મારે ત્યાં ઉભા રહેવું પડ્યું.
સાથેના સિપાઇએ મારો પ્રતિનિધિત્વને
દુકમ પામેની એક ખોલીમાં અનવર પાશા

પાસે લઈ જઈ જતાઓ. તેની સાથે મેં મારા નામનું કાર્ડ પણ
આપ્યું હતું. પણ પાશા ધણે નિખાલસ હૃદયનો હતો. તેને બાદ-
શાહી કે તુર્કી બાદશાહી દાદમાદની કાંઈજ ખબર ન હતી. તેથી
તેને મળવા જતાં અને ઝાઝી હરકત ન પડી. તે સાદી ખોલીમાંથી
એકદમ બહાર આવ્યો અને મને અલિનંદન આપી મારી સાથે
હસ્તધૂનન કર્યું. પછી તેણે મને પોતાની ખોલીમાં લઈ જઈ ખાસ
મુલાકાત આપી. ઠંડીને લીધે નજીકમાં સગડીઓ રાખી હતી તે
સારી પેડે સળગાવવામાં આવી. અનવર પાશાએ તે વખતે જે
પોશાક પહેર્યો હતો તે બધો લસકરી હતો—ખાસ કરીને ઘોડે-
સ્વારીનો હતો. તેના શરીરે લસકરી શણગાર સજેલા હતા. માત્ર
માથે ટોપી ન હતી; અને કંસરી ઢળના થોભીઆ પણ ન હતા.
તેનો પોશાક વ્યવસ્થિત અને હીકદાક હતો. પાશા બહુજ સમયસચ્ચક
હતો. મહા મુઠ્ઠની જેનાબદાર વ્યક્તિ તરીકે તે આગળ આવેલો
હતો. તેના મત્તે કેસિન કરતાં સોલિયેટ સરકાર બહુ સારી રીતે
વર્તતી હશે એમાં કાંઈ નવકાંઈ નથી.

તેની એમરે મુખ સગવડનાં સર્વ સાધનો હતાં હતાં પૈસા
દક્ષ જેવું કાંઈ ન હતું; અને ને કાંઈ
અનવર કે હશે તો તેની તેને કાંઈ કીમત ન હતી;
નેપોલિયન ક્રાણુ કે તેને પૈસાની જરૂર પણ ન હતી;
તેને નેમ્ફ્રી દરેક વસ્તુ અમલદારો પા-

સેથી મળતી હતી. માત્ર અમલદારોની પરવાનગી સિવાય તેને એક
તારનો તાંતળો પણ મળતો નહિ.

અનવર પાશાને હિંદુસ્થાન સંબંધી પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા હતી; અને તેટલી મુદતમાં તેની એકંદર કાર્યવાહીનો મારે અભ્યાસ કરવાનો હતો. તે પ્રશ્ન પૂછવાના વિચારમાં હતો, તેા હું તેના તરફ જોવામાં માફ લાન જૂલી ગયો હતો. કારણ કે હિંદુસ્થાનમાં હતો ત્યારથી જેની હું હંમેશાં માનસિક પૂજા કરતો આવ્યો હતો, જે મૂર્તિ હંમેશાં મારી નજર આગળ ફરી રહી હતી, જે મૂર્તિ મારી આરાધ્ય દેવતા બની રહી હતી, તેનું આજે મને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું હતું; તેની સાથે આજે મને યોગવા આલવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. તેમને વાતો કરવી હતી ત્યારે હું સ્તબ્ધ રહ્યો. હું તે વખતે નેપોલિયનના જેટલુંજ માન અનવર પાશાને આપતો હતો.

વાતચિતની શરૂઆત કરતાંજ મને જણાયું કે તેમને અં-

ગ્રેશ સારું યોગતાં આવડતું હતું. તે મને

હિંદી નેતાઓ હિંદુસ્થાન સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતા અને હું

વિશે વાત તેના ઉત્તર આપતો. સી. આર. દાસ, અને

રાય વિને તેમણે બહુ પ્રશંસાના ઉદ્ગાર

કર્યા. મૌલાના ગહમદઅલી વિને અને તેમણે સીકરેલા વિશેષી

ધોરણ વિને તેમણે પોતાની સંપૂર્ણ નાખુશી બતાવી, તેનાં તેમણે

અનેક કારણો પણ બતાવ્યાં. લાલા લજપતરાય વિને તેા તેમણે બહુજી

ચોકસી કરી, અને મેં પણ તે વિશે જે કંઈ માહિતી આપી શકાય

એવી હતી તે બધી ખુશીથી આપી.

લાલાજીના સંબંધમાં હું જ્યારે આદરભાવથી કહેતો હતો

ત્યારે અનવર પાશાને પણ બહુ આનંદ થતો હતો. લાલાજી પ્રત્યે

તેમને બહુ સહાનુભૂતિ હતી. પછી તેમણે ડોક્ટર અનસારી અને

તેમના બાકત્ર વિમલ વખતના મિત્રનની વાત કહી. બંધા મુસલ-

માનો સંબંધી વાત કરતાં શૈક્તચ્છી માટે તેમણે બહુ મૌનભર્યા

ઉદ્ગાર કર્યા. અનસારી માટે પણ એ પ્રમાણેજ થયું. પણ જે

બેઝને વિરે હું કાંઈ કહી ન સક્યો, કેમકે તેમના સંબંધી મને
જોઈ માહિતી હતી. હું ધણું બોલ્યો હતો પણ તે બહુ અડો
જણાવવાનું બની શકે એમ નથી.

મેં તેમને કહ્યું દિંદુસ્થાનના મુસલમાન તમને દેવ માની
નિત્ય પૂજન કરે છે તે સાંભળી તેમને
આફ્રીઆનોપલ અને હસતું આચું. તેમણે કહ્યું “એ બધા
ટ્રિપોલી

મૂર્તિપૂજકો અને ગમતા નથી, સ્વતંત્રતા
માટે લજ્જારજ અને વધારે પ્રિય છે. મારા
સંબંધી કહેવડાવે તો મેં કાંઈ કહ્યું નથી; પણ હવે પછી
કાંઈક કરી સકીશ એમ લાગે છે.” મેં તેમણે સુનતાન અમદુલ
હમીદની બાબતમાં કરેલા કાર્યની યાદ આપી ત્યારે તે બોલ્યા,
“હા, હા! એ કરેલું ખરું. મેં તેને રાજપાસન પરથી નીચે ઉતારી
પાડ્યો અને પ્રજાને જીલમમાંથી મુક્ત કરી.” તે પછી મહાલુદ્ધ
વખતે આફ્રીઆનોપલમાં તેમણે કરેલું અમૂલ્ય કાર્ય મેં સંભાળ્યું;
તેના જ્વળમાં તેમણે કહ્યું કે “આફ્રીઆનોપલ અને ટ્રિપોલીને
ખાતર હું મારું સર્વસ્વ ખર્ચવા તૈયાર થયો હતો. એક પ્રાણ
વિના મેં મારું બીજું કાંઈ પણ અર્પણ કરવાનું જાકરી રાખ્યું ન
હતું. હું એક સામાન્ય સિપાહી બનીને લડ્યો. પણ તે લડાઈમાં
મને અપયશ મળ્યો—” આટલું કહી તે થોડી વાર થોભ્યા અને
પુનઃ બોલ્યા “પણ એક વાર નિષ્ફળ થવા છતાં લવિષ્યમાં
મને ફત્તેહ મળશે એમાં જરા પણ શંકા નથી.”

પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત એટલી જ હતી કે આફ્રીઆનોપલની
ફત્તેહ બેવાને તે ત્યાર પછી વધારે જીવ્યા નહિ.

ત્યાર બાદ મહાલુદ્ધ સમયે તેણે ડર્ડેનસનો જયાવ કર્યો
હતો તે વાત પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું “હા,
ડર્ડેનસનો જયાવ તે એક ફત્તેહ મળેલી ખરી! તે મારો

આખા લશ્કરી પેચ હતો. સેનાપતિની ખરી કતા શી હોવી
નેહએ તે મેં ત્યાં કાંઈક બતાવું ખરું! એ મહાસુદમાં મેં એ
કમગીરી જાણવી હતી તેનો ઇતિહાસમાં કાઢ્યો નેટો આપી
સકાય એમ નથી. મને ગર્વ થાય છે કે તે યદનો ભાગીદાર
મારા વિના ખીન્ને કાંઈ થયો નથી. ઇતિહાસમાં મેં જ જાતને
ખતાવી આપ્યું છે કે દોરનો (મિત્ર સંબંધો)નું હથિયારબળ
બેટી રાકાય એવું છે, કમતાકત છે. તેમનો ગર્વ અગારી આગળ
નકામો છે. અમે અમારું તોપખાણું ઝડેનક્સમાં એટલી ઉચાછએ
રાખ્યું હતું કે જાણે તે ક્ષિતિગતો એક ભાગજ બની ગયો હતો.
તે તોપખાના પર ગારો અલાવવાનું ક્રમ ભારે મુશ્કેલ હતું. ચાર
હજાર ભોખ્ખ જોળા એ તોપખાના પર છેડવામાં આવ્યા; પણ તેને
કાંઈજ ઈજા થઈ નહિ. ખુશકીના લશ્કરની પૂંક પકડવાને બદલે
સમુદ્ર માર્ગે હુમલો કરવામાં દોસ્તોની મૂર્ખતાજ હતી. તેથીજ તે
તેમને દુઃખદાયક થઈ પડ્યું. ઘોડી વારમાં Irresistible ocean
અને ખીલું એક એવાં તેમનાં ગળુ લશ્કરી વહાણોને અમે સમુદ્રનું
તળાઈ પૂરવામાં વાપર્યાં. તે ઉપરાંત અમે તેમનું ધણું નુકસાન કર્યું.
દેહલાઈ વહાણ નકામાં કરી નાખ્યાં. ત્યારે તેમની ધીરજ ખૂટી;
અને તેમનું અભેદ નીકસન્ય હાર ખાઈ આખરે નાસી ગયું!

અમારા લશ્કરની રચના એવી કુશળતા ભરેલી હતી કે
અમે એક ઠેકણે તોપો ફેડીએ તો ધૂમાડો
માર્ધલ માઈલની ખીજે ઠેકણેથી નીકળતો; ધૂમાડો તો શું
સુરંગો પણ ધૂમાડાના એટલેજ નીકળતા. તોપ-
ખાનાથી લગભગ એક માઈલના અંતર પર

અનેક ઠેકણે અમે દારૂના ઢગના ઢગ રાખ્યા હતા; અને તે દરેક
ઢગલા સુધી જલદીથી સળગી ઉઠે એવી રાસાયનિક બત્તી બેટી
હતી; અને તેનો સંબંધ ઠેક ખાઈ સુધી બેડેલો હતો. દરેક વખતે

ધડકા થવાની સૂચના આપવામાં આવતી, તેજ વખતે દારૂનો ધૂ-
માડો પણ બહાર નીકળતો. તોપોનો ધડકા અને દારૂનો ગોટ એ-
કીજ દોરો થતા; અને તેટલાજ ક્ષરણે મિત્રોનું લશ્કર ફસાઈ પડતાં
વાર ન લાગી. અમે વિજયી થયા. અમારા વિજયનું ખરું રહસ્ય
આ જ છે.

ખીજા જુદા જુદા વિષયો પર લગભગ બે કલાક વાતો
ચાલ્યા પછી મેં પાશાની રજા લીધી. સારે
અનવરના સંદેશા તેમણે કહ્યું “આવજો, અને વખતોવખત
મળતા રહેજો.” પણ પછી તો એવો
યોગાયોગ આવ્યો કે અળદુલ રજા મોરકોમાં આવેલા માલૂમ પડતાં
અનવર પાશા તેને મળવાને લક્ષ હોટેલમાં દિવસમાં અનેક વારે
આવતા; અને હું પાછો હિંદુસ્થાન આવ્યો તે પહેલાં તેની સાથે
વાત કરવાના મને અનેક પ્રસંગો મળ્યા. તેના મરણથી મને ઘણુંજ
માર્ફુ લાગ્યું. પણ પાછળથી મને માલૂમ પડ્યું કે સોવિયેટોના સ્વા-
ગતમાં તેમને ઘણી ખામીઓ લાગી હતી. તેણે કેટલાક હિંદી
મિત્રોને પહોંચાડવાને મને આપેલા સંદેશા હજી તેવાજ કલા વિનાના
રહ્યા છે કારણ કે હજી તેમને મળવાનો મને અવસર મળ્યો નથી.

પરરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓ ત્યાંનું કાર્ય પરવાર્યા પછી કેટલાક
દિવસ સાંજ આરામ લેતા. તેઓ બહાર
કેમલિન રાજ- કરવા જતાં હું પણ તેમની સાથે જતો.
મહેલનું દર્શન પ્રથમ મેં કેમલિન રાજમહેલ જોયો.
પણ તેનું વર્ણન હું શું કરું ? તે ઇતિ-
હાસ પ્રસિદ્ધ રાજમહેલ છે અને રશિયન સિંધપસાર તેમજ કળા-
કૌશલ્યને આજેનુજ નમૂનો છે. હિંદુસ્થાનના કિલ્લાઓની માફક
તેના કિલ્લાને પણ બહારથી કાંચરા છે.

અમારા સંબંધી સંપૂર્ણ ચોક્કસ થયા પછી અમને અંદર

દાખલ થવાની પરવાનગી મળી. પરરાષ્ટ્રીય ઓફિસ સિવાય તે વખતે ધણીખરી મહત્ત્વની કચેરીઓ ત્યાંજ હતી. લેનિન, ટ્રોટ્સ્કિ, કાર્લનિય, રેડેક, સ્ટેલિન, એ બધા ત્યાંજ રહી કામ કરતા. તે દરમિયાન લુદી લુદી કચેરીઓ હતી. અમારી સાથેના માણસ અમને પ્રથમ લેનિન પાસે લઇ ગયો. તે ઝોરડી તે ખરેખર ઝોરડીજ હતી. તદ્દન સાદામાં સાદી ઝોરડીને શોભાવે એવી પણ ત્યાં એક્ટે વીજ ન હતી. સુંદર ફરનિચર પણ નહિ. જ્યાં તેનાં લાકડાનાં ટેબલો, અને તેવીજ બે ચાર ખુરશીઓ હતી. તેમાં સૌથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત એ હતી કે તે આખી ઝોરડીમાં ભીંતોએ નકશા દર્શિતા હતા. અને કેટલીક ચોપડીઓ મુઝ્વાની અભરાહઓ હતી. આટલામાંજ તેનો બધો સામાન આવી જતો હતો. ઝોરડીનું નિરીક્ષણ કરતાંજ જોનારની ખાત્રી થઇ જતી કે લેનિનને કશાનો શોખ નથી. તેના સ્વાર્થત્યાગના ગુણની કાંઇક કલ્પના નીચેના એક પ્રસંગ પરથી માન્ય પડશે:—

“ ઇ. સ. ૧૯૨૧માં રશિયાના દુષ્કળ વખતે મોસ્કોના કેટલાક ખેડૂતોએ દસ માણુમના કુડુંબને જે મહાન સ્વાર્થત્યાગ વર્ષ ચાલે એટલું અનાજ લેનિનને બેટ મોકલ્યું. લેનિને તેનો ધણી ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો અને પોતાને એક દિવસ ચાલે એટલું રાખી બાકીનું અનાજ તેણે કારખાનાના મજૂરોમાં વહેંચી દેવા મોકલ્યું. આ પ્રમાણે તેણે પોતાના ખેડૂતો અને મજૂરો પ્રત્યે પ્રેમ અને દયાભાવ બતાવી તેમનાં હૃદય ઝમળે કર્યો હતાં.”

અમારે લેનિનને મળવું હતું પણ તે વખતે તે ઝોરડીમાં કેમલિનના નોકરોની સાથે ખેસી જોજન કાર્યમાં ગુંથાયા હતા. તેના કામમાં ખમેલ કરવાની અમારી ઇચ્છા ન હતી. તેથી તે વખતે અમે તેની મુલાકાત લીધી નહિ ફ્રેડ યુનિયન હોલમાં તે સમયના

દેશના મહત્વના પ્રચલિત વિષય સંબંધી કહેતાં જે વખત મેં તેનું જાણ્યું સાંભળ્યું હતું. લેનિનની ઝોરડીથી અમને આગળ લઈ જવામાં આવતાં અમારી સાથેના દુભાવીઓએ રાજ મહેન્દ્રના પ આચાર્ય, અબ્દુલ રબ, બરકતુલ્લા અને તેમના એક નોકર સંબંધી બનેલી એક ગમ્મતની વાત કહી !—

“ તે સર્વ દેશમક્તો જ્યારે જર્મનીથી રૂશિયા આપ્યા ત્યારે લેનિનને મળવા ગયા. લુદા લુદા દેશના બેદલાવ મોટા મોટા અમગ્ન્ય માનુષોને મળવાનો નથી ! તેમને મોખ હતો. તેમના રીતરિવાજ તેમના શરીરના વસણ પરજ રહેલા હોય

હો એટલે લેનિનને મળવા જતી વખતે પાંચ તેમજ પોતાની તેજ પદ્ધતિ આપુ રાખી. ત્યાં જતાં તેઓ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે ઉભા રહ્યા, અને તેમનો નોકર તેમની પાછળ ઉભો રહ્યો. લેનિન પોતાની ઝોરડીની બહાર આવતાંજ બપોએ તેને નમીને સલામ કરી. પરંતુ લેનિનને આથી સતોષ થયો હોય એમ જણાવું નહિ. તે બધા દેશમક્તો આગળ ઉભા રહે અને તેમનો નોકર તેમની પાછળ ઉભો રહે એ વાતથી તેને ધણી ચીકન્ચડી. તે દેશમક્તો સાથે હસ્ત ધૂનન કરવાનું મૂકી દઈ લેનિન પ્રથમ તે નોકર પાસે ગયો અને પ્રેમથી બેઠી પડ્યો. તેનો એક હાથ પકડી આગળ આણતાં દેશમક્તોની હારમાં ઉભો ક્યો અને કહ્યું “ રાજ અને મૌલવીની માફક તું પણ સરખાજ દરજ્જાનો માનુસ છે. તારો દરજ્જો મારાથી ધણી સગવળ એમ નથી. અમારા સોવિયટ રૂશિયામાં ઉંચા નીચાનો બેદલાવ નથી.” આટલું કહી તેણે નેનાઓને દેશીને કહ્યું “ હવે હું તમારું ઘણું પ્રેમથી સ્વાગત કરું છું.”

મેમાનેએ પોતાની બેઝબની માટે લેનિનની માફી માગી.

પછી અમે મહેલના દીવાનખાનામાં તે:

જારની ઝાંખી રમૂતિ

ઝોરડમાં ગયા. પણ તે કેમણે ચિકનેરનો કિરનો, અક્રમરનું દીવાને-ઈ-આમ કે ખીજ મોગલ જમાનાના મદતો અને કિલાથી અર્ધી પણ ચોલા ન હતી. ઝારની કાર-

કીર્દિમાં જે દીવાનખાનામાં નાચરંગ અને નાટકી જલસા માત્રતા ત્યાં આજ સોવિયટોની મોટી પરિપદો લરાય છે.

તે દીવાનખાનામાંથી પચાર થયા પછી અમારે કાર્કરેડેક સાથે મુલાકાત થઈ. તે ધણો ચિત્તનસાર, ખુશમિજબજી, ગમતી, ખુશ હૃદયનો અને રસિક પુરુષ છે. તે મૂળ ઓસ્ટ્રેલિયાનો વનની હતો પણ અત્યારે રશિયામાંજ રહે છે. મુદ્દ સમયે બબવેશા એક મહત્વના કાર્યથી તે ધણો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યો છે.

હોલ જોધ રલા પછી અમને એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ખંડમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તે ખંડનું મહત્વ એ હતું કે તેમાં નેપોલિયન એક રાત સ્થઈ રહ્યો હતો. તે જે પક્ષ પર સતો હતો તે હજી પણ જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત પુરાતન રશિયાની કેટલીક મહત્વની ચીજો પણ જેવી ને તેવીજ ત્યાં મોજૂદ છે.

ખીજે દિવસે અમે લોકોએ કાસોમ્નાનાં કારખાનાં જોવા જવાનું કરાવ્યું. તે કારખાનાં મોરચેથી ૧૦ માઈલ દૂર અગ્નિ ખૂણામાં છે. અમે સાંજે ત્યાં જવા નીકળતાં રસ્તામાં અમને કેટલાક તુર્કી પ્રતિનિધિ પણ મળ્યા; તેમાં અલિ ફાઉદ એ પણ હતા. હાલ તે કેમાલના રાજ્યમાં છે.

અલિ ફાઉદબેની મૂલાકાત

મને કાંઈક ટર્કી આવડતું હોવાથી મેં જેની સાથે વાતચીત કરવા માંડી. એક હિંદીને પોતાની માતૃ-ભાષામાં બોલતો જોધ તેને ધણો આનંદ થયો. હિંદુસ્થાન સંબંધી તેણે ત્રિવ જિજ્ઞાસાથી મને ધણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. તે

વખતે હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ દિવસે દિવસે વધારે પ્રગતિ પામતી હતી. તેણે હિંદી લશ્કર મંબંધે વધારે ચોકસી કરી. મેગ્સોપોટેમિયા, ઇજિપ્ત, અને દક્ષિણ ઈસાનમાં જે હિંદુસ્થાનનાં ભાડુતી લશ્કર ગયાં હતાં અને તેમણે ત્યાં જે કામગીરી બજાવી હતી તે બાલુચાની તેને વધારે જિજ્ઞાસા હતી. તે પ્રમથી હતું ધણે ધુન્ધાવ્યો.

મેં ક્યું “ મને એ સંબંધમાં ખીસકુપ માહિતી નથી. એટલે શું કહું ? માટે માફ કરો ! પણ સાચું તો અમારા પગની ખેડીઓ એટલી સજ્જત પડી છે કે અમને અમારું તેજ કે શક્તિ બતાવવાની ક્યાંય તક મળતી નથી; અમે અમારું શરાતન જેવી રીતે બતાવીએ ? અમે હિંદીઓ તદ્દન દુર્ભાગી છીએ.”

રુવારના પહોરમાં ચંદા પીધા પછી અમે કારખાનાં જોવા નીકળ્યા. અમારા લોકોમાં જર્મન, હંગેરિયન, રુક, ઈંગ્લીશ, આઇરિશ, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને તથા ઇન્ડિયનો હતા. કારખાનાંના મુખ્ય પ્રતિનિધિએ અમારું ધણું સ્વાગત કર્યું. અમે જતાંજ ખેડમાં આંતર રાષ્ટ્રીય ગીત વગાડવામાં આવ્યું. તે પછી અમને ગેસ્ટ હાઉસમાં લઈ જવામાં આવ્યા. કેમીક્રસ, કામગારો અને પ્રતિનિધિઓએ અમારો જપ જયકાર બોલાવ્યો,

ભોજન થયા પછી થોડીક વિશ્રાંતિ બાદ અમે કારખાનાંના પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં ગયા. એક જગ્યાએ લગભગ ઇશિયાની ઔદ્યોગિક ભાંગી ગયેલાં ઇન્જનો દુરસ્ત થતાં હતાં. પ્રગતિ તો એક ઠેકાણે ફેડ મોટરો પણ બનાવવાનું કામ ચાલતું હતું. અમારી સાથેના

પ્રતિનિધિએ ક્યું કે ક્રાન્તિ ચર્ચ ત્યારથી માત્રની ઉપજ સેંકડે ૩૩ ટન વધી છે. યુદ્ધ સમયે અને તે પછી ઇશિયાના ધંધા ધણા બેસી ગયા હતા. પણ હવે સોવિયેટ સરકારને શાંતિ વળતાં ઔદ્યોગિક સુધારણા તરફ તેણે વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે.

તે પછી દન / મહિનામાં મને માનુષ પાત્ર કે ધધા
ગેન્યાગમાં ૪૪ મ વવચે થોડો છે આ પ્રગતિ ખરેખર આશ્ચર્ય-
કારક છે નાથ

નેપરના મગધાના ભોઈ આગા પછી અમે ભરતકામ જોવા
ગયા અમારી સાથેના અમે- અને જર્મન પ્રતિનિધિઓએ મ્યુ કે
મોનિંગ સરકારને ત્રણ મગધના થમે તો થોડા વખતમાં રૂપિયામાં
જોવા સાથેના ઉત્પન્ન થશે કે ઈંગ્લેન્ડ અને જર્મની રૂપિયા સાથે
દક્ષિણમાં મગધના નથી નહીં ઈંગ્લેન્ડ અને જર્મનીને રૂપિયા
ઉપનાર્ત પાડશે

મારા જોવા દુનિયા માણુમને મોવિથગની આ યાત્રા પ્રાપ્તિ
જોઈ આશ્ચર્ય થવા વિના નહીં રહે, ખરેખર ! દરેક દાણે મરખા
નાની ઉત્પાદન શક્તિ વધતી જાય છે

માને અમે પાંચ મોસમ આના બીજો નિવે અમે ઓ
રાઓના વચ્ચેનિયમે જોવા થયા અને લા
છાકરાંઓનાં આખો દિવસ ગાળે ત્યાં જુદી જુદી
વચ્ચેનિયમે વચના છે ત્રણ જોડરી લના, અને તેમના
જુદા જુદા વર્ગ પાડેના દના

બાન નમ્યુ વર્તુ થયા પછી તેનો બધો ખર્ચ તેમજ
રિશ્તયુની સર્વ જવામ પરી Commisariat ઉપર આવે છે
તેમની બધી જોડરીઆતો Commissariat તરફથી જ પૂરી પા-
ડવામાં આવે છે ત્રણ રૂપિયા નીચેના ઓડન Commissariatની
આરોગ્ય માતાની દેખરેખ તેણે રહે છે

પાશ્વર્ય નમ્યુનાની કિન્ડર ગાર્ડન પદ્ધતિ સર્વત્ર શરૂ કરવામાં
આવી છે પણ તેમાં ધજો ૨૦ રૂપિયાની પદ્ધતિ વધ જુદીજ
છે મોસમે માં જે કિન્ડર ગાર્ડન પદ્ધતિ આને છે તેજ આખા સોવિયટ
રૂપિયામાં પણ આને છે

કિન્ડર ગાર્ડનના પ્રત્યેક વિભાગમાં એક એક વિદ્યાર્થક,
 (Play room) છે, અને વસતિગૃહના
 રૂશિયાની શિક્ષણ દરેક ભાગમાં એક મોટું વિશાળ રમતનું
 પદ્ધતિ મેદાન છે. વિભાગ એટલે સરખી ઉમરનાં
 એકજ ઠેકાણે રાખેલાં બાળકો. પ્રયોગ
 તરીકે બાંધેલા વાંચનાલયનાં મકાનો આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના
 આધારે હવા ઉભરાવાળાં છે. તેની અંદરનો સરસામાન ખીલકુલ
 સાદો છતાં પુષ્કળ છે.

કિન્ડર ગાર્ડનની સોવિયટ પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી ભુદીજ
 છે, એ ઉપર જણાવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે બાળકોની
 માતાઓને પણ શિક્ષણ આપવાની ત્યાં વ્યવસ્થા કરેલી છે. બાળકો
 નિશ્ચયે જવા મળે તે પહેલાં તેમની માતાઓને તેમની પાસેજ
 બધો વખત ગણવો પડે છે તે જગ્યા જલ્દી એવો તે પદ્ધતિનો
 ખાસ હેતુ છે; અને તે પ્રમાણે માતાઓ તેમની સાથે સંબંધમાં
 આવતાં બાલકોનું શિક્ષણ આપે છે. સ્ત્રીઓની સુવાવડ યતા પહેલાં
 બે મહિના અને સુવાવડ પછીના બે મહિના તેઓ કામથી છૂટી
 થાય છે. તે મુદતમાં તેમને કાંઈજ કામ આપવામાં આવતું નથી.
 છતાં મજૂરી આપવામાં આવે છે.

કિન્ડર ગાર્ડન પદ્ધતિમાં છોકરાંનાં મળાપના શિક્ષણનો
 સમાવેશ કરેલો છે તો પણ એ દિશામાં
બાળશિક્ષણની જોડાએ તેની સુધારણા થઈ નથી. તે માટે
વિવિધતા સરકારના પ્રયત્ન ચાલુ છે; અને તેમાં તેને
 કતોહ પણ મળવા લાગી છે. છોકરાં એટલે

ભવિષ્ય કાળની આશા-આખા દેશની આશા છે! છોકરાં પરજ
 રાષ્ટ્રના ઉદયનો આધાર છે તેથી સોવિયટ રૂશિયામાં છોકરાં ઉપર ધણું
 લક્ષ આપવામાં આવે છે. ખરેખર! ખીજા દાર્ઢ પણ દેશમાં બાળકો

મત્તે આરક્ષા પ્રેમથી અને લક્ષ્યપૂર્વક લાગ્યેજ વર્તવામાં આવતું હશે ! રશિયામાં સુખી કાંઈ હોય તો તે ઊકરાંજ છે. તેમને કશાની ખાતરી પડતી નથી. તેમને દૂધ, ફળફળાદિ આપવામાં આવે છે. તેમનો નિરસ્પૃહ નાબૂદ થાય. તેઓ આનંદથી નાચે, કલ્લોલ કરે, તે આનંદ કદિ નષ્ટ ન થાય એવાં સર્વ સાધનો ત્યાં પૂરાં પાડવામાં આવે છે. બહુકે તેનો પ્રથમજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. '

સોવિયટ પદ્ધતિમાં સૌથી પ્રથમ જોવા જેવી કાંઈ ખાસ બાબત હોય તો તે એ કે સર્વ બાળકોને દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિથી પાંકે રાખવામાં આવે છે, અસાન રાખવામાં આવતાં નથી. રાજકીય પરિસ્થિતિનું તેમને યથાસ્થિત જ્ઞાન હોય છે.

ઊકરાંના વસતિગૃહોથી પાછા ફરતાં અમારામાંના એકે અંગ્રેજે એક દસ વર્તના ઊકરાને પૂછ્યું

કેવો ગંભીર કે " જરૂરી રાજ્ય પદ્ધતિ કરતાં તને સોવિયેટ પદ્ધતિ કેમ વધારે પસંદ પડે છે ? તને લેનિન એટલે ઝરજ છે, એમ નથી

લાગતું ? " તે સાંભળી ઊકરો ગુસ્સાથી લાક્ષ્યોળ થઇ ગયો. તે એકદમ બોલ્યો " તમે બધી જોઈને દુષ્ટતાથી આમ 'ખેતો' છો. તમારા પ્રશ્નમાં દુષ્ટતા વિના હું 'બીજું' કાંઈ જોતો નથી. હું કાંઈ ઝરના કે નાટકી ડ્યુમાના અમલ હેઠળ નથી. તે ડ્યુમા નહિ પણ ફારસજ કહેવાય. અમે આજ અમારા પોતાના સોવિયેટ અમલ હેઠળ છીએ. અમારી એ સોવિયેટ પદ્ધતિમાં આમારા બાપ લેનિનની સાથેજ ખેતી શકે છે. સોવિયેટ સભામાં લેનિનના શબ્દના જેટલીજ અમારા બાપના શબ્દની કિંમત છે. અમે સૌએ મળાનેજ એમને પ્રમુખ બનાવ્યા છે. કાંચે સવારે જો અમને તે ન જોઈતા હોય તો અમે તેમની જગ્યા પરથી તેમને Dismiss કરી શકીએ છીએ. ડ્યુમા જેવો ઝરજક જોડાજો એમાં નથી. અમે એટલે એક મોટું

વિશાળ કુટુંબ હીએ. અમે દરેક તે કુટુંબના માણસ હીએ. અમારા બાપ અમારા દેશ્યુમ ગામ તરફથી જિલ્લા સોવિયટમાં-પંચાયતમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયલા છે. ત્યાંથી તે પ્રાંતિક પ્રતિનિધિ ચૂંટાશે; અને તે પ્રાંતિક પ્રતિનિધિને જે પસંદ પડશે તેને પ્રમુખ કિંવા કાર્યવાહી મંડળમાં ચૂંટી લેવામાં આવશે. આવું અમારું રાજ્ય ચાલે છે. અમારા બાપની સંમતિ વિના રસિયામાં જાડવું એક પાન પણ ફાલી શકતું નથી. દરેક વાતમાં તેમની સંમતિ લેવીજ પડે છે. હેનિન એકલાના હાથમાં શું છે? અમે તો અમારી ઉપર, અમારી મેળેજ રાજ્ય ચલાવીએ છીએ. સમજ્યા?

આટલું કહી તે છોકરા ખડખટ હસ્યો. અમને પણ તેણે બાપણુ સાંભળી હસ્યું આવ્યું. બધાએ તેના બાપાગુની ધણી તારીફ કરી. પછી તેણે અમને ધણી માનપૂર્વક ચાહ પાછા; અને તેના બેવાજ છોકરાઓએ કરેલા નાટકમાં લાઇ ગયો. તે નાટક પણ નાટ્ય-કલાતું કાંઇક બદલાયેલું સ્વરૂપ હતું-તે સાથે ધણું ગોષ્ઠાચક હતું.

કેમલિન ટાવર પર વાગતું ધડિયાળ એક વાર ઝારના વંશચક્ર ગાન કરતું હતું. આજ તેજ ધડિયાળ રેડ

કેમલિન ટાવર આર્મીનાં યશોગાન ગાય છે. રાત્રે બરાબર નવ વાગે રેડ આર્મીની માર્ચનું ગાયન

સંભળાય છે. એક દિવસ એવું બન્યું કે હું રેડ સ્કવેરમાં એકલોજ ઉભો હતો. તે વખતે નવ વાગવાના મુઠારે નવના દોકારા મંત્ર બોલાવે બદલે બીજોજ એક મંત્રલુલ સ્વર મારા કાને આવ્યો. તે 'સાંભળી હું બપોનો ત્યાંજ સ્થિર થઇ ગયો; અને ધણી અચંબાથી ટાવર તરફ જોવા લાગ્યો. ટાવર પરના ધડિયાળમાંથી તે સંગીતનો અવાજ આવતો હોવા છતાં તાત્કાલિક તે વાન મારા ધ્યાનમાં આવી નહિ. તેમજ તે ગાયનનો અર્થ પણ ન સમજાયો. તે અધુર ગાયન કેટલોક વખત અધુર રહ્યું; અને ટાવરના ધડિયાળ તરફ

‘આળો ઝાડી હું જોઈ રહ્યો

જોડામા તેજ લક્ષ્મીથી એક રેડ આર્મિની મુખ્ય અધિ-
દારી તે રસ્તે થઈને જતો હતો હું તે ધડિયાળ તરફ અચાની
ગાડાની માફક તાડીને જોતો હતો તે જોઈ તે ઉભો રહ્યો અને મારી
પાસે આવી તેણે મારા ખભે હાથ મૂક્યો, અને અદગથી કહ્યું,
“ભાઈ, આટલો તું શી ગુચનલુમા પડ્યો છું ?”

હું એમ્દમ ચમકીને જોવી ઉઠ્યો “ના, ના, એવું કાંઈ
નથી, અમમ્દો ધડિયાળ તરફ જોતો હતો—હું અહીંથી જતો હતો
તે આ મધુર સ્વર મારા ઢાને આનતા ઉભો રહ્યો.”

ત્યારે તેણે કહ્યું—“જરોગર જાર વાગતા આથી પણ તમને
વધારે આશ્ચર્ય લાગશે તે વખતે આમશે તો ખીજુજ એક ગ્રીત
સહાગારો—તમને આતર રાષ્ટ્રીય ગીત માલગવાનું મળશે * *

તેના તે છે ના વા પથી મારા મનમા વધારે નિરાસા ઉ-
ત્પન્ન થઈ મે ગરે જાર વાગતા તે ઢેકાણે
રાવરનું જવાનો નિશ્ચય થ્યો તે સારે મારા ખીજા
સંગીત ! સર્વ મિનો નાટકમા ગયા હતા, એટલે
હું રેડ જવેર તરફ ગયો તે ઢેકાણે હું

પાય મિનિટજ વહેનો પહોંચ્યો થોડી નાર થોડ્યા પડી જારના
ટોકારા થયા, અને તે મધુર સંગીતની શરૂઆત થઈ એમર વાતતા
વ્યાપી હતી અને તે મળુન ખ્વનિ સિવાય ખીજું કાંઈજ સહ
જાતુ ન હતું ફરી ફરીથી તે સુદર અગજ ગાય કાનમા એમ-
સરખો ગુણ રહ્યો હતો તે કટવો મધુર સ્વર હતો ! આગલી રાત્રે
ત્યા મરૂ આનવાનું સાર્થક થયું ખરેખર, મારા કાન તે રાત્રે
સંગીતથી તપ્ત થઈ ગયા તે ગીત સાળળી મો જે આનંદ થયો

તે રશિયામાં ખીજ કચાથી થયો નથી ! તે કાણ પૂરતું નાટક ચેટક વગેરે ખીજ સુધી વિષયો હું બૂલી ગયો; લગભગ અર્ધ કલાક મુઠી તે ધડિયાળના સંગીતથી તે સ્થિતિમાં તેની સામે હોમો રહ્યો. હેતુનો સ્વર વાગતાં મુનઃ જ્યાં ત્યાં સ્તબ્ધતા પથરાઈ રહી. હું તેવી સ્થિતિમાં તટ્પીન થઈ ગયો હતો તે વખતે એક ઘોડાગાડી તે રસ્તે આવતાં હું જાગૃત થયો. ગાડીના અચળથી મને બન આશુ' ને ગાડીમાંથી એક જર્મન પ્રતિનિધિ પોતાના મુકામે જતો હતો. તેણે મને જાણખ્યા અને ગાડીમાં બેસી જવા માટે કહ્યું.

હું તેના નિમંત્રણને માન આપી ગાડીમાં બેઠો. અને હોટેલ લક્ષમાં પાછો આવ્યો; પણ મારું બધું લક્ષ તે કોઈક ટાવરમાં ચોંટીતું હતું ! હું કોઈ વિચારમાં હતો, અને બ્રમિષ્ટ જેવો થઈ ગયો હતો તે જોઈ મારા મિત્રોએ મને તેનું કારણ પૂછ્યું. મેં મારી અભ્યાસીનું કારણ તેમને જણાવ્યું. તે સાંભળનાંજ તેમને હસ્યું આવ્યું. ને 'ત્રિ મને ઉંધ ન આવી. કેમકે આખી રાત તે ખનિ મારા કાનમાં ફરી ફરી આવી તે આંતરરાષ્ટ્રીય ગીત ગાઈ સાંભળાવતો હતો. તે સ્વર જાણ પણ મારા કાનમાં તેવાજ ધૂમ્પા કરે છે !

દરેક જાગૃતમાં સોવિયેટનું શુદ્ધિઆતુર્ષ માત્રમ પડે છે.

હંદમીની દરેક જાગૃત પર તેમણે વિચાર

જેલ કર્યો છે. જેલની જાગૃતમાં પણ તેમની

તેવીજ શક્તિ જણાઈ આવે છે. દરેક

જાગૃતમાં તેમણે ક્રાન્તિ કરી છે તો એ જાગૃતમાં શું કરવા બાકી રાખે ? જેલના અવનમાં બોજવવાં પડતાં કપડે સુધરેલી દુનીઆમાં માર્કેનિમંત નરક, બાન કસવે છે. તે સંભારતાંજ શરીરમાં કંપારો છૂટે છે. ધૈર્યશીલ માણસનું પણ ધૈર્ય જતું રહે છે. જો જેલ એટલે નરક હોય તો હિંદુસ્થાનની જેલ એટલે રૌરવ નરક કહેવું ખોટું નથી. રાજ્યમાં વહુવેલુ નરક ક્યાં છે એવું કાંઈ પૂછે તો

હું તેને કહું કે તે હિંદુસ્થાનમાં જ છે ! શાસ્ત્રમાં જણાવેલા નરકમાં પાપીઓને કરવત વડે વહેરે છે; તેમના શરીરની ચામડી ઉતારે છે; ઘાણીમાં ઘાલી પીણે છે; ગાથા પર લોખંડના ધણુ મારે છે; ખરે-ખર હિંદુસ્થાનની જેલરૂપી નરકમાં આમેદુઝ તેવીજ સ્થિતિ છે.

વાચકવર્ગ પૈકી જેને નરક જેવું હોય તેણે મારી સાથે પેશાવર આનવું. તે દેકાણે જીલમનો દરેક પેશાવરની જેલ નવીન નમોને લેવા મળશે. જેલ એટલે માણસના હાથપાશ કરવાની પ્રયોગશાળા !

કદ ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાનું ! જમદેવનું મૂર્તિમંત નિવાસસ્થાન ! મારી સાથે પેશાવર આવે. ત્યાં હું તમને બતાવીશ કે જૂનાનો માર મારી જીવતા માણસની કેવી રીતે ચામડી ઉતારી કાઢે છે ! માટેજ કહું છું કે જેલને નામુદ કરો; કારણ કે જેમને તમે દેશભક્ત કહો છો તેમનુંજ ત્યાં અપમાન થાય છે. જેમને તમે દેશોભિમની ગણો છો તેમને ત્યાં બંડખોરોના ટોળામાં બેસાડે છે. તેમને ચોર, ધાડપાકુ, લુંટારા, બંડખોર કરાવવામાં આવે છે. તેમને લગાડવામાં આવતાં અનેક વિશેષણો પોલિસના શબ્દકોષમાં મળી આવે છે. અસ્તુ. મોરકોની જેલ જેતાં સાડા ચાર વર્ષની મારી હિંદુસ્થાનની જેલ જીવનની સ્થિતિ મારી નજર આગળ આવીને ખડી થઈ. મોરકોની જેલ સાથે હિંદુસ્થાનની જેલની સરખામણી કરતાં મને વિલક્ષણ તફાવત જણાયો. એક જેલ દેખીતી જેલુકમી, જીલમ, જળરદરડી, છળકપટ, માનભંગ કરવાની અને અપરાધીને આરિત્યહીન બનાવવાની આવી છે, તો બીજી જેલ મુધારણા કરવાની, મનુષ્યન, યાન, શિક્ષણ, સારા સંસ્કાર આપવાની અને મનની પ્રવૃત્તિ ફેરવવાની આવી છે. એક જેલ સોની ને લુહાર બનાવે છે, તો બીજી લુહાર ને સોની બનાવે છે. તેને સમાજમાં રહેવા જેટલી સારી સ્થિતિ નો ગ્રાપ્ત કરીજ આપે છે, તેને અવગણ

માર્ગેથી રાત્રીમાં માર્ગ પર લાગે છે. અને તેને સમાજનો એક ભાગ બનાવી મૂકે છે.

હું ખીજા પ્રતિનિધિ સાથે મોરડાની જેલ જોવા ગયેલ એ જેલ મોકલું કરખાનુંજ હતું. કેદીઓને રહેવાની પણ ત્યાંજ મોકલવા કુદેલી હતી. ત્યાંની વ્યવસ્થા એવી સરસ હતી કે માત્ર તેને જાણીએ અને ગળે સાંકળો ન હોય તો તેને કાઢ જેલજ ન કહે !

ત્યાં ખુરસીઓ, ઘસાકેલાં કરખાનાં હતાં. શીવણ કામને વર્ગ હતો. ભરતકમળું શિક્ષણ પણ આપ-
જેલ કે શાળા ? વામાં આવતું હતું. એક ખાસ બાબત એ હતી કે જેલમાં ધર્માદારી શિક્ષણની સર્વ સમગ્ર કરેલી હતી; તે શિક્ષણ હતું; શિક્ષણ ન હતી. તેમને ખોરાક અને રહેવાની સ્વચ્છ અને સગવડતાભરી જગ્યા જોઇને મારા મનમાં ધણે સતોષ થયો. એક ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિએ તો એવો ગેરો માર્યો કે “અરે ! આને જેલ કાણુ કહે ? આ સ્થળ તો કેદી-ઓને મનુષ્ય અને તેનાં કર્તવ્ય, મનુષ્યત્વ, વગેરેનું શિક્ષણ આપવાની શાળા છે. અહીં મનુષ્યનું અપમાન જણાતું નથી. વળી આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કેદીઓ તેમને મળવા આવનારા માણસોની સાથે છુટથી વાત કરી શકે છે. તેમના હિપરી અધિકારી અને તેમની જગ્યા છતાંજા અને છાનાસ જોવી લાવનાજ નથી; તેમને જો કોઈ અટકાવ કે નિયંધ હોય તો તે એકજ કે તેમનાથી જેલની બહાર જવાતું નહિ.” જેલમાં તેમના વિનોદ માટે નાનાં નાટ્યગૃહો હોય છે. ત્યાં દર ત્રણ દિવસે એક ખેલ પડે છે. કેદીઓ માટે વાંચનાલય પણ છે. પુસ્તકલય છે. જે કેદીઓ તદ્દન અભણ હોય છે તેમને કામ કરવાના આઠ કલાક પછીના બે કલાકમાં લખવા વાંચવાનું શીખવવામાં આવે છે; કામના બે કલાક તેમને ફાગલ પડે છે. ત્યાં કોઈ વોર્ડરો જાળુના નથી. માત્ર સુપરવાઈઝરો હોય છે

તેઓ 'કેદીઓની શિસ્ત (Discipline)' અને કામની વહેંચણી
પર ધ્યાન આપે છે

ખીજે રેત્રણે ગુનેહગારને શિખા કરાવે ખ્યાનરત જોનમા
પૂરવામા આવે છે પણ મોરિયે પદ્ધતિ
નાગરિકત્વનું તત્ત્વ જુલોજ છે મોરિયેટોની ગત્યવ્ય
શિક્ષણ વચ્ચામા ગુનેહગારને નાગરિક કિંના ઉત્તમ
નમતાર યનાનના માટે જોનમા પૂરવામા

આવે જ, સજ્જતાથી નાગરિકત્વનું નિયમ આપનારો તેમા ઉદ્દેશ
હોય છે તેથી તેમનામા નમ્મર, વર લેવાની વૃત્તિ, ફરતા આદિ
કુર્ચુણો જણાતા નથી કેદીઓની શિક્ષાની યોજના ખાસ કરીને
તેમના માનસિક નિર્મલ પર લક્ષ આપીને જ મુલાકા આવે છે
વળી તેમનો અમન જે ઉલ્લેખ થયો હોય તેમાજ તેમને રાખન
કરનામા આવે છે જલ્લમા જતાજ તેને જાગ દેરન વધુના પડના
નથી દુઃખ સ વહનની સાનમા કરાડનની જ્યેષ્ઠતા હતો, ત્યારે
મે દરેકી અજાણ માટે મારા ઉપર વર લેવાને મને સખત
મળુગી કામ આપનામા આવેનું, અને તેના પરિણામે મારા પેટના
આતમ્બ ફૂલી જઈ ગોટો થઈ ગયો હતો અહીં તો પહેલાની
શિક્ષાની પદ્ધતિ સપૂર્ણ રીતે નામુદ કરનામા આવી છે કેદીઓને
તેમનો પોતાનું, પગરખા વગેરે વાપરનાની મના હોતી નથી તે
સ્વતંત્ર ગિયતિમા ખાઈ શકે છે તેજ જોશ તેમને ત્યાં આપનામા
આવે છે આ બધી યોજના તો ગુનેહગાર કેદીઓની થઈ
ગઈદારી કેદીઓ સળધે જુ તો તેમનું સ્વતંત્ર વર્ગીકરણ કરવામા
આવે છે તેમને કામ નથી અપાત તેમનાથી વાચી રાખ્ય એટલા
પુસ્તક આવે છે તેમના સાથ સળધીઓ તથા મિત્રોને મળ
વાની તેમને સપૂર્ણ પરવાનગી હોય છે તેમને રહેવાની વ્યવસ્થા
પણ ઉત્તમ છે

પરદેશીઓ પ્રત્યે રશિયાનું નોંધ જોડણ સન્માન અને સત્કાર
 કાઢીને વર્તન ખીજા દેશોમા લાગ્યેજ
પરદેશીઓની જોવામા આવશે એક વાર પરરાષ્ટ્રીય કચે
મહેમાની રીના કામગારોની સલામા હુ હાજર હતો.
 વખતાએ પરદેશીઓના બે વર્ગ ખ્યા હતા

કામગારોનું પરસ્પર સગદન કરતું એજ મોવિયેજ રશિયાનું ખ્યેય
 કરેલું દોવાથી કામગારોના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યે સન્માન અને સમમા
 વથી વર્તવામા આવે એમા કાંઈ નવાઈ નથી ! પરદેશીઓ સોવિયેટ
 રશિયામા પગ મૂકે ત્યારથી તે અદર દાખન થતા સુધી તેમને મેમાન
 ગણવામા આવે છે તેમને પોતાના પદરનો કાઢી ખર્ચ કરવો
 પડતો નથી રટે તેમની બધી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે

ખીજા વાન એ કે જે પરદેશી માન પ્રવાસી કે રિઝિટર તરીકે
 આવે છે તેમને માટે સરકાર બધી સગવડ કરી આપે છે ખરી, તો
 પણ ખર્ચના પૈસા તેમનીજ પાસેથી વસુલ કરવામા આવે છે રેલ્વેની
 મુસાફરી તેમને પોતાને ખર્ચ કરી પડે છે તેજ પ્રમાણે ખાન-
 પીવાની કિંવા ઉતરવાની દરેક બાબતમા તેઓ કસિયામા દાખન
 થાય ત્યારથી બે માસની અદર તેમણે પોતાના નામ નોંધાવવા પડે
 છે, તે વિના તેમ પાથી ત્યા રહી શકતુ નથી. નાગરિકોના નિયમ
 પણ બંદુ કડક નથી નામ નોંધાવે કે તુર્તજ પરદેશીઓ સોવિયેટ
 રશિયાના નાગરિક બની જાય છે અને નાગરિકતાના સર્વ હક
 તેમને મળે છે માત્ર લરજરી નોકરી માટે તેમને લાયક ગણવામા
 આવતા નથી પરદેશીઓ ત્યા કાયમ રહેવા માટે સોવિયેટ તરફથી
 ધણી સગવડ મળે છે અને તેઓ કાયમનું ઉત્તરધન ન કર તો
 તેઓની માનમતા કાંઈ પણ કારણે જપ્ત કરવામા આવતી નથી

સોવિયેટ સમાજ એ ધણી સુધરેલી પાશ્ચાત્ય સમાજ બન

સ્થાથી તેમજ પૂર્વ તરફના કર્મનિક સમા-
પેશાકની સતત ત્રતા જથી તદન જુદીજ છે. લોકોએ અમુક
એકજ પદ્ધતિનો પેશાક પહેરવો જોઇએ
એવું કાંઇ સામાજિક બંધન નથી. તો પણ સામાન્ય રીતે એમ
જણાઇ આવે છે કે પેશાકની બાજતમાં ત્યાં લશ્કરી ઢળનો પેશા-
કજ વપરાય છે. પાશ્ચાત્ય દેશની માફક કિંવા અફઘાન, ઈરાનના
લોકોની માફક તેમના પગમાં ઘૂંટણ સુધીના જૂદા પહેણી ઈગ્નર
અને સુરીર પર લશ્કરી કાટ પહેરેલાં હોય છે. તેમાં ખાસ બાજત
એ છે કે તેમની ખાફી ટોપી કિંવા ટોપથી તે નવિન વ્યવસ્થાનો
માણસ છે, નવાયુગનો પ્રવર્તક છે એમ સાબીત થાય છે. તે ટોપ
કાંઈક જર્મનના ટોપને ગણતો છે. પણ જર્મન ટોપ જેવી તેના
પર પોલાડી અણીઓ દોતી નથી. પુરોના અને સીઓના પેશાકમાં
જાઓ ફેર નથી. તેઓ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે, કાંઈ પણ જાતનો
મનપસંદ પેશાક પહેરી શકે છે. ઘણી સીઓ-તેમાં ખાસ કરીને
લશ્કરી ક્ષેત્રની સીઓ આબેદુળ સોલ્જરનો પેશાક પહેરતી જો-
વામાં આવે છે.

ખાખી પેશાક પહેરેલા નાના નાના છોકરાઓ જોઇને બહુ
ગમ્મત લાગે છે. એ છોકરાના હાથમાંજ

લશ્કરી વૃત્તિ દેશનું લાલિષ્ય રહેલું છે. ૧૫ વર્ષથી નાના
છોકરા પણ ખાખી પેશાક કેમ પહેરે છે?

એમ મેં એક અમલદારને પૂછતાં તેણે કહ્યું “હા, અમે બાલ્યુગ્રીનેજ
એ પ્રમાણે કરીએ છીએ. આવો પેશાક વીરવૃત્તિનો છે. વીરવૃત્તિનો
શોખ અમારા છોકરાઓમાં અત્યારથીજ પેદા થયો હોવો જોઈએ;
કેમકે અમારા પર કાંઈક સંકટ આવે ત્યારે છેલ્લી અણીએ તેમને
તેવું વડાથુ શી રીતે આપી શકીએ? કાલે સતારે સામાન્ય સત્તા-
વાદીઓ અમારા પર ચડી આવે તે વખતે લશ્કરી કામ માટે લો-

કોને વેઠે: પકડી લાવી તેમને તાલીમ આપવા બેસવું અને અમૂલ્ય વખત ગુમાવશે એ અમને પસંદ નથી. સંકટ ગમે ત્યારે આવે, પણ અમારે તંપાર રહેવું જ જોઈએ; તેટલા માટે અમારા છોકરાઓને તેવું શિક્ષણ નાનાપણથી ફરજિયાત આપવામાં આવે છે. લશ્કરી પોશાકની લશ્કરી રીતિ પેદા થાય છે. નાલુક પોશાક અમારે પહેરવો નથી; કેમકે તેવા નાલુક બનવાને અમે તંપાર નથી. અમારો સગાજી બીકનુ, નામદં અને છ લગ્ન કરનારો થાય એવી અમારી ઈચ્છા નથી. અમારે તેમનામાં નવીન શક્તિ, પારકાઓના જુલમને લાન મારે એવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી છે. તેમનામાં અમારે નવીન મન, નવીન પ્રાણ, રેડવાં છે. પરદેશીઓનો એક પણ જુલમ તેઓ પોતાના પર ચાલવા દેશે નહિ. આને તમે વિચિત્ર મનોરૂતિ કહેશો પરંતુ તેમાંજ અમારી ખરી અદ્ભુતતા લહેલી છે ।”

સોવિયેટનું મુખ્ય ધ્યેય કમદાર વર્ગને સત્તાત કરવાનું છે.

સોવિયેટ પંચાયત, કમદાર અને અત્યંત કામદારોની રિયલિટી બેદુત વર્ગનીજ બનેલી છે. સોવિયેટ એટલે આખા રશિયાની એકત્ર સંગઠિત થયેલી પંચાયત શક્તિ ! પ્રતિનિધિઓ પર આ પંચાયતની સંપૂર્ણ સત્તા હોય છે. પાર્લામેન્ટ પદ્ધતિ પ્રમાણે મધ્યસ્થી સત્તા પર સ્થાનિક અને પ્રાંતિક સોવિયેટનો અંકુશ રહે છે. ધ્યાનિક અને પ્રાંતિક સોવિયેટ વખતોવખત મહત્વના પ્રશ્નો પર નિર્ણય આપવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલી આપે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧માં, વોર કોમ્યુનિઝમ વખતે બધાંને સરખો ખોરાક આપવામાં આવતો અને તેમની બધી જરૂરીયાતો પૂરી પાડવામાં આવતી. તે વખતે નવીન આર્થિક ધોરણે સર્વ બાબતોમાં દરદાર થયો હતો પણ તેથી કમદારોની કારખાનાં પરની સત્તાને અને બેદુતોની જમીન પરની હકુમતને બીજાકુલ બાધ આવતો ન હતો.

કામદારો પછી ખેડુત વર્ગ બોધ્યો. રૂશિયામાં ખેડુતને ગામ-
ડીઆ કહેવામાં આવતા. જ્યાં મુધી આ
ખેડુત વર્ગ ખેડુત વર્ગ શાહુકારો અને જમીનદારોના
બેદલ લુલ્લમ નીચે હતો ત્યાં મુધી તે
નવીન મુધારણનો દેવ કરતો હતો. પોતાની આવડતી આવેલી જૂની
ધરત પ્રમાણે ગુલામીની સ્થિતિજ તેમને સારી લાગતી. નસીબ પર
કિંવા ધન્ય પર શ્રદ્ધા રાખી બેસવાની તેમની રૂતિ હતી.

રૂશિયાના ખેડુતો પર જેટલું દૂર વર્તન ચલાવવામાં આવતું
હતું તેટલું યુરોપના કોઇ પણ રાષ્ટ્રમાં ચલાવવામાં આવતું નહિ
હોય. અગાઉ તેમને અગાન રૂપી અધિકારમાં તેવાજ સકતા રાખવાની
સંપૂર્ણ ખબરદારી લેવામાં આવતી. રાજદારી બાબતોનું જ્ઞાન તેમને
બીવકુસજ નહતું. તેથી જમીનદારના કહેવા પ્રમાણેજ તેઓ ચાલતા.

પરંતુ તે સ્થિતિ બહુ દિવસ ટકી નહિ. તેમનું અગાન
જલદથી નાબૂદ થતાં તેમને પોતાનું જ્ઞાન થયું. તેમનામાં એવા
ધુવાનો ઉત્પન્ન થયા કે ચાલતા લુલ્લમથી તેમનાં હૃદય બળવા લાગ્યા.
તે લુલ્લમ કેવી રીતે મટાડી સકાય તેનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા.
તેમનાથી પોતાનું અપમાન સહન થઇ શક્યું નહિ. આ બાબત
જ્યારે જમીનદારોના ધ્યાનમાં આવી ત્યારે તેઓએ તેમના નરક
વધારે ધાનકીપમે વર્તવા માંડ્યું, પણ સામાન્ય રીતે અતિશય
કુરતા-અમાનુષ્યાનું પરિણામ જે આવે છે તેજ અહીં પણ આજુ.
તેમણે પોતાની ગુલામગીરીની સાંકળો તોડી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.
ન્યાય અને દક મેળવવા માટે તેઓ ક્રાંતિકારક અને બંડખોર
બન્યા. મનુષ્ય ગુલામ બને, બહિષ્કૃત થાય, દાસ બને, પણ તે ક્યાં
મુધી? જ્યાં મુધી તેની તેને ખબર ન પડે ત્યાં મુધી. જે કાણે
તે કલ્પના જન્મ પામે છે, “હું કાણુ” તેનો તેને ખ્યાલ આવે
છે તેજ કાણે તે ગુલામગીરી તોડી નાખવાની ચિંતામાં પડે છે અને

તે ચિંતા જે દાણે તીવ થાય છે તેજ દાણે મન અને આત્માની શક્તિ સહિત તે બુદ્ધિ સમ દંડ ઉપાડી ઉભો રહે છે. પછી દુનીઆમાંથી બુદ્ધિ અને જોડકાં નષ્ટ કરવામાં તે પ્રાણની પાત્ર પરવા કરતો નથી. તે દાણથી તે પોતાની મુક્તિનો માર્ગ શોધવા માટે છે; પરંતુ આ જ્ઞાન તેને અત્યંત નિરાશાના પરિણામેજ થાય છે. રશિયામાં પણ એમજ બન્યું. જો તે જ્ઞાન માત્ર શિક્ષણનાજ પરિણામે થાય છે તો તેના મન પર તેનો પ્રભાવ પડતાં બહુ વાર લાગે છે; અને તે જેમ જેમ પડતો જાય છે તેમ તેમ તેની સાંકળો વૃદ્ધી જાય છે; પણ તે સંપૂર્ણ રીતે વૃદ્ધતાં ધણો વખત લાગે છે; છતાં જો તેજ જ્ઞાન અસંતોષમાંથી, છળ કપટમાંથી, જોડકાંમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે અસંતોષનો વડવાનજ—અર્થે સજાગી ઉઠતાં વધારે વાર લાગતી નથી. તેનો ભરોસો થઈને અર્ધાં દાણમાં તે મહાપ્રભય કરી નાંખે છે.

સત્ય સ્થિતિનું જ્ઞાન તેમનામાં કેમ ઉત્પન્ન થયું હશે એ

સમજવાને એકલાં પુસ્તકો બસ નથી. પરંતુ

ખેડુતોની ઉત્પત્તિ રશિયામાં જઈ ત્યાંના ખેડુતોની સ્થિતિ

કેમ થઈ? પ્રબલ જોઈ હોય, જોરબુદ્ધિમાં મૂળ કેટલાં

ઉંડાં ગમાં હતાં તે નજરોનજર જોયું હોય

તોજ તે સંબંધી પૂરેપૂરી કલ્પના આવે છે. તેમની આજની અવસ્થા

ને પહેલાંની અવસ્થાની સરખામણી કરતાંજ તે વાતનો તુર્ત ખુલાસો

થઈ જાય છે.

એક સમયે રશિયાના ઉચ્ચ વર્ગે ગરીબ ખેડુતોને પોતાના

સુખ વિલાસનું સાધન બનાવ્યું હતું. પણ આજ તેજ ખેડુત વર્ગને

તેની સ્થિતિનું પૃથ્વિ જ્ઞાન થયેલું જણાઈ આવે છે. પોતાના ઉદ્યોગો

રાજમાર્ગે તે પોતાના ધર્માધિકારની મદદથી કદિ શોધી શકે એમ

નથી. જે ધર્મ તેમને પોતાના શરીર સાથે આત્માને પણ વેચવાનું

કહે છે, તે ધર્મ હવે પછી તેઓ કદિ પાળવાના નથી. આજે તેમને જે મુખદાયક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે તે ક્રાન્તિને લઇનેજ થઈ છે એમ તેમને લાગે છે. તેઓ ક્રાન્તિને દુવા દે છે. ધર્મ તરફ પણ તેઓ તેરીજ દૃષ્ટિએ જુએ છે, રશિયામાં એમ કહેવામાં આવતું હતું કે લોકોને ધર્મ એ ગુલામગીરીની વિસ્મૃતિ કરાવનાર એક જાતનું અરીણું છે-કેફ છે. પણ તે તત્ત્વ હવે બદલાયું છે. હવે તેવો ધર્મ કાંઈ માનવું નથી.

રશિયામાં મનુષ્ય શરીરે મજબૂત હોય, કે જીવિશાળી અને હોંશિયાર હોય પણ જો તેને કામ કરવાનું

કામ નહિ, તો ન હોય તો તેનું સામાજિક કે રાજકીય

ખાવાનું નહિ ખાતમાં કાંઈ વ્યક્તિત્વ નથી. તેના શિક્ષણ

માટે, આરોગ્ય માટે સરકાર ખીલકુલ દર-

કાર કરતી નથી. તે બહિષ્કૃત જેવો રહે છે. રશિયાનો ન્યાય એવો છે કે "કામ નહિ તો ખાવાનું નહિ" No work, no bread."

આવા ઝારશાહી વખતના નિરુદ્ધા, બેદાખાઉ, કામ નહિ કરનારા લોકો હજી પણ રહેલા છે. તેમણે પોતાની પાસેના પૈસા બોંધમાં દાટી મૂક્યા છે; અને વખત આવે તે કાઢી તેના પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. ત્યારે તે પૈસા ખસાસ થાય છે ત્યારે તે કારખાનામાં મજૂરી કરવા જાય છે; અને ખરા કામદાર બની મહેનત કરવા માટે છે. ત્યારે તેને સ્વાભાવિક રીતે સર્વ પ્રગતિના હક્ક મળે છે.

Non-workers—કામ નહિ કરનારા સંગ્રામે જે ઉપર કશું તેજ પહોં કરીને નેપ-એનની ખાતમાં પણ છે. ખરીદ વેચાણ કરતાં જે કાંઈ નફો મળે તેના પર તેને પોતાનું ગુજરાન કરવું પડે છે. તેનો ધણીખરો વખત તેમાંજ જતો હોવાથી સામાજિક હક્ક કિંવા રાજકીય અધિકાર તેનાથી ભોગવાતા નથી. નામજારો સોંપિયે,

પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરનારા વર્ગ પેકીનો એ ખાતુ એક વર્ગ છે.

સોવિયેટ પદ્ધતિએ શરૂઆતથીજ સ્ત્રીઓની બાબતમાં એવું
ધારણુ કર્યું છે કે તેઓએ પુરૂષો પર

સ્ત્રીઓ આવશ્યક ન રહેતાં સ્વાશ્રયી બનવું. તે
મુજબ રશિયાની સ્ત્રીઓ અત્યારે સંપૂર્ણ

રીતે સ્વાશ્રયી બની છે. મોવિયેટ પદ્ધતિ ગત યતાંજ મોવિયેટ સર-
કારે એક "જાહેરનામું" કાઢ્યું કે "મોવિયેટ પદ્ધતિમાં સ્ત્રીઓએ
સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ" અને તેથી સ્ત્રીઓ પરથી દુર્બળતાનું,
નાસાવકીનું કશુંક નીકળી ગયું છે. પુરૂષના જોડવાજ સામાજિક અને
રાજકીય હક્ક સ્ત્રીને પણ હોય છે; સ્ત્રી ત્યાં પુરૂષની માની લીધેલી
માત્રમતા નથી! હજી પણ કશર કપે હોય છે અને તે કશર
જેકમેકની સંમતિથી તોડી શકાય છે. કાર્થ પણ લગ્ન રજિસ્ટર
થયા વિના કાયદેસર માનવામાં આવતું નથી.

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવાના મરજી બંદે તેમની સ્વતંત્રતા

વેસ્થાપૃત્તિનો નાશ માન્ય કરવાના કારણે એક મોટી ક્રાન્તિ
થઈ છે. તે ક્રાન્તિ એ કે સમાજમાં રહેલી
વેસ્થાપૃત્તિનો સમૂળગો નાશ થયો છે. પહે-

લાંનાં વેસ્થાપૃત્તો હવે કાયદેસર રીતે બંધ
કુળામાં આવ્યાં છે. અને છતાં તેવો દાખલો ક્યાં જોવામાં આવે
તો તેને સખત શાસન કરવામાં આવે છે તે શાસનમાં પછી દયા
કે મહેરબાનીને સ્થાન રહેતું નથી

રશિયા કૃષિપ્રધાન દેશ છે તેથી મોટી સખ્યા ખેડુતોની
છે. ૧૬ કરોડ પેકી ૧૪ કરોડ માણસો

વિચિત્ર પદ્ધતિ ખેડુત છે ક્રાન્તિ પહેલાં ખેડુતોની સ્થિતિ
કેવી હતી તેનું જે મહેવા એક વાર વર્ણન

કર્યું છે. તે વખતે તેમની માલીફીની જે જમીન હતી તે પણ

ખુબ પુરાણ અને ઉતરના કસતી હતી. વળી તેમને સર્વ પદ્ધતિમાં રહેતું પડતું હતું. સર્વ પદ્ધતિ એટલે ખેડુત માલિકની માલિકીનો શુધામ થાય છે—જમીનના ખરીદ વેચાણ સાથે ખેડુત પણ વેચાય છે. જમીનના માલિકનો તેના પર સંપૂર્ણ હક્ક રહે છે. તેવી સ્થિતિમાં રહી તેમને ધાર્મિક નેતાઓને લુલ્લમ વેઠવો પડે છે. ધર્મના નામે તે નેતાઓ પ્રેમની પાસેથી આરની રાજ્યપદ્ધતિ કબૂલ કરાવે છે. સર્વ પદ્ધતિ (શુધામી) બંધ થઈ તો પણ બીજા જાતનું તોફાન ચાલુજ હતું. પણ ક્રાન્તિથી તેમજ મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. ક્રાન્તિ થયા પછી તેમના લાલચે એક જાહેરનામું ઘડવામાં આવ્યું. તેમાં બધી જમીનો રાષ્ટ્રની માલિકીની ઠરાવવામાં આવી. ૧૪મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮માં જમીન સંબંધી એક કાયદો થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં સેક્ટર ૯૬ ૯૭ જમીન ખેડુતો પામે ગઇ અને વધેલી જમીન સહકારના સિદ્ધાંત ઉપર મવર્મેન્ટ પાસેથી પોતાના તાબામાં લીધી. તે જમીન પર અત્યારે મોવિયેટ સરકારની સત્તા છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના એપ્રિલમાં મારા અભ્યાસમાં એકાએક ખતેલ પડી. બરફ પડતો બંધ થયો હતો અભ્યાસમાં આકૃષ્ટ પણ મારી બેઠકારીથી અને તપુના ફેરફારને લીધે હું મહિ પશ્ચો અને મારે શકારી સારવાર માટે તુર્જસ્થાન જતું પડ્યું. અનિશય કસતી ઠંડીમાં તથા મહિના મોસોમાં રહી હું એક પણ દિવસ મહિ પશ્ચો ન હતો, પણ આ વખતે તપુનો ફેરફાર ચતા મારી તખીયત ઉપર અસર થઈ. એ તથા દિવસમાં રૂઢા સિવાય માણીનો એક છુટલો સુધા મેં લીધો નહિ. ઠંડીનું પ્રમાણે જ્યારે ૪૦ અંચ હતું—એટલે પુષ્કળ, ઠંડી હતી ત્યારે પણ મેં તેની કાંઈ દરકાર કરી નહિ; પરંતુ મારી જે ગાદી પ્રસંત તપુની મુરઆતમાં આવી

તેથી મને ધણું ખરાબ લાગ્યું. એક તરફ વસંત ઋતુનું સૌન્દર્ય ખીલવા લાગ્યું અને બીજી તરફ મારો મંદવાડ પણ વધવા લાગ્યો.

ડાક્ટરની સલાહ મુજબ મારે તુર્કિસ્થાન જવું પડ્યું. તેથી હું હદપાર થયેલાઓના મોસાળ રૂપ તા- માંદગીને ધિછાને શકંદ શહેરમાં ગયો. ત્યાં મારા હિંદી મિત્રોએ મારો ધણો આદર સત્કાર કર્યો. તેઓ આ વખતે અમદા તીરંદાજ અને ગોશંદાજ બંન્ધા હતા. પણ મારું લાગ્યવ્યક જુદીજ રીતે ફરતું હોવાથી હું લખંકર માંદગીમાં હતો. આ વખતે સદલાગ્યે કોમરેડ ગોલ્ડસ્ટેનની મને ઘણી મદદ મળી. તે મને તત્કાળ આરોગ્ય સંસ્થામાં લઈ ગયા. બધા ડાક્ટરોએ મારી ચિકિત્સા કરી એકમતે જાહેર કર્યું કે “જો તમે કોઈકે હવા ખાવાના સ્થળે જલદીથી નહિ જાઓ તો તમારો રોગ અસાધ્ય થઈ પડશે. તમે પાંચ છ અઠવાડીઆંથી વધારે જીવી શકશો નહિ.”

છતાં પણ મારા મનમાં એમ હતું કે હું આટલે દૂર કં- ટાળાબરી મુસાફરી કરી આવ્યો છું તો હવે અહીંજ હિંદી મિત્રોના સહવાસમાં થોડા દિવસ કાઢીશ પણ મારા રોગનું પ્રમાણ વધતું જતું હતું. હવે મને દૂધ પણ પચતું નહિ. આખરે આરોગ્ય ખાતાના ડાક્ટરોને મેં જણાવ્યું કે હું કીમિયા આરોગ્ય ભુવનમાં જવા તૈયાર છું.

તે પછી આર દિવસ બાદ હું તાશકંદથી ત્યાં જવા નીકળ્યો. ત્યાં જતાં પંદર દિવસ લાગતા હતા; કેમકે માંદી મુસાફરી તે આરોગ્ય ભુવનની ટ્રેન હતી એટલે બહુજ ધીમેથી ચાલતી હતી. એક અઠ- વાડીઆમાં જ તે ગાંડીની મુસાફરીથી હું કંટાળી ગયો; અને અઠ- વાડીઆ પછી સામાસ આગળ ગાંડી અટકતાં હું ઉતરી પડ્યો.

આગળ જવાની મેં સાફ ન પાડી અને મેનમા સેબાર્ટપેલ જતાને નિશ્ચય ક્યોં તુર્સ્થાનમા પ્રવેશ કરતી વખતે મારો તેજ ઉદ્દેશ હતો પણ ત્યાં જઈ છુ તો ત્યાં પણ કમનસીમ મારી પાછળ ખાઈ પીને મડ્યુ હતુ ત્યાં મને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી સેબાર્ટપોવમા દુષ્કાળ પડ્યો હતો તેથી લોખિ ખાખાવીખી ચર્લ ગયા હતા અમનદારે પણ ચિન્તામા પડ્યા હતા લોકો ભૂખે તરફડતા હતા, અને તુર્ક-સ્થાનમા સુખજ માની ગાડીઓ ભરી ભરીને ત્યાં જતા હતા જે દિવસ, માગ વિષે કોઈએ ઢાઈ પૃછપરછ શ્રી નહિ તારાકંદથી નીકળતી વખતે આરોગ્ય સગ્રાએ મને તાન દૂધ માટે બહુ સારી રકમ આપી હતી, તે વખતે તે મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી. દરેક દરદીને તેની રકમ આપવામા આવે છે. મારે અમનદારોને મળવું હતુ પણ તેમની સ્થિતિ ગભરાટ ભરેલી હોવાથી તે વખતે તેમને ત્રાસ આપવાનુ મને ઠીક લાગ્યુ નહિ દુખાગને પીધે મરણની સખ્યા વધતી હતી. દુખજ નિરાશ્યુ માટે યુરોપિયન રાષ્ટ્રોને કરેલી વિનતીઓ બ્યર્થ ગઈ અમેરિકાએ માન છે ની ધડીએ રામને ખાતર કાષ્ટ મદદ મોખી

ત્રીજે દિવસે રેન્કોમના એક સભ્યે મારી પામે આની મારી તપાસ કરી અને મને પોતાની ઓફિસમા માફ જાહેર સન્માન લઈ ગયો. ત્યાં તેણે પ્રમુખ સાથે મારી ઓગળા ! શ્રી. પ્રમુખ ત્રીસ વર્ષનો નરપુત્રન હતો, અને અને મુશ્કેલીઓમાથી તરાઈને બહાર નીકળ્યો હતો તેથી મારી પરિસ્થિતિ સળધી તેને તત્કાળ કે પના આવી શકી. તેણે મારા પ્રત્યે ઘણુ ગૃહ વર્તન ચલાવ્યું અમારી વાતચીતનો વિષય તે વખતે ૧૯૧૮ હતો. બીજે દિવસે તે ખાન તરફ મારું જાહેર રીતે સન્માન કરવામા આવ્યુ અરેખર ! તેણે સન્માન મેળવ્યા હુ શીનકુંડ રાજ ન હતો, પણ તેમને આનંદ એટલા

માટે થતો હતો કે સામારામાં પહેલો હિંદી હુંજ ગયો હતો. તેમના સદવાસમાં મેં એક અઢવાડીક વીતાવ્યું. તે પછી એક દિવસ મારો બધો પત્રવ્યવહાર મેં તેમને બતાવી કીમિયા જાણી ઈન્દિયા બતાવી. સામારાથી કીમિયા કેક ગાડી જતી ન હોવાથી તેમણે જાણવું કે “તમારે મોરકો જઈ ત્યાંથી પહેલી ફાસ્ટ ટ્રેનમાં નીકળવું પડ્યો.” બામ હુબાજની આપત્તિ પડ્યા છતાં રશિયનોએ મારો આદરસત્કાર કરવામાં કાંઈ ઠસર રાખી નહિ. તે વખતે તેમના ઉદાર હૃદયની મને ખરી કહવા આવી.

હું સામારામાં રહેલો તે દરમ્યાન એક વાર હું એક ખાસો દૂધ લાવવાને એક ખેડુતની ખુંપડીમાં એક ખેડુતનો અસંજ ગયો. તે એક આનંદી પતિપત્નીનું એક હતું. તે વખતે મને રશિયન ભાષા જો કે શ્રી પેઠે આવડતી હતી તો પણ મારા શરીરની કાઠી અને રૂપથી ‘હું’ ક્યા રાખૂનો છું. એ તુર્ત ઓળખાઈ જતું હતું. ખેડુતે કહ્યું “તમે રશિયન બહુ સરસ બોલો છો, પણ જાતે રશિયન જણાતા નથી. તો શું તમે ઈરાની છો, તુર્ક છો, કે બુખારી છો? મને ‘લાગે’ છે કે તમે બાંગ્લા કાંઈ હશે!”

મેં કહ્યું “હા જી, હું હિંદુ છું. Indians—”

“ઓહો! તમે હિંદુસ્તાનના છો? આવો આવો, બેસો. ‘tisk, tisk—અહોઆ અહોઆ—હિંદુસ્તાનના વતનીને પહેલીજ વાર જોતાં મને થલો આનંદ થાય છે; આવો, ઘરમાં આવો. હું તમને ‘તાણું’ દૂધ આપું. મારે તમારા હિંદવાસીઓ સાથે ઘણી વાતો કરવાની છે. આવોને, અંદર—”

મારે તેનો આગ્રહ માન્ય કરવો પડ્યો. તે મને અંદર લઈ ગયો; ઘર નાનું સરખું પણ બહુ સરસ હતું. અંદર જતાંજ તેણે હિંદવાસીના આમમનની ખબર ઘરમાં જાણવી. તે સાથેજ તેનાં ત્રણ

‘નાનાં છોકરાં—એ છોકરા અને એક છોકરી—દોડી આવ્યાં. એક છોકરો દસ વર્ષનો અને બીજો ૧૪ વર્ષનો હતો; અને છોકરી ૧૬ વર્ષની હતી. તે ત્રણેએ મારી પાસે આવી કહ્યું—

“અમારો રશિયા દેશ તમને કેવો લાગે છે?”

“વાહ, વાહ! થયોજ સુંદર” મેં હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો.

તે છોકરાં મારી સાથે ખુશી ખુશી ચલ ગયાં; અને મને પાસેની એક ખુરસી પર બેસાડી મારા પર પ્રત્યેનો મારો ચલાવ્યો.

• છોકરીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું; “I like the Indian Poot Tagore. મને હિંદુસ્થાનના કવિ ટાગોર બહુ ગમે છે—”

તુર્તજ મોટા છોકરાએ કહ્યું: “I like the Indian Chakravarti arithmetic—મને હિંદુસ્થાનના ચક્રવર્તીનું અંકગણિત બહુ ગમે છે.”

ત્રીજાએ કહ્યું “I like the Indian snake charms—મને તમારા સાપના મદારીઓ બહુ ગમે છે.”

તેટલી વારમાં માતાએ પાશ્વ લરી દૂધ આપ્યું. તે ત્રણે છોકરાંએ પોતપોતાના પાશ્વ આગળ ધર્યાં.

હિંદ પ્રતિ હું મારું દૂધ પી જાઉં તેટલામાં ખેડુતે

પૂજ્યલાલ સ્વયં સજાગી વેદા મૂકી. થોડી વારમાં

તે પશુ તૈયાર થયું. જમવાના ટેગસ પર

સંદેહ રાહતે દમતો પજો; સાથે માખણ પશુ પુષ્કળ આપ્યું. તે આપું કુદુંજ પોતાના એક દિંડી મેમાનને લઈ જમવા બેઠું. એટલે છોકરીએ પશુ આનંદથી પીરસવાનું માથે લીધું. જમતાં જમતાં તે બધાંએ જમવાનું બાલુએ મૂકી મને પ્રત્યેથી દાટી દીધી. ખરેખર! તેમની હિંદુસ્થાન સંબંધી જિજ્ઞાસા અત્યંત હતી. તેઓ અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યાં. શું શું પૂછીએ અને શું શું જવાબી લઈએ, એની ગરબમાં બધાં પડી ગયાં. “તમારા દોકો કેવા છે?”

તમારો સમાજ કેવો છે? તમારો દેશ કેવો છે? ત્યાંના સાધુઓ કેવો છે? સાપ રમાડનારા મદારીઓ કેવો છે?" એવા એવા હજારો પ્રશ્નો તેમણે પૂછ્યા. તે પ્રશ્નોથી તેમણે મારું માથું ધ્રુમ કરી નાંખ્યું. આદક મટીને હું પરોણા થયો તે જોઈ તેમના તે ઉપકાર અને આદરસત્કારનો જલ્દસો કેવી રીતે વાળવો તેની મને સમજણ પડી નહિ. મારી પાસે જે પૈસા હતા તે બધા તે છોકરાં પછી સૌથી નાના છોકરાને મેં આપવા માંડ્યા, પણ તેણે તે લેવા ના પાડી. તેનાં માથાપે કહ્યું "ના, ના, તમને એ આપત્તિ વખતે કામ લાગશે, માટે રહેવા દો. It is our duty to treat you as a guest—since you are a foreigner and more because you are an Indian—a Nation for whom we have the greatest regard. તમારી મેમાનગીરી કરવી એ અમારું કર્તવ્ય છે કેમકે તમે પરદેશી છો, ને વળી જે રાષ્ટ્ર માટે અમને ધણો આદરભાવ છે તે દેશના હિંદી છો."

હું પુનઃ મોઝેકો આવ્યો તે વખતે ત્રીજી ક્રમ્યુનિસ્ટ આંતર

રાષ્ટ્રીય પરિષદની બેઠક હતી. હોટેલ-ની લક્ષ્ય
ફરીથી મોઝેકો અતિનિધિઓથી ભરાઈ ગઈ હતી. તેમાં કેટલાક હિંદીઓ પણ જણાતા હતા. તેઓ દૂર

દૂરના રહેજેથી—જર્મની, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાથી આ પરિષદમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. કાર્યદક્ષ અગ્રદુલ રમ તે નવીન મેમાનોનાં મન પોતાના તરફ વાળવાનો ધૂન પ્રયત્ન કરતો હતો. નવીન આવેલા પરિચિત મંડળમાં મિ. લુહારી અને બી. ચટ્ટોપાધ્યાય (સરેન્ગિની નાયકુના વાઈ) મુખ્ય હતા. ચટ્ટોપાધ્યાયને મળતાં મને બહુ આનંદ થયો.

કોંગ્રેસે અત્યાર સુધી શું શું કર્યું હતું અને શું શું મેળવ્યું હતું તે અહીં જણાવવાની મારે જરૂર નથી. કારણ કે તે સંબંધી બીજાં પત્રો, લેખો વગેરેમાં ઘણાં નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

એક અઠવાડીઈ મોસ્કો રહ્યા પછી એક દિવસ હું મેલ ટ્રેનમાં બેસી સેગ્રાસ્ટપોલ ગયો. મોસ્કોમાં રહ્યો તે દરમ્યાન એક કાયદો એ થયો કે સેગ્રાસ્ટપોલના આરોગ્ય લવન પર ત્યાંના અમલદાર તરફથી મને લલામણુ ખતો મળ્યા.

મોસ્કોથી આઝોવના સમુદ્ર સુધી પ્રસરેલો દેશ તદ્દન સરળ અને સપાટ છે. તેમાં પર્વતો બીલકુલ નથી. U. S. S. R. નો આ અતિ

ફળદ્રુપ ભાગ ગણાય છે. એજ ફળદ્રુપ પ્રદેશ હસ્તગત કરવા માટે યુદ્ધ વખતે જર્મનીએ પોતાનું લોહી રેડ્યું હતું. આ ભાગ એટલે એક રીતે રશિયાનો કોઠાર કહીએ તો ચાલે ! ઉદ્દેન ધડે જેવા ધડે દુનીઆના પડ પર લાગ્યેજ ક્યાંક થતા હશે. એ ધડે સફેદ હોય છે; અને તેના દાણા ધણા મોટા હોય છે. ઝારના સમયમાં આ પ્રદેશ પર ફ્રેન્ચોની સત્તા હતી; તે વખતે તે સર્વોત્તમ અનાજમાંથી ફ્રેન્ચોના અમીર ઉમરાવો માટે દારૂ માદ્યામાં આવતો. દારૂને માટે તે પ્રદેશ જાણુ ફ્રેન્ચોએ રજિસ્ટરજ કરી રાખ્યો હતો. રાજ્યકાન્તિથી તે બધી જમીન ફ્રેન્ચો પાસેથી લઇ લેઇ રશિયાના ખેડૂતોને વાવેતર કરવા માટે આપવામાં આવી છે, અને આજે પણ ત્યાં જાન ત્યાં ધડે ચાય છે.

પેશાસાન એ ક્રિમિયન દ્વીપકલ્પનું એક રીતે પ્રવેશદ્વાર છે. ત્યાં એટલી નાની નાની ટેકરીઓ છે કે

પેશાસાન આખો પ્રદેશ કાંઈક ઊંચણી જેવો લાગે છે. પ્રદેશ ફુંગરણ હોવાથી દુરમનો સામે લડવાને માટે તે જગ્યા બહુ અનુકૂળ પડે છે. એજ ટેકરીઓ વડે અત્યાર સુધી રશિયાનું ચતુર્યોથી રક્ષણ થયું છે. જગતમાં ઉત્તમ ફ્રેન્ચોની પેગલની જાળનમા ક્રિમિયાના જોડાને બીજો દેશ નથી.

એક દિવસ અને એક રાતના પ્રવાસ પછી હું સેગ્રાસ્ટપોલ

જાત પહોંચ્યા.' હું ત્યાં જતા પહેલાંજે મોરડાના અરોગ્ય ખાનાના અમલદારોએ ત્યાંના અમલદારને તાર કર્યો હતો. તેથી હું ઉતર્યો ત્યારથી ત્યાં પહોંચતા સુધી અને પછી પંજુ મને બીજાકુલ અંધવડ પડી નહિ. પ્રથમ મને રૂઝડામ પાંચે લઘ જગ્યામાં આવ્યો ત્યાંથી દેહ સેનિટરિયમમાં પહોંચ્યાડવામાં આવ્યો. ત્યાં પાંચ ડાક્ટરોએ બેઠા મળી મારી ચિકિત્સા કરી અને તુર્તજ નિર્ણય કર્યો કે મારે લીવર વધ્યું છે.

પછી મને એક, હવાખર્દ આરડીમાં રાખી 'ઓક્રીજન ખાતે' આપવામાં આવ્યું. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કિમિયા એ રશિયાનું સ્વર્ગ છે એમ કહીએ તો પંજુ ચાલે. કેકિસસ કિમિયાના બધા આરોગ્ય સ્થાનો તેનાથી ઉતરતાં ગણાય છે. તે બધાં અત્યારે સરકારના તાબામાં છે; અને તે ખાસ કરીને કામદાર વર્ગને માટે રાખવામાં આવ્યાં છે. કામદારોની પાસેથી સ્વાદારનો કાંઈજ ખર્ચ લેવામાં આવતો નથી. બધી બ્વરથા મફત કરવામાં આવે છે.

સેઓરટપોલેના ભંચે આરોગ્ય ભુવન ઉપરાંત બાલાકાયા,

માલદાંડાપુ અને બીજાં પંજુ કેટલાક નાનાં

બીજાં અંદરેજ નાનાં સ્થળોએ આરોગ્ય ભુવન છે. મેં

ભુવનો

બારડપોલનું આરોગ્ય ભુવન સમુદ્ર તરફ

ધણી ઉંચી નજરે જોતું હોય એમ લાગે

છે. દેશમાં દુષ્કાળ હોવા છતાં અહીં ફળફળાદિ અને અનાજ વગેરે સર્વ પદાર્થો પુષ્કળ મળતા—અને હમેશાં મળે છે એમ કહેવાય છે. છેલ્લી શોધનાં સર્વ શાસ્ત્રીય ઉપચારો અને સાધનોથી ત્યાં ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. દરદીઓના વિનોદ માટે નાટકગૃહો જ્યાં સાધનો છે; પરંતુ તેનો તેમને પૂરતો લાભ લેવા દેવામાં આવતો નથી. તેમને બનાવવામાં આવેલાં નોટકા ધણાં ટૂંકાં છતાં વિનોદથી ભરપૂર હોય છે અને તે પૂરાં ચતાં વધારે વખત લામતો નથી.

- પંદર દિવસ સુધી આફ્રીજનને બાથ લીધાથી મારી તખી-
અતમાં ઘણો સુધારો થયો. હું બરાબર
કેટલાક મિત્રો તાજે થઈ ગયો. બહુ કાંઈક તેજનો સંચાર
થતાં મને નવીન યુવાનીજ આવી હોય
એમ લાગ્યું. છ અઠવાડીયાં પહેલાં ત્યાંથી દરદીને જ્યાં દેવામાં
આવતા નથી; પણ મને સાડાં લાગતાંજ ત્યાં વધારે દિવસ રહેવું
કેટલાના જેવું લાગ્યું, અને ક્યારે તે છ અઠવાડીયાં પૂરાં થાય
એવો જુલ તલખાપડ થઈ ગયો. હું હમિશાં સમુદ્ર કિનારે ફરવા
જતો અને ત્યાં મારી સમાન વયના એકે ૨૦-૨૧ વર્ષના વિદ્યા-
ર્થીઓ સાથે ઓળખાણ કરી લેતો. એ પ્રમાણે ત્યાં મને ઘણાં
ઓળખાણ થયાં. તે મિત્રો સાથે રહેતાં મને ઘર જેવુંજ લાગતું.

તેમને પણ મારા જેવા દિંદી યુવાન સાથે દોસ્તી કરવામાં
બહુ આનંદ આવતો. અત્યાર સુધી તેઓ દિંદી લોકો સંબંધી માત્ર
પુસ્તકોમાંજ વાંચના પણ મને પ્રમત્સ જ્ઞેતાંજ તેમને અવર્ણનીય
આનંદ થયો. મારા તે મિત્રો પૈકી ઘણા જજ્ઞતાં નામ હજી પણ
મને યાદ આવે છે. તેમાં મેરકિન (Mer kin), લુના (Luna),
અલેક્ઝાંદર રોફ. (Alexander roff) મારા જીવનનું મિત્ર
હતા. આ બધાં તેમનાં હુંકાં નામ છે. એ ત્રણે મિત્રો ઘણા દિક્ષા-
પર દિલ્લના હતા. કાંઈક દિવસ હું તેમને ન મળું, કે મળનાં વાર
લાગે તો તેઓ જાતે મારે ત્યાં આવતા, અને મને સેન્ટેરિયમથી
સમુદ્ર કિનારા પર ફરવા લઈ જતા. તેમની સાથે વાત કરનાં હું
મારી બિમારીને જૂઠી જતો. એ લોકોનો સ્વભાવ બહુ માય જી હતો.
તેમને ઘેર પણ હું કદિ કદિ જતો. ત્યારે તેમનાં મન્યાપને મારી
સાથે વાતો કરવામાં આનંદ પડતો. હું તેમની માનુષાયામાં વાત
કરતો તેથી તેમને બહુ આશ્ચર્ય લાગતું. દિંદી માણસને રશિયન
સ્વાધ્યામાં એકલો એક, તેમને નવાજ, શામળી.

એક દિવસ દુઃ સુનાને ઘેર ગયો ત્યારે તે પોતાની મા સાથે
 લ તો હતો મોગ નહોતો વહિરાદ કરતો
 મા અને દીકરો દત્તો અને દરીંગો પર દરીંગો આપતો
 દત્તો તેની માને સુના અર્થદાઓનો પ્રેરિ
 સર થાય એની ઇચ્છા હતી, અને તેને 'રૂઝ આર્મી' મા દાખલ
 થયું હતું આ મુદ્દા પર બંને વચ્ચે તકવાર પડી હતી. સુના
 તે વખતે બહુ ઉરકેશર્મી ગયો હતો તે માને અને જાતની કમખી
 આપી ઉતરો રડતો હતો અને કુસકે-કુસકે રડી પોતાના મનનું
 પ્રતિપાતન કરતો હતો તેણે મ્યુ 'ગા' શુ ડું વ્યક્તિગત' ન્યાર્થ
 સાધનાને લક્ષ્યમાં દાખલ થાઉં છું એમ તુ માને છે ? માત્ર મારા
 દેહને ખાતર લડના માટે તુ લક્ષ્યમાં ને ડું છું, નહિ તો અમર્યા
 મારે લક્ષ્યમાં જાઉં શુ મમ છે ? નાહક આ વચ્ચે વચ્ચે માયા
 મારતા મૂડી રોના લક્ષ્ય સાથે અને લગવડનો તારો વિચાર છે !
 આપણા પર એ મૂડીતરો કેવો લુપ્ત મરે છે ! ને બધી જ
 માતાઓ પોતાના દેખાને તારા જેવું મર્યા માંડે તો મદા મહેનતે
 મેળવેની આનંદના મેલુ જાળવશે ? આપણી કાન્તિનું કેરી રીતે
 સંરક્ષણ થશે ? તુ મારી મા છે, તો તુ જ જીવે ! ખડ જોના
 તારે તો મર્તવ્ય છે કે તારે અને લક્ષ્યમાં જવાનું કહેતું જોઈએ'

આમ જોતા સુના ફરીથી ૨ ના માળો આખરે માનાએ
 સુનાને પરવાનગી આપી જેથી તે રૂઝ આર્મીમાં દાખલ થયો.

કિમિયાનુ મેનિટરિમય જોયા પડી જાના-કવાનાનુ મેનિટ
 રિમય જોવાની અને ઇચ્છા યર્જ સેજાન્ટ
 બાલા-લાલા પોતાના જેવી ત્યા સારવાર નહતી તો
 પણ ત્યા તેના કરતા ખોરાક વધારે સારો
 હતો. બાપાકલાવા નાનું શહેર છે અને તે એક અખાત જેવી
 નાની ખાઈ પર વસેલું છે શહેરની બંને બાજુએ નગર ન પડેલ્ય

એના ઉંચા હુમરોના શિખર છે બાબા-ખાવામાં તોપખાતુ છે અને તે સમુદ્રનું ૩૦ માઈન દૂર મુઘી તેમજ બીજી બાજુ ૫૬૦ માઈન દૂર સેનાસ્થપોન શહેરનું ગદાલુ કુર છે આ તોપખાતુ તેની શક્તિ માટે બહુ પ્રખ્યાત છે તે ટેકરો હુ બે અઘવાડીઆ રત્નો

૫૪૧ મેનાસ્થપોન પાછા આવી પૂત મે મોરકેનો રસ્તો લીધો પણ મેનાગાડી આ વખતે કમી ઠરેલી દોનાથી મો મુસાફરીનો ધોળો ઘાસ પડ્યો આગ્રહાર પહેચનાજ ૭ ત્યાં ઉતર્યો એ ગરેઝ ફોરમે જેવકુ મોડુ છે અને તે ઉકેને પ્રાતની રાજધાની છે રીપબ્લિક સત્તામાં દક્ષિણ તરફ સૌથી મુદર અને આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ શહેર એટલું એજ છે ઉપરના સવ શહેરાનું સમિસ્તર વર્ણન આ નાના પુસ્તકમાં થઈ શકે એમ નથી ૫૪૧ ઉકેન-મોરકે મેનામા મુસાફરી વાની ત્યાંથી પરવાનગી મેળવી મોરકે આવી પહોંચ્યો મોરકે આવતાજ આખી પરિસ્થિતિ ફરી ગયેલી લાગી દિદી લોંકા અદર અદર લડ્યા હેવાથી U S R મા તેમની પ્રતિજ્ઞા રહી નહતી તેમનું માન ધમી ગયું હતું લડવંયાઓ પોતપોતાને મથો જતા રહ્યા હતા એ વાત ખરી પણ તેમના સખધે રસિયનોનો અનગો મહુ હતું પણ દૂર થયો ન હતો કારણ કે લડવંયા જતા જતા પોતાનું ચોડુ લશ્કર પાછળ રાખી ગયા હતા

મોરકે પાછા આવ્યા ૫૪૧ ત્યાં ચોડાજ વખતથી આવતા ઈન્ડીપેન્ડન્ટ લીડર મેટ્રોસમેન પત્રોમાં પાછા ફરવાની મુન્કા હિંદુસ્થાનની ચળવળો વિશે વાચતા અને લાગ્યું કે હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળ છેલ્લી હદે પહોંચી છે તે વાચતાજ હુ તત્તન અધીરો બની ગયો ' હિંદુ સ્થાન આ વખતે નહિ તો મ્યારે જવું ? મારા દેશના સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં આ વખતે મારે લાગ લેવાજ જોઈએ ઈત્યાદિ વિચારો

મારા મનમાં હિલચાલ મોસ્કો આવી પહોંચતાંજ હું તે હિલચાલ લાગ્યો. ધરિનથી અધ્યાનિસ્થાનને રસ્તે હિંદુસ્થાન જવાનો પરવાને મેળવવાની મેં ખટપટ ચલુ કરી. પણ અધ્યાન કોન્સક્રેને મેં કરેલી વિનંતી ફાગટ ગઈ. તેણે મને જણાવ્યું કે—“અહીં હવેરનની તમને અધ્યાનિસ્થાન જવાની મના છે; પરવાનગી નથી.”

હિંદી લોકોનો સ્વભાવ બહુ ચમત્કારિક છે. તે તો હા છે અને તેમના વર્તન અને કાર્યમાં વ્યક્તિગત અભિ-
ખનાવટી ‘ઉસ્માની’ માન ખાસ કરીને જોવામાં આવે છે. આ વાન હું મોસ્કોમાં નહતો તે દરમ્યાન જણાઈ આવી. એક વિધનસંતોષી માણસે મારો પીછો લીધો હતો. મારા વિરુદ્ધ ત્યાંના અધિકારીઓના કાન લાંબેરવા માટે તેણે સતત પ્રયત્ન કર્યા. મારી બેઆબરૂ કરી ત્રાસ આપવામાં તેણે એક પશુ ઉપાય બાકી રાખ્યો નહિ. તે દામ્યુનિસ્ટ ઇન્ટર નેશનલ લાયબ્રેરીમાંથી મારી સહી કરીને પુસ્તકો લાવતો. એ પ્રમાણે એણે ધણાં પુસ્તકો લીધાં હતાં. હું મોસ્કો પાછો આવ્યો ત્યારે એ વાન મારા જણવામાં આવી એટલે હું તો આશ્ચર્ય ચક્રિત થયો. સૌકત ઉસ્માનીએ લીધેલાં પુસ્તકોનું એક આખું સિસ્ટમ સિસ્ટ કારકુને મારી આગળ રજુ કર્યું. હું સીધો લાયબ્રેરિયન પામે ગયો અને પૂછ્યું કે આમાંથી તમે એક પશુ પુસ્તક મને આપ્યું છે? તે કહે “ના, ના, તમને નહિ; ઉસ્માનીને આ બધાં પુસ્તકો મેં આપેલાં છે.”

“પણ ઉસ્માની તો હુંજ છું.” મેં કહ્યું.

મારો ઓળખીતો લાયબ્રેરિયન હમણાં કામગીરી પર ન હતો. તેની જગ્યાએ બીજો કામ આવ્યો હતો, તેણે ફરીથી કહ્યું—
 “લાયબ્રેરીમાં મેં તમને તો કદિ જોવાજ નથી.”

‘મેં’ એક કાળજની કાપલી પર સહી કરી અને તેને બનાવી કહ્યું “જુઓ આ મારી સહી ધસ્યુ કાર્ડમાં કરેલી સહીને બરાબર

•મળતી આવે ?”

“ના, ખીલકુલ નહિ.”

“દલે એમિલ માસની ૨૬ થી તારીખ કાઢો જોઈએ. તેમાં પણ આવીજ સડી મળે છે કે નહિ, જુઓ !”

“હા—” તેણે કહ્યું.

તે ઠેકાણે મારી સડી હતી અને લીધેલાં બધાં પુસ્તકો તે તારીખે મેં પાઠાં આપ્યાં હતાં. લાયબ્રેરિયને મારી કામા માંગી અને સિસ્ટ પાણું લીધું. પછી ખોટી સડીઓ કરી પુસ્તકો લઈ જનારની તપાસ શરૂ થઈ, પણ તેણું શું પરિણામ આવ્યું તેની મને ખબર નથી.

મોરકો છોડ્યા પહેલાં ક્રાન્તિના કેટલાક આગેવાનોની મેં મુલાકાત લીધી; પણ તે બધી મુલાકાતોનો આશાર દર્શન હેવાલ આ નાના સરખા પુસ્તકમાં આપી શકાય એમ નથી. મારે કેટલાક જણનો આભાર માનવાનો છે. તેમના મારા પર જે ઉપકાર થયા છે તેના મારાથી બહુલો વાળો શક્ય એમ નથી. ચળવળના મુખ્ય આગેવાન રેનરટેનના મારા પર ઘણા ઉપકાર થયા છે. તેમજ કાર્લન બર્ગ, પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી મેટ્રાફ અને હુનાવારસ્કી એ બધાએ મારી સાથે લાઈબ્રેરાથી વર્તી અને અનેક રીતે મદદ કરી હ'મેંથને માટે તેમનો ઝાણી બનાવ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬મીએ હું મોરકો છોડી ખીજે દિવસે મિનરલ મેનશન ગામે પહોંચ્યો. બાકી તરફ પ્રયાણ ત્યાં મારે એક માણસને મળવાનું હતું. એ ગ્રામ કોઓર્ડિયન પ્રાંતનું એક નમુનેદાર સ્થળ છે. ત્યાં લાંબી દાઢીવાળા એફ્રીડી, બ્યોર્નિયન અને આર્મિ-શ્ચન લોકોની વસ્તી વધારે છે, રશિયામાં આરેડ્યુની શાળાઓમાં

તે જાણીતું સ્થળ છે

ત્યાંનું કામ પગવગતાં ૯૦ આગગાડીમા બેગી બાકુ મચે. તે ટેમ્બો એક સુખ સગવડતા લાગેલી હોટલમા મેં મુખમ કર્યો બાકુ એ નમ્હેદાર હસતી મ્હેં છે ત્યાંના નસ્તા બહુ પડેલા અને અસ્ત છે મને નો ધણા ઉંચા છે વિજ્ઞાનક બત્તી અને યીએટરથી શહેર ધણું સુદર લાગે છે સના લોધિ મોટ લાગે આર્મિજમન અને તુર્કી જાતના છે રશિયનો બહુ થોડા છે, પણ પહુલીનું પ્રમાણ મંદિ વધારે છે

બાકુ ઝનિયાના કેરોસીનનુ મુખ્ય ગ્રથ છે, તેથી ત્યાંનું અમલ હમેશા ધૂમાડથી હવાયુ રહે છે. કેરોસીનના કેન્દ્ર સ્થળ તરીકે બાકુ વિશે જોરહુ લખીએ એટલુ ઓડુ છે, જો કે તેના કુના રિંગે ધણે ટેમ્બો લખનામા આવ્યુ છે, પરંતુ તે સબધી બીજી દષ્ટિએ પણ ધણુ લખી શકાય એમ છે અગાઉ જે નાના નાના જમીનના દુકાન હતા, તે પદ્ધતિ હવે બંધ થઈ જતા એવેચેટ સરમરની આગેવાની નીચે તેણે એકામરણુ દરસમા આવ્યુ છે, અને પરાપૂર્વથી આવના આવેવા તેમના ધધાને એવિચેટ સરકારે ધણો મહત્વનો બનાવ્યો છે એ પ્રમાણે એકામરણુ થનાથી તે બધી જમીન રાષ્ટ્રની મિનમલ દરુનસમા આવી છે, અને તેના પર કા મદારોની સત્તા છે આ ફેરફારથી એ મામદાર વર્ગને ધણુ સુખ થયુ છે શુદ્ધ જેવી અધારી જાગ્યામા રહેતુ પડતુ તેને બદલે ત્યાં આગળ નીતન પદ્ધતિના મમનો બાધી મોગી વસહન કે સમા આવી છે

આ વખતે તુર્કીનુ લવિબન અનિશ્ચિત હતુ દારગોળા અને હયીઆરોના દુગરના દુગર બાકુમા આવી

તુર્કીને મદદ: પણ હતા, અને લસ્કર આરીને લરાતુ હતુ, ત્યાથી તે બધા દારગોળા અને લસ્કર

દાર્સ જઈ યુવાન તુર્કીને મદદ કરતા હતાં તે સબધી વધારે

•માહિતી મેળવવાને હું જનદીપ્તી ઈર્કિશ મેન્સન ઇસ્માઇન મુઝે પામે ગયો તે પાત્રીસ વર્ષનો મજબૂત યુવાન હતો તેણે કહ્યું, “અમારો દેશ અત્યારે ઘણી કંટાળી સ્થિતિમાં છે જો આજ સોવિયેટ રશિયાની અમને મદદ ન હોત તો પગ્ગેલીઓના મનાથી અમે હુ ખદાયક સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોત અમને માથુ ઉઠ્યું પ્રાની તામતજ નહતી અમારા શત્રુ અમારી નજીકમાં લગભગ ૨૬ માઈલના અંતરે છે અજોગની પશ્ચિમે એમ્પીરોગ રાફેરમાં તેલ ધાણ છે અમે આજ ઘણા નાબી ગયેના છીએ એ સેવિઅ દીધાંયુ થાવ તે દાઉગોજો તો શુ, પણ માણસો આપીને પણ મદદ કરે છે”

મેન્સનનું જાન્યુ સાલગી દરેક વ્વાતજવાદીને માફ લાખ્યા નિના રહે નહિ

તે પત્રી દિહુન્ધાન પાલ કરતા પહેલાં મે ઇસાનમાં ૩૦ લાક દિનસ ગામ્યા. મારે ઇસાન સબધી ઘણું મેવાનું છે, પણ તે આ ભાગમાં ન મેતા હું આગળના ભાગમાં મ્હીશ માત્ર રશિયાનું વર્ણન સમાપ્ત મેતા પેના જે એક મે ખાસ બામતો ભાગ મનમાં ઉગી રહી છે તે અહીં જલ્કારીશ

પ્રથમ તો એવિયેર યુનિયનના ગામડા-ખાત્ર મ્હીને રશિયાના

ગામડા-તેમાં થયેની મુખ ગણા અને ધનનાને

મે અનુમાનો ખાદ રીએ તો-દિહુસ્થાનના ગામડા જેવા

છે તેમાં ખરૂ જોતા એકમેકને સદમર અને

સગાનજ જલ્કાર આવે છે પાઘાત્ય લોકોને એવિયેર મ પનાતો તિર

અર ઉપજે છે પચાપત પદ્ધતિને તેઓ ધિણારે છે સામાજિ રચના

આથે તે મ પનાતે નિરોધ દેવાથી તેમને તે મા પ નથી તેમનું મેતુ

એનું છે કે દરે બાજમાં રહેતું બલિયત મદત્વ તેનાથી નષ્ટ થાય છે

પરંતુ પાઘાત્યોથી ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વ તરફના લોકોને તે મ્હપનામાં નવીન

કિવા અનોખા ઈર્કિશ લાગતું નથી કારણ કે પૂર્વત્ય સમાજે બલિ

કરતાં સમાજને હમેશાં વજારે સદત્વ આપ્યું છે. પૂર્વ તરફ સંબંધ રિવાજી ગીન સુધી, તુર્કસ્થાનની હિંદુસ્થાન સુધી, તેમજ કોંકસસધી પ્રસાન સુધી સર્વત્ર એક સરખીજ સામાજિક વહેવાર વ્યવસ્થા છે. આને પૂર્વના લોકો ક્રામ્યુનિસ્ટોનાં તત્ત્વો ક્રિયા દ્વારથી પદ્ધતિએ સ્વધરેલી પંચાયતોનાં તત્ત્વોને જાણે પોતાનાં જ તત્ત્વો તરીકે માન આપે છે, તેનાં જે મુખ્ય કારણો છે, એક કારણ એ કે તે લોકો પાશ્ચાત્ય મૂડીદારોની આધીનતા નીચે હયાથ ગયા છે, અને બીજું કારણ એ કે તેમના સામાજિક રીત રિવાજ રસિયાના રીત રિવાજ સાથે ધણા મળતા આવે છે.

બીજો એક મુદ્દો એ છે કે રસિયન ભાષા અને પૂર્વસ્થ ભાષાઓ વચ્ચે પણ ધણુંજ સરખાપણું જણાઈ આવે છે; પરંતુ આ મુદ્દોનો સારી પેઠે ખુલાસો તો કોઈક ભાષા શાસ્ત્રીજ કરી શકે. તે ભાષાનો સંસ્કૃત અને ફારસી સાથે ધણો નિકટનો સંબંધ લાગે છે. ઓઝ્બી, ખાદ, માટ્ર-એ અમિ, ભાત્ર માત્ર શબ્દોને ફેટલા બધા મળતા આવે છે। તે શબ્દોના જે અર્થ સંસ્કૃતમાં છે તેજ રસિયન ભાષામાં પણ છે. લુગ નથી. આમ રસિયન ભાષાનો પૂર્વ સંબંધ સંસ્કૃત સાથે હોવો જોઈએ એવું અનુમાન કરવાને પુષ્કળ આધાર મળે છે.

વોલગા અને ઓક્સના કાંઠાનાં ગામડાં, અને ગંગાના કિનારાનાં ગામડાંમાં ખાસો ફેર નથી. જે કાંઈ ફેર જણાતો હોય તો તે એટલોજ કે હિંદુસ્થાનનાં ગામડાંનો સદ્કાર, સામાન્ય રીતે સાર્વજિક મનનો તત્ત્વ અને સામાજિક સંબંધ, એ ડરિયાના જોટલાં નિકાસ પ્રણેલાં નથી; રસિયાના ગામડાંમાં સામાજિક અને આર્થિક સંબંધ એકબેક સાથે ધણો નિકટનો રહે છે; તે કંદિ વડી શકતો નથી.

પૂર્વસ્થ દેશની ભાવના વિશે અત્યાર સુધીમાં ઘણું લખાઈ

ગયું છે. માત્ર કેટલાંક વ્યવહારિક ઉદ્ધા-
ચાર તહનામાં હરબોજ આ સ્થળે હું આપવા માગું છું.
એટલે આ લાગ પૂરો થશે. રશિયાનું
સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ પૂરું થતાં, તેને કાંઈક આરામ મળ્યા પછી તેણે ચાર
મહત્વનાં તહનામાં ક્યાં તે વખતે હું મોસ્કોમાં જ હતો. એ તહનામાં
નીચે પ્રમાણે થયાં છે:—

ધરાન સાથે—તા. ૨૬ ફેબ્રુવારી ૧૯૨૧;

અધ્યાનિસ્થાન સાથે—૨૮ મી ફેબ્રુવારી ૧૯૨૧;

કુખારા સાથે—૪ થી માર્ચ ૧૯૨૧;

અને તુર્કી સાથે—૧૬ મી માર્ચ ૧૯૨૧.

અધ્યાન તહનામાં વખતે અધ્યાનિસ્થાન તરફથી સરદાર
અમરુલ હાદીએ તહનું કાર્ય કર્યું. તે તહનામાંથી અધ્યાનિસ્થાન,
ધરાન અને તુર્કીના સ્વતંત્ર સમ્પ્રદાયત્વને સમજા ઉત્તેજન મળ્યું.
તેનાથી હુસેન કોન્કર-સ અને ગ્રીક વિગ્રહ વખતે તુર્કીને મદદ થઈ.
તેનાથીજ એક રીતે પૂર્વસ્થ સમ્પ્રદાય સંગઠનના તત્વનો ઉદય થયો.
એમ કહેવાને હરકત નથી. તે ઉદય મહાવાદીઓની લૂંટાલૂંટ વખતે
પ્રજાનાં લોહી ચૂસતી વખતે ખીસકુલ થયો ન હતો.

ચીન અને જીજે લ્યાં લ્યાં ઝારના વખતમાં જે જે સંઘવડો

આપવામાં આવી હતી તે સંઘવડો ઉદાર

સોવિયટનો તાથી તેવીને તેવીજ કાયમ રાખવામાં આવી.

જયજયદાર પૂર્વ તરફનાં સમ્પ્રદાય સાથે તેમને જે અપ-

માનકારક થયેલો હતો તે રદ કરવામાં

આવી. બહે તે કરારના ફાડીને ટૂંકેટૂંકા કરી નાખવામાં આવ્યા.

૩૧ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૭ ના જે એંગ્લો-રશિયન કરારથી ધરાનના

સાગલા પડ્યા હતા તે કરાર રદ કરી ધરાનનું સ્વાતંત્ર્ય બહાર

કરવામાં આવ્યું. સોવિયેટ ગન્ય સત્તાએ ઝારના સમયના કરાર બદલી નાખી રૈઝાખાન અને તરૂણ ધરાનનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. જે કરજ હતું તે ઉદારતાથી છોડી દેવામાં આવ્યું. રશિયન બેંકો અને તારની સંઘવડો સંપૂર્ણ ચરકારની દૃષ્ટિએ ધરાની સરકારને આપવામાં આવી. આનું પરિણામ એ થયું કે સોવિયેટ પદ્ધતિનો જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં કર થયો ધરાને સોવિયેટ સત્તા આગળ પોતાનું મસ્તક આનંદથી નમાવ્યું. ધરાનની લોકચાહી આજ સોવિયેટ રશિયાને પોતાને બંધનથી મુક્ત કરનાર, અને ઉદ્ધારક તરીકે માન આપે છે. સ્વતંત્ર ધરાન આજ સોવિયેટ રશિયાના યશોમાન ગાય છે.

સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ-૧

રેડ આર્મીમાં પ્રવેશ કરતી વખતે સૈનિકાને એક પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી હતી અને દર વર્ષે એ માસમાં તે ફરીથી બોલી જતી પડતી હતી. તે પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે:—

Before the working class of Russia and of the whole world, I swear to bear my calling honourably; to perform my training conscientiously; and zealously to guard public and military property from damage or loss.

I swear straightly and unflinchingly to observe revolutionary discipline, and unhesitatingly to obey all the orders of the Commanders appointed by the workers' and Peasant's Government.

I swear to abstain myself and to withhold my comrades from all actions lowering the dignity of a citizen of the Soviet Republic; to direct all my actions and thoughts towards the great aim of the literary of all the workers.

I swear, at the first call of the Workers' and Peasants' Government to come to the defence of the Soviet Republic against all perils and attacks by any of its foes, and in battle for the Russian Soviet-Republic for the work

of socialism and the brotherhood of the peoples; to spare neither my energies nor my life itself.

If by malicious intent I break this my solemn promise, then may universal contempt be my lot, and may I be punished by the stern hand of the revolutionary law.

લે-સખરી

પરિશિષ્ટ-૨

The Internationale.

(આ વિશ્વરાષ્ટ્રીય ગીત કેમલિન ટાવરની ધડીઆળમાં, શત્રે બરાબર બાર વાગે શરૂ થાય છે, અને અધીર્ કસાક ચાલુ રહે છે. એ ગીત મૂળ રશિયન ભાષામાં છે અને તેનું અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર નીચે આપ્યું છે)

(1)

Arise, ye starvings, from your slum-bers,
A-rise, ye crim-i-nals of want,
For reason in revolt now thunders,
And at last ends the age of can't

Now a-way with all super-stitions,
Servile masses, a-rise ! a-rise !

We'll change forthwith the old conditions,
And spurn the dust to win the prize.

- Then, comrades, come rally
The last fight let us face,
The-In-ter-na-tion-al-'o,
U-nites the hu-man race.

(2)

These kings defile us with their power,
We want no war within the land;
Let soldiers strike for peace call louder,
Lay down arms and join hand in hand.
Should these vile monsters still determine,
Heroes to make us in despite;
They'll know full soon the kind of vermin
Our bullets hit in this last fight !
Then, comrades, come ral-li,
The last fight let us face,
The In-ter-na-tion-al-'o
U-nites the human race.

(Chorus) Then Comrades, etc.

(૧) છવંત મુદ્દાંઓ ! ઉઠો, આંખ ઉપરનાં પાણ કાઢી નાંખો. દારિદ્ર્યને લીધે મુનેડાર બનેલાઓ ! ભગ્નત આવ ! ભુઓ તે બંદખોર ભુદિ ગર્જના કરે છે. અને આખરે દોંગીપણાને જમાનો ખપાસ થયો છે ! જૂની ધર્મભોળી માન્યતાને દુવે લાન મારો. તન્નાજી જૂની પરિસ્થિતિ બદલી નાખો, સ્વાનંત્ર્યનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણે ગુલામગીરીને લાન મારીએ ! સ્વાનંત્ર્યના ઝંઝ દોગ આપણે હિત સ્વીએ અને એ આખરના મુદ્દાને સામગ્રે

કરીએ-આ વિશ્વ રાષ્ટ્રીયત્વ આપી માનવ જાતિને એકત્ર કરે છે.

(૨) આ રાજ્યો પોતાની સત્તાના જોર પર આપણી ધૂળધાણી કરે છે. આપણને જગતમાં ક્યાંય સુધ્ધ જોઇતું નથી. સૈનિકો સંપત્તો પોકાર કરે, શાંતતાને માટે પ્રયત્ન ગર્જના કરે. તમારા હથીઆરો નીચે મૂક, અને વ્રાનુભાવના સંબંધથી હાથમાં હાથ મેળવો. આ દૂર રાક્ષસ આપણા વિરોધને ન ગણકારતાં જો પોતાનું બલિદાનજ આપવા મન્દ્રિતો હોય, તો તેના પર આપણે આપણી બંદુકોથી કેવું હળાહળ એર વરસાવી રાકીએ. છીએ તે આપણે આખરના સંઘાતમાં બનાવી આપીએ.*

પરિશિષ્ટ-૩

ઇશિયા અને ઇરાનના અરસપરસ કોણ કરારોની કેટલીક કલમો ધણી રમુછ છે. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧ ના રોજ સોવિયેટ ઇરાન વચ્ચે જે તહ થયો તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે:—

“ R. S. F. S. R. આજથી જાહેર કરે છે કે વસાહતની સરકારે જે જીલમ, ચલાવ્યો હતો, જે જીલમી ધોરણે તેણે અત્યાર સુધી અખલાર કબુલું હતું-તે જીલમ, તે ધોરણ આજે નાબુદ થયાં છે. ઇશિયાની એવી ઇચ્છા છે કે ઇરાની લોકો સુખ શાંતિમાં અને સ્વતંત્રતાથી રહે. ઇશિયા જાહેર કરે છે કે અગાઉ થયેલાં તહનામાં, કોણકરાર જેનાથી ઇરાનીઓના જન્મસિદ્ધ હક્ક નષ્ટ થયા છે તે તહનામાં અને કોણ કરારની આજે કંઈ કિંમત નથી. તે ૨૬ છે. એ સિવાયના રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતાને જે ધોરણથી ઘોંઝા પહોંચે, જેનાથી તેમનું સ્વાતંત્ર્ય જરા પણ ખંડિત થાય, અને જેનાથી

તે 'રાષ્ટ્રો યુરોપીઅન લૂંટારાઓ (Robbers) ના જુલમ અને લોભના બોલ થઇ પડે એવું કોઈ પણ ધોરણે રૂશિયા હવે કહી પણ સ્વીકારશે નહિ. રૂશિયા આજે ખીનશરતે આ પ્રમાણે જાહેર કરે છે."

તુર્કી સાથે જે કરાર થયા તે આ પ્રમાણે હતા: "R. S. F. S. R. અને તુર્કીની ઍન્ડ નેશનલ એસેમ્બલી, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેની બાતલાવનાનું યોગ્ય રીતે પાલન કરશે. લોકોના સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવાના હક્કને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ આવશે નહિ; તેમજ સામાન્યવાદીઓ સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવતાં ચાલુ મૈત્રિ કપુલ રાખી તેનો ખયાલ કરવામાં આવશે.

નિમ્નિનો ઉતારો તો બહુ મજાનો છે:—

"બંને રાષ્ટ્ર પૂર્વ દેશોના સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને અનુમતિ આપે છે, તેમના સ્વતંત્ર્યનો, તેમજ ઇચ્છાનુસાર સહકાર સ્થાપના તેમનો હક્ક હિભવ રાષ્ટ્રોને માન્ય છે. બંને જાળવાન રાષ્ટ્રો એકમતે જાહેર કરે છે કે પૂર્વસ્ય રાષ્ટ્રોનું સ્વાતંત્ર્ય અમને કપૂત છે, અને સ્વાતંત્ર્યના અસલ તત્વ ઉપરજ તેને આ રાષ્ટ્રો માન્ય રાખે છે."

જુલમથી ત્રાસ પામેલાં પૂર્વ તરફનાં રાષ્ટ્રો સંબંધી સોવિયેટ યુનિયનના ધોરણ, અને પાશ્વત્ય મુઠ્ઠીદારોના ધોરણ વચ્ચે દુરલોખિયા અદતનો તફાવત છે તે ધરાવના પ્રાથમ મિનિસ્ટરના તેમજ આગા મેકાન્નર (જેમણે સોવિયેટ યુનિયન અને ઠરાવ વચ્ચે થયેલા તફાવત પર બીજી ઓક્ટોબર ૧૯૨૧ના રોજ સહી કરી હતી તે)ના શબ્દોમાંજ કોટું બીઠ પાશે:—

"The triumph of the Soviet policy is due to the recognition by Persia of the fundamental difference in the policies of the Soviet

union and European powers towards Asiatic nations The Soviet union recognises the aspirations of the people while the capitalist powers crush them "

ઉપર્યુક્ત ઉત્તારનો ભાગ્યર્થ એ છે કે ' સોવિયેટ સત્તા પૂર્વઘ્ય રાષ્ટ્રોની મહત્વાકાંક્ષા વધારવાનો તેમજ પાશ્ચાત્ય મૂડી શાહીને તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમની સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના વધવા ન હેતા ધીજની અવસ્થામજ નષ્ટ કરી નાખવાની મૂડીશાહીની મહત્વાકાંક્ષા છે."

